

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського

**Людмила
Хрящевська**

**Динаміка етносоціальних змін в Україні
в 90-ті роки ХХ століття**

Монографія

Миколаїв
«Гельветика»
2019

УДК

ББК

Рекомендовано до друку вченою радою

Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

(Протокол № 23 від 25.06.2019 року)

Рецензенти:

Тригуб О. П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Федоренко М. О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін гуманітарного інституту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Хрящевська Л.

Динаміка етносоціальних змін в Україні в 90-ті роки ХХ століття: монографія / Людмила Хрящевська. – Миколаїв: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 421 с.

ISBN

У монографії представлено результати дослідження етносоціальних змін, що відбуваються у населення України як підсумок аналізу комплексу базисних характеристик їх соціального статусу. Цей соціальний статус розглядається у динаміці (тобто як процес) впродовж останніх десяти років ХХ ст., а саме: з'ясовуються умови, форми і напрями реалізації етносоціальної політики населення; виявляються особливості тенденцій розвитку демографічних, міграційних, соціально-економічних та соціокультурних аспектів етнонаціональних процесів, що відбувалися у титульного етносу України в 90-і роки минулого століття.

Видання призначене для науковців, які спеціалізуються в галузі етнології, історії, етнополітології, соціології, викладачів, студентів, широкого кола читачів, що цікавляться етносоціальними процесами в Україні.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1	
КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ЗМІН	
1.1 Явища соціальної дійсності та одиниці етнологічного аналізу.....	12
1.2 Загальне й особливе в етнічних та етносоціальних процесах.....	30
1.3 Концепція соціальної динаміки як теоретичний засновок вивчення..... змін етносоціальних явищ.....	44
РОЗДІЛ 2	
ЗАКОНОДАВЧА БАЗА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: РЕФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ	
2.1 Становлення і розвиток законодавчої бази національної політики протягом 90-х рр. ХХ ст.....	53
2.2 Реформування українського законодавства соціального захисту населення в контексті європейської інтеграції.....	102
2.3 Інституційне забезпечення соціального захисту в умовах трансформації українського суспільства.....	119
РОЗДІЛ 3	
ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	
3.1 Природний і механічний рух українського населення як складова змін його чисельності.....	135
3.2 Динаміка змін співвідношення населення України за статтю та віком у 90-х роках ХХ століття.....	150
3.3 Основні економічні чинники демографічних процесів у незалежній Україні.....	159
3.4 Демографічна криза та руйнація соціальної інфраструктури в українському селі у 1991 - 2001 роках.....	166
РОЗДІЛ 4	
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ З СІМЕЙНИМИ ТА МОВНИМИ АСПЕКТАМИ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	
4.1 Шлюбні стосунки, дітородіння та охорона дитинства.....	190

4.2 Демографічна ситуація і сучасні етномовні процеси в Україні.....	214
4.3 Мовна структура та рівень урбанізації етнічних меншин в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.....	232

РОЗДІЛ 5

ДИНАМІКА МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЕМІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ З УКРАЇНИ

5.1 Вплив міграційних процесів на зміни у динаміці чисельності населення України у 90-х роках ХХ ст.....	244
5.2 Соціальні наслідки міграцій сільського населення України в 1989-2001 роках.....	248
5.3 Причини, динаміка еміграційних потоків з України та соціально демографічна характеристика мігрантів в 90-х роках ХХ ст.....	257

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ В НОВИХ УМОВАХ ТА ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

6.1 Соціальні мотивації еміграції з України.....	269
6.2 Фактори соціальної адаптації мігрантів в країнах поселення та перспективи соціальної мобільності українських емігрантів.....	303
6.3 Соціальна структура сучасного українського суспільства.....	322
6.4 Економічна активність населення України.....	333
6.5 Безробіття в сучасній Україні.....	344

ВИСНОВКИ.....352

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....362

ДОДАТКИ.....400

ВСТУП

Геополітичний простір, який складає територію України, впродовж багатьох століть зазнавав численних зовнішніх впливів, що знайшло відображення у нетривких кордонах між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними й соціокультурними системами, ареалами кардинально відмінних економічних укладів. Це зробило Україну яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів. Природно, що демографічна ситуація українського етносу визначала і визначає внутрішнє й зовнішнє становище території його перебування. Від його складу і життєдіяльності залежить і розвиток незалежної України в сучасних умовах.

В 90-х роках у демографічному становищі в Україні відбулися суттєві зміни, які позначилися формуванням системної демографічної кризи, яка стала наслідком криз усіх сфер суспільного життя. Соціально-демографічна ситуація в державі протягом цього періоду характеризується зменшенням чисельності населення, деформацією його статеві-вікового та етнодемографічного складу, змінами соціально-поселенської, соціально-класової, професійно-галузевої структури, співвідношенні працездатного населення, етномовних процесів, шлюбно-сімейних відносинах тощо.

Зростає роль міграційних процесів у життєдіяльності українського суспільства. Міграційні процеси в Україні за останні десять років ХХ століття, мають свої особливості і значно відмінні від тих, які мали місце у попередні роки. Упродовж 1990-х років в Україні відбувалися динамічні міграційні процеси, які істотно вплинули на етнічний склад населення, його соціальну, освітню, професійну і вікову структуру. Україна стала країною прийому мігрантів і водночас країною, що породжує міграцію, одним з основних об'єктів євразійських міграційних процесів. Все це ускладнює подальший розвиток української держави і робить нагальним ретроспективне дослідження зазначених процесів, більшість з

яких має інертний характер і пояснити їх лише глобальною перебудовою суспільства 90-х рр. XX ст. неможливо.

Актуальність теми дослідження пояснюється передусім об'єктивними процесами, які відбуваються в українському суспільстві, масштабами тих перетворень, які мали місце в останні десятиліття і, які призвели до якісної трансформації всієї соціально-політичної системи. За таких умов процес міграції набув якісно нових ознак. Необхідність здійснення системного аналізу проблематики зумовлюється й відсутністю у вітчизняній історіографії узагальнюючих праць з історії розвитку українського суспільства, в яких питання соціально-демографічного, етнодемографічного та етносоціального змісту розглядалися б комплексно, на основі взаємодоповнюючого аналізу статистичних даних загальних переписів та вибіркового обстеження населення, а також урядових рішень і постанов, що визначали динаміку етносоціальних змін в Україні в останнє десятиріччя XX ст.

Об'єктом дослідження є населення України у 90-і роки XX століття.

Предметом дослідження є динаміка та особливості етносоціальних змін в Україні у 90-і роки XX ст.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію України у сучасних її кордонах. У відповідності з метою та завданнями роботи запропоновано авторське виокремлення соціально-демографічних регіонів. У монографії в основу районування були покладені водночас історико-географічні, соціально-економічні та демографічні критерії. Для цього вивчалися методологічні засади історичної регіоналістики і творчо опрацьовувалися схеми, розроблені вітчизняними дослідниками.

Запропонований підхід до районування пов'язаний з так званим широким соціальним тлумаченням сутності процесу відтворення населення. У зв'язку з тим, що існуючий порядок розробки матеріалів переписів дозволяє проводити детальний соціально-демографічний аналіз лише по

областях, виникає необхідність врахування адміністративно-територіального поділу України.

Врахування вказаних критеріїв дає підстави для виділення п'яти регіонів, з яких складається територія України: Східного (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська області), Північно-Східного (Полтавська, Сумська, Харківська області), Центрального (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області), Західного (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) та Південного (Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період останнього десятиліття ХХ ст. і до початку ХХІ ст., що обумовлено датами проведення останнього Всесоюзного перепису 1989 р. та першого Всеукраїнського перепису 2001 р.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу статистичних даних загальних переписів населення 1989-2001 рр. визначити динаміку етносоціальних процесів, виявити особливості і зміни демографічних, соціально-економічних і соціокультурних процесів, що відбувалися у титульного етносу України в 90-ті роки ХХ століття.

Реалізація поставленої мети обумовила постановку наступних завдань:

- визначити фактологічну базу для формування показників і характеристик етносоціальних процесів та змін та створення концепції соціальної динаміки;

- визначити стан нормативно-правового забезпечення відносин соціального захисту в Україні;

- дослідити інституційне забезпечення соціального захисту в умовах трансформації українського суспільства та виявити механізми реалізації

соціального розвитку держави;

- визначити етапи демографічної кризи в Україні на основі аналізу кількісних і якісних зрушень в населенні;

- з'ясувати загальний коефіцієнт шлюбності та розлучень в Україні; коефіцієнти народжуваності, смертності та природного руху населення України; демографічні втрати України у 1990-1996 роках;

- виявити зміни в динаміці народжених і померлих, природному приросту (зменшенню) населення України у 1989-1999 роках; співвідношення складу населення України за статтю та віком;

- скласти показники чисельності та склад молоді України за віком, динаміку чисельності та питомої ваги молоді у складі населення України 1991-1999 років; показники самодіяльного та економічно активного населення України; показники динаміки у соціально-професійному складі населення в сучасному українському селі у 1991-2001 роках.

- виявити демографічні аспекти перебудови сільських населених пунктів;

- скласти показники природного руху та міграції сільського населення;

- з'ясувати причини руйнування сільської поселенської мережі України, запропонувати систему заходів для відродження сільського населення та їх територій.

- визначити взаємозв'язок демографічних процесів з сімейними та мовними аспектами життя українського народу, дослідити мовну структуру та з'ясувати рівень урбанізації етнічних меншин в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

- виявити вплив міграційних процесів на зміни у динаміці чисельності населення України у 90-х роках ХХ ст.

- з'ясувати соціальні наслідки міграцій сільського населення України в 1989-2001 роках, причини, динаміку еміграційних потоків з України,

розробити соціально-демографічну характеристику мігрантів в 90-х роках ХХ ст.

- проаналізувати соціальні можливості адаптації населення в нових умовах для виявлення соціальної мотивації еміграції з України,

- виявити фактори соціальної адаптації мігрантів в країнах поселення та перспектив соціальної мобільності українських емігрантів;

- з'ясувати критерії для визначення соціального статусу особистості; виявити відзнаки в структурі зайнятості в областях Південного регіону на основі аналізу соціальної структури сучасної України у період з початку 1990-х до кінця 2001рр.

Теоретико-методологічна основа роботи. Дослідницька робота над темою передбачає використання методів, адекватних задуму всебічного розкриття попередньо означених проблем і виходу на науково обґрунтовані висновки й узагальнення. Дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності і системності. Згідно принципу історизму вивчено витoki і основні тенденції соціально-демографічних, етносоціальних та етнодемографічних процесів, встановлено їх взаємозв'язки із соціально-економічним розвитком України та її регіонів. Принцип об'єктивності посприяв виявленню, на основі аналізу джерел, факторів та умов, які детермінували соціально-демографічні зміни. Відповідно до принципу багатофакторності з'ясовано ступінь впливу об'єктивних та суб'єктивних причин, які визначали соціально-демографічні процеси у зазначений історичний період. Застосування принципу системності дозволило розглянути соціальну структуру народонаселення в її цілісності.

Реалізація названих принципів здійснювалася за допомогою як загальнонаукових (аналізу і синтезу), так і історичних (проблемно-хронологічного, історико-порівняльного та ретроспективного) методів дослідження. Для розв'язання конкретних завдань використано сукупність

статистичних методів аналізу масових явищ (методи статистичних групувань, вивчення варіації, табличний та графічний методи). Всі перелічені методи переслідують одну мету – отримання достовірних і надійних результатів дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена рядом висновків, що мають як теоретичне, так і прикладне значення:

- визначено фактологічну базу для формування показників і характеристик етносоціальних процесів та змін, створено концепцію соціальної динаміки;

- всебічно проаналізовано стан нормативно-правового забезпечення відносин соціального захисту в Україні; інституційне забезпечення соціального захисту в умовах трансформації українського суспільства та виявлено механізми реалізації соціального розвитку держави;

- визначено етапи демографічної кризи в Україні на основі аналізу кількісних і якісних зрушень в населенні;

- з'ясувано загальний коефіцієнт шлюбності та розлучень в Україні; коефіцієнти народжуваності, смертності та природного руху населення України; демографічних втрат України у 1990-1996 роках;

- виявлено зміни в динаміці народжених і померлих, природному приросту (зменшенню) населення України у 1989-1999 роках; співвідношення складу населення України за статтю та віком;

- складено показники чисельності та склад молоді України за віком, динаміку чисельності та питомої ваги молоді у складі населення України 1991-1999 років; показники самодіяльного та економічно активного населення України; показники динаміки у соціально-професійному складі населення в сучасному українському селі у 1991-2001 роках.

- виявлено демографічні аспекти перебудови сільських населених пунктів та складено показники природного руху й міграції сільського населення;

- з'ясувано причини руйнування сільської поселенської мережі України, запропонована система заходів для відродження сільського населення та їх територій.

- визначено взаємозв'язок демографічних процесів з сімейними та мовними аспектами життя українського народу, досліджено мовну структуру та з'ясувано рівень урбанізації етнічних меншин в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

- виявлено вплив міграційних процесів на зміни у динаміці чисельності населення України у 90-х роках ХХ ст.

-з'ясувано соціальні наслідки міграцій сільського населення України в 1989-2001 роках, причини, динаміку еміграційних потоків з України, розробити соціально-демографічну характеристику мігрантів в 90-х роках ХХ ст.

- проаналізовано соціальні можливості адаптації населення в нових умовах для виявлення соціальної мотивації еміграції з України, виявлені фактори соціальної адаптації мігрантів в країнах поселення та перспективи соціальної мобільності українських емігрантів;

- з'ясувано критерії для визначення соціального статусу особистості; відзнаки в структурі зайнятості в областях Південного регіону на основі аналізу соціальної структури сучасної України у період з початку 1990-х до кінця 2001рр.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

1.1 Явища соціальної дійсності та одиниці етнологічного аналізу

При вивченні етнічних явищ центральною базовою є категорія «етнос». Старогрецька першооснова терміна «етнос» означає зграю, рій, групу, плем'я, народ. У науковій літературі це слово з'явилося на рубежі XVIII і XIX століть. Поступово входячи до наукового ужитку, наприкінці XIX ст. слово «етнос» використовувалось у досить різних значеннях: для визначення ранніх стадій в історії людства (Л.Г. Морган), історико-культурних провінцій (А. Бастіан), а також окремих культурних одиниць (Ж. В. Ляпуж).

Ширшого вжитку цей термін отримує наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, французький антрополог Ж. Денікер дає вже досить близьку сучасному розумінню трактовку етнічної термінології. Він вважає, що під етнічними групами слід розуміти «народи», «нації», «племена», що відрізняються одні від одних передусім мовою, трибом життя, поведінкою.

Після закінчення першої світової війни етнічна термінологія опинилась у полі зору широкого кола науковців різних країн. Наприклад, у Німеччині до етнічної проблематики звертається М. Вебер. У його роботі «Господарство і суспільство», що вийшла у світ в 1992 році значна увага приділяється етнічним спільнотам. Надаючи особливого значення суб'єктивному чиннику (самосвідомості) у функціонуванні окремих людських спільнот, етнічні групи М. Вебер визначає як «ті людські групи, що поділяють суб'єктивну віру в спільне походження через свою схожість за фізичним типом або звичаями, чи те й інше – разом, або через спільні спогади про колонізацію і міграцію» [403].

У Росії початки розробки теорії етносу заклав етнограф С.М. Широкогоров. У його фундаментальній монографії «Етном.

Дослідження основних принципів зміни етнічних та етнографічних явищ» виданій у 1923 р., дається ґрунтовна характеристика поняття «етнос», яка враховує об'єктивні і суб'єктивні чинники формування й існування етнічних явищ. Етнос при цьому визначається як «група людей, які розмовляють однією мовою, визначають своє спільне походження, мають комплекс звичаїв та триб життя, що охороняються й освячуються традицією, і котрі відрізняються цією групою від таких інших» [383].

Проте дійсно широке розповсюдження етнічної термінології, зокрема в працях західно-європейських та американських авторів, намітилося у перше десятиріччя після другої світової війни. Але особливо посилилась до неї увага у 60-ті роки, що було пов'язане з загостренням міжетнічних відносин у західному світі. При цьому в зарубіжній (насамперед англомовній) літературі досить довгий час домінуючим був погляд на етнічні одиниці як порівняно невеликі сукупності людей: або ті групи, що відокремились від крупних соціальних спільнот, або просто сукупності архаїчного характеру. Лише в середині 70-х років відбулося значне розширення використання етнічної термінології. Це використання вже не обмежувалось лише меншинами, а було розповсюджене на всі групи суспільства, які посідали етнічні ознаки.

Серед значної кількості концепцій етноутворення в західній етнології, чітко виділяються два основні параметри. В основі їх лежить суб'єктивність або об'єктивність фундаментальних етноутворюючих рис.

До першого кола концепцій, які базуються майже виключно на суб'єктивності основних чинників виникнення і консолідації етнічних спільнот, відносяться концепції американських вчених Л.В. Уорнера і Л. Сроула, на думку яких етнічний термін може бути застосований до кожної людини, яка сама себе вважає (або її вважають) членом групи, що має певну культуру, і котра бере участь у діяльності групи [404]. До цього ж кола концепцій належать погляди американського антрополога Р. Неролла,

що вбачає суть етнічної групи в єдиному для усіх її членів комплексі ідеальних соціально-культурних моделей. При цьому він вважає, що замість єдиного критерію виділення етнічної групи в кожному конкретному випадку слід враховувати комплекс різних чинників: самосвідомість (якщо вона є), свідомість спільності походження; форми шлюбно-сімейних відносин; релігію, а головним чином – мовну тотожність та територіально-організаційну відособленість [399].

Найбільшого розвитку принцип суб'єктивності чинників етноутворення досягає в працях канадських соціологів Р. Бретона та М. Пінарда, котрі стверджують, що особистість об'єднує себе з етнічною одиницею емоціональними та символічними зв'язками. На думку німецького етнологів В. Мюльмана, етнос – це єдність, що самоусвідомлюється людьми. Не набагато від указаних відрізняється позиція французького дослідника М. Маже, який розглядає етнос як сукупність фізичних осіб, котрі колективно і несвідомо приписують собі певні ціннісні характеристики.

Суб'єктивізм явно прагматичної направленості характеризує трактовку терміна «етнічна група», що запропонована американськими соціологами Н. Глейзером і Д.П. Мойніхеном у виданому в 1975 р. збірнику «Етнічність. Теорія і практика» та інших їх працях, які набули значного поширення в західній етносоціології постіндустріальних суспільств. За концепцією цих авторів, такі чинники соціальної дійсності, як релігія, мова та етнічне походження, мають щось спільне, котре обумовлене тим, що ці чинники стали ефективним засобом групової мобілізації на досягнення конкретних політичних цілей [397].

Іншою направленістю відзначається ціла низка концепцій формування етнічності, у змісті яких хоч і робиться акцент на суб'єктивності певних чинників етноутворення, проте значна увага приділяється його об'єктивним підвалинам. Показовою в цьому відношенні

є позиція американських соціальних психологів Т. Шибутані і К. Куена. У робота «Етнічна стратифікація. Порівняльний підхід» вони існують тільки у свідомості людей, проте вони не є суб'єктивними у тому сенсі, що людина може об'явити себе як завгодно. Ці категорії є об'єктивними, тому що вони є міцно закріпленими віруваннями, котрі поділяються значною кількістю людей, оскільки існують незалежно від бажання окремих індивідів» [401]. При цьому етнічна група визначається як сукупність людей, котрі вважають себе подібними один до одного внаслідок спільного походження, реального чи фіктивного, і таким же чином розглядаються іншими. Т. Шибутані і К. Куен підкреслюють, що «етнічна група складається з осіб, котрі осягають розумом себе як певний вид; дані особи об'єднані емоційними зв'язками і прагнуть зберегти їх тип».

У цьому ж ряду знаходиться дефініція етнічної групи, що її подає Ф. Барт, за якою визначальною ознакою цієї етнічної одиниці виступає не стільки культурна тотожність індивідів, котрі складають цю групу, скільки свідомість цієї тотожності [393].

Чергову спробу «компромісного» об'єднання суб'єктивних і об'єктивних факторів етнічності було зроблено американським етнологом українського походження В. Ісаївим. Він визначає етнічність як «спонтанну групу людей, що мають спільну культуру або належать до нащадків таких людей, які самоототожнюються або при відносинах з іншими особами відносять себе до певної групи» [398].

Тенденція сполучення об'єктивних і суб'єктивних чинників при характеристиці етносу простежується також і у французького соціолога Г. Ніколя [400]. Найбільш чітко фіксує роль цих двох боків етнічності П. Л. Ван ден Берге, який підкреслює, що вона (етнічність) завжди є продуктом взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів [402].

У радянському суспільствознавстві етнічна проблематика вперше появилася у перші післявоєнні десятиріччя. Для впровадження етнічної

термінології у науковий обіг значну роль відіграли праці П.І. Кушніра. В його роботах, зокрема в монографії «Етнічні території та етнічні кордони», що побачила світ у 1951 р., підкреслювалось значення територіальної взаємодії етнічних спільнот для процесів їх формування та розвитку, а також визначалася роль національної (етнічної) самосвідомості як етнічного визначника [395].

Важливим кроком у розробці теорії етносу стала робота С.А. Токарева «Проблема типології етнічних спільнот», в якій було викладено думку про те, що жодна з ознак етносу (за автором це – мова, територія, спільне походження, економічні зв'язки, політичне об'єднання, культурні особливості, релігія) не є обов'язково притаманною кожному етносові [354]. Суттєвий внесок у розробку теорії етносу на початковому етапі зробили праці М.М. Чебоксарова, з яких особливо підкреслювалось значення етнічної самосвідомості як неодмінної ознаки етносу, а також було запропоновано розрізняти етнічні спільноти різних таксономічних рівнів. При цьому етнічною спільнотою основного таксономічного рівня пропонувалось вважати етнос [379].

Треба зауважити, що важливе місце у понятійно-термінологічному ужитку етнічної (також як і власне соціальної) проблематики, яки ми вже мали змогу переконатися, займає термін «спільнота» («спільність»).

Цей термін звичайно має два основні смислові навантаження: перше – це однаковість, друге – об'єднання. Філософський енциклопедичний словник визначає спільноту як «сукупність людей, що об'єднані тривкими соціальними зв'язками і відносинами, котрі склалися історично, і які мають ряд загальних ознак (рис), що надають їм неповторної своєрідності» [372].

У етнологічній літературі прийнято характеризувати основні види людських спільнот (об'єднань) як: випадкові, тимчасові, тривкі, компактні або дисперсні. За кількісною характеристикою спільноти можна підрозділити на малочисельні та багаточисельні. До перших належать малі

людські групи (сім'я, первинний трудовий або інший колектив тощо); до других – великі групи – етноси, етнічні групи (діаспори, національні (етнічні) меншини, соціальні класи (прошарки, страти), соціально-процесійні групи, великі трудові або поселенські колективи тощо).

Найбільший внесок у розробку теорії етносу, без сумніву, був зроблений Ю.В. Бромлеем, який по праву вважається главою радянської етнологічної школи. У його фундаментальних монографіях «Етнос та етнографія» (1973 р.), «Сучасні проблеми етнографії» (1981 р.), «Нариси теорії етносу» (1982 р.), «Етносоціальні процеси: Теорія, історія, сучасність» (1987 р.) найбільш послідовно і систематично викладено теорію етносу на основі концепції соціальної сутності цієї людської спільноти [115].

У працях Ю.В. Бромлея дана найбільш вичерпана дефініція поняття «етнос», яка є на сьогоднішній день найпоширенішою у вітчизняній етнології. Ю.В. Бромлей визначає етнос як «спонтанну міжпоколінну сукупність людей, які мають спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, а також свідомість своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (тобто самосвідомість), що є зафіксованою у самоназві (етнонімі)» [116].

Розглядаючи категорію «етнос» як основну одиницю етнічної класифікації людства, Ю.В. Бромлей надає цьому поняттю два основних значення. В першому – «етнос» у широкому сенсі цього слова означає народ (народи світу), що у нашій країні розуміється під терміном «національність». Під поняттям «етнос» у другому, вузькому його значенні розуміється особлива форма колективного існування людей. Така спільнота складається і розвивається природно-історичним шляхом; вона не залежить безпосередньо від волі окремих людей, що входять у цю спільноту, і здатна до тривкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення.

Головним етнічним визначником Ю.В. Бромлей вважає етнічну

самосвідомість, яку він розглядає як «усвідомлення членами кожного етносу своєї належності до певної етнічної спільноти, яке базується на спільності мови, культури, історичної долі, визнанні особливих специфічних рис свого етносу» [116].

Ю.В. Бромлею належить також розробка класифікації етнічних спільнот. Ним були визначені основні рівні ієрархії етнічних спільнот [116].

Вчений виділяє серед всієї сукупності людських колективів основні етнічні підрозділи, елементарні етнічні одиниці, субетнічні підрозділи та метаєтнічні спільноти.

Основні етнічні підрозділи – це сукупності людей, що відзначаються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і виступають як самостійні одиниці суспільного розвитку. Це – етноси (народи).

Елементарні етнічні одиниці (мікроетнічні одиниці) – ті найменші складові частини основного етнічного підрозділу, які являють собою межу подільності останнього. Це – етнічна група, сім'я.

Субетнічні підрозділи – спільноти, в яких основні етнічні властивості виражені з меншою інтенсивністю, ніж в основних етнічних одиницях (мають певну специфіку), і які є складовими частинами цих основних одиниць. Такі спільноти – це етнографічні групи. Гуцули, лемки, поліщуки, бойки, литвини – ось приклади субетносів.

Метаєтнічні спільноти (макроетнічні одиниці) – утворення, що охоплюють декілька основних етнічних підрозділів, але характеризуються меншою інтенсивністю етнічних властивостей, ніж кожний з таких підрозділів. Такі етнічні спільноти мають схожі риси культури та спільну самосвідомість. Це – мовні сім'ї чи групи (слов'яни, романо-германці тощо).

Можна навести приклад, як одна людина одночасно входить у декілька етнічних спільнот різного рівня: українець (основний етнічний підрозділ, етнос) – гуцул (етнографічна група, субетнос) – слов'янин

(метаетнічна спільнота).

Зупинимось на розгляді етнічної одиниці, що є одним з центральних понять етнології і є об'єктом нашого дослідження, а саме – на категорії «етнічна група», оскільки нас цікавить соціальна динаміка, тобто соціальні зміни, що відбувалися у 90-х роках ХХ сторіччя як у титульного етносу України, так і в етнічних груп, що населяють територію сучасної української держави.

За класичним визначенням Ю.В. Бромлея, етнічна група – це внутрішній підрозділ етносу, що має етнічну самосвідомість. Така спільнота є, як правило, осколком етносу на іншоетнічній території, котрий має з власним етносом спільну мову, культуру, релігію, відчуття тотожності з ним тощо [116].

Якщо етнос розглядати як суб'єкт історичного процесу в контексті соціально-економічних явищ, продуктом яких, за концепцією Ю.В. Бромлея та більшості закордонних і вітчизняних етнологів, у кінцевому підсумку він і є, то етнічні утворення, що мають не тільки етнічну, але й територіальну спільність і характеризуються певними суспільними зв'язками, називають етносоціальними організаціями. Такі утворення являють собою соціально-економічну цілісність, тобто мають певну соціальну структуру.

Етносоціальними організаціями, як правило, є етноси на своїй етнічній території, але ними можуть бути й етнічні групи. З цієї точки зору етнічні групи – це «іншоетнічні вкраплення у великих соціальних організаціях, осколки етносів, ядра яких знаходяться в інших етносоціальних організаціях» [116].

Поряд з Ю.В. Бромлеєм, а скоріше, і разом з ним теорію етносу успішно розвивали радянські етнологи, серед яких особливо треба відмітити етнологів московської школи, що досить плідно розробляли у 70-80-х роках етнологічну проблематику в основному в руслі концепції соціальної детермінації етнічних явищ. Серед найбільш фундаментальних

слід назвати роботи В.І. Козлова в галузі етнодемографії, а також його праці з проблем класифікації етнічних спільнот, їх самосвідомості, культурних та економічних основ етногенезу.

Треба відмітити дуже цікаві роботи М. М. Чебоксарова, що висвітлюють культурну специфіку етногенезу. Особливо успішною, з нашої точки зору, є його робота у співавторстві з І. А. Чебоксаровою «Народи, раси, культури», що, як уявляється є зразком вмілого сполучення наукової точності і популяризаторської доступності для широкого кола читачів [179]. Значним є внесок у розвиток теорії етносу, зроблений С. О. Арутюновим, С. І. Бруком, М. В. Крюковим, В. В. Піменовим, К. В. Чистовим та багатьма іншими етнологами [106].

Попри поширену «однодумність» (яка була часто-густо вимушеною), у радянській етнології 60-80-х років існували й інші концепції основ виникнення та розвитку етнічних спільнот. Серед них особливо яскравою, але й найбільш дискусійною є концепція Л. М. Гумільова. Якщо наприкінці 60-х та в 70-х роках у ряді праць Л. М. Гумільов трактує етнос як біологічну одиницю [9], то у 80-х він пропонує «вважати етнос явищем географічним, завжди зв'язаним з уміщуючим ландшафтом, що годую адаптований етнос» [139]. Відомий гумільовський постулат «пасіонарності» як рушійної сили етногенезу є, як видається, скоріше художнім конструктором, ніж науковою концепцією. Зрештою, сам Л.М. Гумільов так висловлюється про свої ідеї: «Вогненна наука – творчий спалах, у якому асоціації, ніби випадкові, зливаються у щось ціле, єдине, нове» [139].

Уявляється, що концепція Л.М. Гумільова являє собою радше відповідь на ідейну монополію, яка довгий час панувала у радянських суспільствознавчих науках, проте різноманітність підходів та точок зору на такі надзвичайно складні явища, як етнос та етногенез, на нашу думку, можна лише вітати.

Реалії соціально-політичного життя України змушують звернутися до

уточнення поняття «нація». Досить часто цей термін використовується для позначення понять «народ», «етнос» і навіть «етнічна група». Якщо на рівні буденної свідомості змішання і неадекватне використання цих понять не має особливого значення, то у наукових розробках, на рівні громадсько-політичної думки і тим паче на державному рівні, де формується етнополітика, це є недопустимим.

Щоб з'ясувати це питання, звернемося до його передісторії.

Широкий ужиток терміна «нація» має свої витoki у працях І.В. Сталіна, який, розробляючи теоретичні основи «національного питання», виділив чотири основні ознаки нації: спільність мови, території, економіки і психічного складу, що виявляється у культурі. Не без впливу цієї концепції «офіційне» радянське суспільствознавство на рубежі 60-70-х років розглядало «націю» як етнічну спільноту (М. С. Джунусов, С. Т. Калтахчян та інші) [145]. Частина провідних етнологів, включаючи й Ю. В. Бромлея, вбачали у цьому питанні лише відмінності термінологічного характеру. «У зарубіжній літературі, - писав Ю. В. Бромлей, - термін «нація» використовується, як правило, у статичному значенні» [117]. Сам же він надавав цьому термінові цілком етнічного змісту. Але у досить значної частини радянських філософів, істориків та інших суспільствознавців віднесення нації до власне етнічного утворення зустріло багато заперечень (І.П. Цамерян, М.І. Куліченко та інші) [377].

У 80-ті роки навіть у «офіційній» радянській науці вже відстоялося розуміння того, що етнос не є тотожним нації, що етнічна спільнота має власні, специфічні механізми і фактори формування (наприклад, біологічні) на відміну від нації. І все ж провідні радянські суспільствознавці того часу були не в змозі до кінця відмовитись від своїх наукових принципів, що склалися в епоху сталінізму, і, заперечуючи об'єктивність та загальність законів етногенезу, продовжували наполягати на якихось суттєвих відмінностях «соціалістичних націй» від «націй капіталістичних» [180].

У західній етнології, що не знаходилась під тиском ідеологічних догм та впливів, поняття «нація» ніколи не ототожнювалось з поняттями «етнос», «етнічна спільнота». Найбільш типовим для західного суспільствознавства є таке судження про ці поняття: «Етнічна спільнота являє собою уможливленний конструкт, причому, коли більш широка територіальна спільність стає головним критерієм для розпізнання своїх співвітчизників, етнічна спільнота сублімується та трансформується у спільноту національну» [107].

«Для західної людини належність до нації та етнічна належність – різні речі. Для нас – це одне й те ж, - відмічає А.А. Гусейнов [140]. Французом чи американцем може бути людина, що належить до будь-якої етнічної групи, але усвідомлює себе членом відповідної спільноти, яку об'єднує держава. Ця людина поділяє відповідні цінності, знає свої права і виконує обов'язки, що накладаються на неї цією спільнотою. «Те, що в нашій країні називають нацією, фактично відтворює етнічну специфіку. У нас у розхожому розумінні нація – це етнос, суперетнос, спільнота, що склалася на основі етнічних, племінних цінностей, які мають природний, біологічний характер», - констатує О. Ахієзер [108].

І все ж початок 90-х років для нашого суспільствознавства все істотніше починає характеризуватися усвідомленням нетотожності понять «нація» і «етнос». Так, В.Б. Євтух відмічає, що нація – це державне утворення, в основі якого лежить об'єднання певних етнічних спільнот, об'єднання, котре обумовлене певними об'єктивними і суб'єктивними передумовами [160]. В. Лісовий пропонує використовувати термін «нація» для визначення спільнот, що утворилися внаслідок передусім політичної інтеграції (наприклад, американська нація) [202].

Найбільш суттєвим для розуміння відмінності етносу від нації є визначення С.О. Арутюновим специфіки інформаційних зв'язків, притаманних кожній з цих людських спільнот. Він стверджує, що для

етносу головне значення має діахронна інформація, зокрема етнічна пам'ять, традиції, звичаї, тобто те, що накопичувалося (звичайно, під впливом конкретних обставин трансформуючись) впродовж тривалого періоду. Що ж до нації, то для її існування вирішальним є синхронні зв'язки, синхронна інформація [138].

Все більше українських суспільствознавців приходить до усвідомлення необхідності визначитись, покласти край тій плутанині, тому волюнтаризму, що склався в галузі етнологічної проблематики щодо поняття «нація». Серед праць, в яких здійснюється спроба вирішити таке завдання, слід відмітити статтю Р.А. Додонова, в якій розкриваються ідеї «статичного» підходу до визначення поняття «нація». Такий підхід з точки зору ідей державотворення поліетнічної держави є, на нашу думку, більш перспективним, плідним, ніж традиційний «етнічний». Він лежить в основі деетнізації державного устрою та деполітизації національних відносин, що виступають дійовим засобом уникнення насильства на міжетнічному ґрунті. Визначаючи націю як сукупність громадян однієї держави, Р.А. Додонов простежує потрібний взаємозв'язок нації-держави та етносу таким чином: «Вони можуть співпадати у випадку однонаціональної держави, що практично не зустрічається наприкінці ХХ століття; до однієї нації можуть входити декілька етносів, великих або малих; один етнос може бути розпоросеним по багатьом і багатьом націям (діаспора)» [146].

Один з провідних російських етнологів В. Тішков, який, до речі, має досвід практичної діяльності у сфері міжнаціональних відносин як міністр у справах національностей Російської Федерації, пропонує взагалі вилучити категорію «нація» з етнологічної термінології, а категорію «етнічність» - з політичної, державотворчої сфери [355]. І з цим, на нашу думку, можна згодитись, бо в сучасному світі (особливо це стосується розвинутих країн) досягнення матеріальної цивілізації, економічного прогресу, міграція, урбанізація, стандартизація освіти, що супроводжуються нівелюванням

етнічних культур, призводять до того, що етнічність усе більше переходить із сфери матеріальної або суспільної до сфери духовної, стає особистою, а не груповою справою. Ось чому нагальною вимогою часу, завданням безконфліктного будівництва нової поліетнічної української держави, як видається, є деполітизація міжетнічних відносин, їх гуманізація за допомогою таких соціальних інституцій, як засоби масової інформації, сім'я, школа і церква.

Цікавий погляд на процес утворення нації висловив О. Ахієзер: «Історія людства включає у якості важливішого свого аспекту розвиток від етносу до нації. Специфіка етносу полягає у тому, що люди, які входять до нього, розглядають свої відносини як природні. Людство поступово переборює обмеженість етносів і формує нації. Останні є результатом нової культури, що перемагає уявлення про природність, біологічність об'єднання людей у спільноти і стимулює уявлення про основоположне значення особи, права, правової держави, про громадянське суспільство, котрі тільки й спроможні забезпечити права людини» [108].

Отже, спираючись на сучасні уявлення світового суспільствознавства, можна визначити категорію нація як сукупність громадян однієї держави, котра створюється внаслідок передусім політичної інтеграції етнічних (або релігійних) спільнот в межах єдиної держави на основі спільності території, економічного життя, правової системи, єдиної державної мови, що поступово веде до формування єдиної (національної) самосвідомості, а також загальнонаціональної культури, яка є конгломератом етнічних культур.

Підсумовуючи, підкреслимо: якщо етнос є спільнотою, то утворюється на культурно-історичних та духовно-регулятивних засадах і для етногенезу головне значення мають діяхронні зв'язки (діяхронна інформація), то нація є утворенням політико-правовим та соціально-економічним і для неї вирішальним є синхронні зв'язки.

Таким чином, можна зробити висновок, що згідно з сучасними науковими уявленнями нація створюється внаслідок передусім політичної інтеграції етнічних (або релігійних) спільнот в межах єдиної держави на основі спільності території, економічного життя, правової системи, єдиної державної мови, що поступово веде до формування єдиної (національної) свідомості, хоч етнічний склад нації подекуди може бути досить строкатим, визначаючи її полікультурність.

Сьогодні доводиться констатувати, що результати творення «радянської нації» не є міфом, що експеримент по створенню нової нації (в статичному розумінні цього терміна), проведений на шостій частині земної кулі, має певні наслідки. Слід враховувати, що цей «експеримент» був досить тривалим – він охопив період життя як мінімум трьох поколінь людей на теренах СРСР. Крім спільності території соціально-економічного життя, мови (російська поступово витіснила усі інші), у значної частини населення Радянського Союзу біло сформовано певний вид національної свідомості. Ця самосвідомість (я- радянська людина, представник великого радянського народу) ще й донині продовжує визначати світобачення багатьох людей.

Інша річ, що ця «нова національна спільність» виявилась нестійким утворенням.

Нині все більше стає очевидним, що основні принципи формування нової нації були в корені помилковими, що вони в самій своїй суті мали руйнівні начала, джерелом яких були ленінські принципи автономного етнотериторіального устрою національного життя Радянського Союзу, що їх так «плідно» розвивав та втілював у життя Й.В. Сталін. Хибність цих принципів в усій її повноті проявилась наприкінці 80-х – на початку 90-х років, коли багатоетнічна спільнота, «нова нація» - радянський народ розвалилася під впливом певних об'єктивних обставин. Цей розпад, що почався під тиском наростаючої економічної, а передусім суспільно-

політичної кризи, і вилився у криваві міжетнічні конфлікти (Карабах, Баку, Південна Осетія, Абхазія, осетино-інгушський конфлікт, ошські події тощо і, нарешті, Чечня), має у своїй основі історичну неспроможність, штучність підходів до організації етнонаціонального життя на засадах «національно-територіальної автономії».

В усіх міжетнічних конфліктах, що відбуваються на теренах колишнього СРСР, на перший план висуваються територіальні претензії, які мають економічні корені (природні копалини, родючі землі тощо). Тобто автономно-територіальний поділ державних теренів за етнічною ознакою містить у своїй основі міжетнічні протиріччя, що мають давню передісторію я які є багато в чому міфологізованими і сублімованими. Загострення цих протиріч, які на протязі 70-річного періоду існування СРСР влада вважала за краще не помічати, замість їх конструктивного вирішення, призвели до збройного протистояння між етнічними спільнотами, що так і не перетворилися на єдиний радянський народ, хоч це постійно декларувалось як комуністичною партією та урядом, так і тогочасним суспільствознавством, що виконувало ідеологічне замовлення.

Як свідчить історичний досвід, формування націй, які на сьогоднішній день вважаються взірцеві (принаймні для народів колишнього СРСР), - американської, французької, канадської, що являють собою складні поліетнічні організми, базувалося на інших етнополітичних принципах. Так, політика «плавильного каналу» в США або «етнічної мозаїки» (політика полікультурності) в Канаді значною мірою елімінують з міжетнічних стосунків у цих країнах територіальні претензії. Треба зауважити, що в Канаді вони хоча й існують, однак вряд чи будуть вирішуватись кривавим шляхом. Природна конкуренція на міжетнічному ґрунті в цих країнах реалізується скоріше в політичній і соціально-економічній сфері, де ті чи інші етнічні групи намагаються зайняти більш значущу суспільну нішу.

Звичайно, нації можуть формуватися на основі переваги тієї чи іншої етнічної спільноти, яка або за своєю численністю, або за своїми соціально-економічними чи соціально-культурними даними має найбільш вагомий потенціал. Проте такі соціально-етнічні утворення усвідомлюються іншими членами цього організму на основі спільності історичної долі як цілком нормальні. Така ситуація стає можливою, якщо умови життєдіяльності усіх суб'єктів етнонаціональної структури регулюються державою таким чином, що етнічні спільноти, які є меншинами за чисельністю або мають менший політичний, економічний або соціокультурний потенціал, мають можливість реалізувати свої права для забезпечення свого суспільного розвитку.

Вирішальну роль у формуванні нації відіграє етнополітика держави. В. Б. Євтух визначає її як «діяльність держави (або її структури) у сфері етносоціального життя суспільства, що передбачає розробку і здійснення заходів, спрямованих на регулювання міжетнічних стосунків та забезпечення функціонування існуючих етнічних структур» [161].

Якщо держава через свою соціальну політику створює не тільки рівні, але й сприятливі умови для функціонування тих соціальних груп (етнічних спільнот), що внаслідок тих чи інших історичних обставин мають більш низький рівень політичного, економічного, соціокультурного і навіть фізичного або психічного розвитку, то такі соціальні групи мають статус національних меншин.

Термін «національна меншина» як наукове та політико-правове поняття у теперішній час ще не має загальноприйнятих дефініцій. Як зазначає А. Х. Абашидзе, у документах ООН використовуються такі поняття, як «етнічні», «національні», «релігійні» та «мовні» меншини, без їх конкретизації. Відповідно ж до документів РБСЄ до національних меншин належать тільки громадяни даної держави (виключаючи робітників – мігрантів). Мається на увазі існування іншої держави, яка є історичною

батьківщиною меншин, що мешкають на території даної держави. У декларації, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН і яка присвячена правам осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, як підкреслює А. Х. Абашадзе, національні та етнічні меншини розмежовані сполучником «або» [110].

Серед наукових обґрунтувань поняття «меншина», що здійснюються в рамках ООН, найбільш оптимальною видається дефініція, яку дає Ф. Капоторті: «Меншина – це менша за чисельністю група, яка не займає панівне положення, члени якої – громадяни цієї держави – мають з етнічної, релігійної або мовної точок зору характеристики, які відрізняються від характеристик основної частини населення, і виявляють, нехай навіть посередньо, почуття солідарності з метою збереження своєї культури, своїх традицій, релігії або мови» [394].

Етнічні меншини – це національні меншини у етнічному складі нації; держава, що є основним соціальним інститутом нації, створює умови для збереження етнічної ідентичності кожній з етнічних меншин, забезпечуючи її права у політичній, економічній, культурній та інших сферах суспільства. Організованість етнічних (соціальних) меншин, усвідомлення ними своїх прав створює реальну діючу структуру національного організму. Прозрілість нації, про тривкість її функціонування свідчить розгалуженість, організованість та політична представленість суб'єктів її етнічної структури.

У свідомості значної частини наших людей термін «етнічна меншина» має принизливе смислове навантаження. Проте досвід з життя США свідчить, що все більше соціальних груп прагне отримати цей статус. Як підкреслює Я. Тудорковецька, правовий статус етнічних меншин – вигідний статус [356]. Він рятує від денаціоналізації, дає реальні можливості збереження етнічних коренів.

Щодо реалій національного розвитку України початку 90-х років, а

також їх середини, то якщо, за більшістю наукових джерел, як самостійна етнічна спільнота (етнос) українці сформувалися остаточно у XVI ст., то становлення народу України як нації знаходиться ще на початковому етапі. Одержана цілісність території, почалися заходи по впровадженню єдиної (державної) мови, створені власні державні та суспільні інститути, що намагаються досягнути соціально-економічної цілісності країни та сформувати громадянське суспільство. Але формування національної самосвідомості народу держави Україна – це складний і тривалий процес. Він залежить передусім від успіхів політичних і соціально-економічних перетворень, які будуть відчувати на собі усі ті, хто живе на території нової української держави.

Що стосується розвитку національних меншин в Україні, то, як подається в Національній доповіді на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах національного розвитку (Копенгаген, 1995 р.), українське законодавство щодо національних меншин, за оцінкою Верховного Комісара РБСЄ М. ван дер Стула, відповідає усім міжнародним стандартам і потребує лише його послідовного і швидкого впровадження у життя [312].

Очевидно, що остаточне перетворення населення України на українську націю з чіткою етнонаціональною структурою, що забезпечує права усіх національних груп (як титульного етносу, так і етнічних груп) і створює їх політичний баланс в усіх галузях життя суспільства, є можливим лише на шляху будівництва демократичної держави, громадянського суспільства.

Не можна не погодитись з О. Ахієзером, який відмічає, що «утворення націй можливе лише на певній стадії розвитку суспільства, яка передбачає певний рівень міст, урбанізованої культури, розвиток не тільки ринку, але й абстрактного мислення, здатності осмислити цінність абстрактного права, закону, грошей, значення автономності особи, її самоцінності» [108]. Звичайно, що досягнення такого рівня є певним

процесом, який у різних суспільних (також і етнічних) груп має різні тенденції та темпи протікання.

Отже, виходячи з викладеного вище матеріалу, стає очевидною необхідність визначитись, чи соціальний розвиток і етногенез це зовсім різні поняття, чи вони мають багато спільних закономірностей? Етнічні й етносоціальні процеси, їх специфіка і спільність – ось ті питання, які ми спробуємо прояснити у наступному підрозділі.

1.2 Загальне й особливе в етнічних та етносоціальних процесах

Процеси зміни етнічних спільнот у ході їх розвитку етнологія розглядає як власне етнічні та етносоціальні. Згідно з позначеною темою дослідження нас цікавлять саме етносоціальні процеси. Але без визначення, що є етнічні процеси, чи вони тотожні процесам етносоціальним, чи мають власну специфіку, більш повне розкриття теми, як видається, було би досить утрудненим.

Термін «етнічні процеси» вперше був використаний у 1920 р. М.Я. Марром, але витoki утворення цього терміну можна знайти у російській етнографії ще у XIX ст. Головна увага на той час приділялась процесам асиміляції, що виникали під час всебічних контактів крупних і розвинутих етносів з невеликими іншоетнічними групами, які потрапляли до їхнього середовища, що приводило звичайно до поступового поглинення цих груп. Проте аналіз таких процесів був не повним, об'єктивні фактори їх розвитку, як правило, применшувались [116].

Відмітимо, що під асиміляцією в етнології розуміється розчинення самостійного етносу або якоїсь його частини у середовищі іншого, як правило, крупного етносу.

У західному, переважно американському, суспільствознавстві кінця XIX – першої половини XX ст. процеси взаємодії розвинутих етнічних спільнот були розроблені досить ґрунтовно [116]. Крім терміна

«асиміляція», під яким розумілися психологічні аспекти, пов'язані із зміною самосвідомості, для аналізу етнічних контактів на їх початковій стадії звичайно використовувались поняття «акомодація» або «адаптація», для позначення зміни елементів культури – поняття «акультурація», фізичного змішання етнорасових груп – «амальгамація», для позначення соціально-економічного єднання – термін «інтеграція».

У радянській етнографічній науці, по суті, майже до середини 60-х років вивчалися головним чином процеси консолідації, тобто об'єднання невеликих етнічних груп у крупні етноси; поняття асиміляція звичайно не виділялося, і ті процеси, що позначилися нею, як правило, об'єднувалось з консолідаційними, як підкреслює В. І. Козлов, під «етнічними термінами «зближення» та «злиття» людей різної національності».

Розробка типології етнічних процесів, їх сутності, була започаткована у працях Ю. В. Бромлея та В. І. Козлова [108]. Етнічні процеси, за В. І. Козловим, це суттєві зміни у ході історичного процесу окремих етнічних елементів, частин етносів і етносів у цілому, а також виникнення нових етнічних спільнот [116].

Етнічні процеси ведуть до певних змін обличчя спільноти на основі особливостей власне етнічної еволюції. При цьому виділяються дві стадії етнічних процесів: зміна окремих компонентів етносу, що не обов'язково приводить до трансформації етносу в цілому, та етнодискретні процеси, які визивають генетичні зміни етнічної спільноти [117].

Сучасна етнологічна наука підрозділяє етнічні процеси на етноеволюційні – це зміни етносів, при яких вони зберігаються як такі, та етнотрансформаційні – ті, що супроводжуються зміною етнічної належності людей.

До етноеволюційних процесів відносяться зміни кожного з основних елементів етносу, насамперед мови і культури.

До етномовних процесів належать зміни, що відбуваються у сфері

мови, наприклад, зміни її словникового складу, її соціальних функцій, виникнення явища двомовності, а також повний перехід до іншої мови, тобто явище мовної асиміляції.

Етнокультурні процеси можна поділити на внутрієтнічні, міжєтнічні та надєтнічні.

Внутрієтнічні процеси – це процеси ослаблення або посилення культурно-побутової однорідності етносу (наприклад, в ході його територіального розпорошення або, навпаки, консолідація).

До міжєтнічних етнокультурних процесів відносяться ті зміни етносу, що пов'язані із запозиченням тих чи інших елементів матеріальної і духовної культури у констатуючих з ним етносів (акультурація). Явище акультурації відбувається і на індивідуальному рівні. Так, за визначенням Т.Ф. Лютової, «акультурація» - це засвоєння людиною, що виросла в одній національній культурі, суттєвих чинників, норм і цінностей іншої культури (мови у тому числі)» [139].

До надєтнічних (інтернаціональних) процесів відносяться, на думку В.І. Козлова [116], культурно-побутові зміни, що обумовлені витісненням традиційних елементів матеріальної культури уніфікованими промисловими виробами, духовної фольклорної культури – розповсюдженням професійного мистецтва.

Тут треба зауважити, що, з нашої точки зору, ці явища можна віднести скоріше до процесів становлення нації з власне етнічних утворень, що стає можливим в індустріальному періоді розвитку людських суспільств. Якщо пригадати «цивілізаційні хвилі» О. Тоффлера [151], то створення націй починається саме у період другої індустріальної цивілізаційної хвилі, коли найбільшого значення набувають єдність території, урбанізація і концентрація значних продуктивних сил, що супроводжується виразним суспільним розподілом праці, чіткою професіоналізацією та уніфікацією багатьох сторін матеріального та духовного життя.

До другого виду етнічних процесів – етнотрансформаційних – належать такі зміни етнічних елементів, котрі ведуть до зміни етнічної належності; їх завершальним етапом є зміна етнічної самосвідомості та самоназви, тобто тих головних ознак, що відображають реально існуючі зв'язки між членами етносу.

Розвиток етнотрансформуючих процесів характеризується як об'єднуючими, так і роз'єднуючими тенденціями.

Етнічні процеси, що мають об'єднуючі тенденції – це консолідація й асиміляція, а також етнорасова міксація та міжетнічна інтеграція. Процеси асиміляції та міксації відбуваються як природним, так і насильницьким шляхом: перший обумовлюється іншоетнічним середовищем, розповсюдженням змішаних шлюбів, а часто і бажанням членів цих груп злитися з середовищем; другий – асиміляторською політикою існуючої влади, що направлена на прискорення такого процесу через створення перешкод для розвитку мови і культури етнічних меншин, приниження їх правового статусу і таке інше.

Процеси етногенезу, що мають роз'єднуючу тенденцію (роз'єднуючі етнічні процеси), - це процеси етнічної диференціації, коли з однієї етнічної спільноти відокремлюється кілька нових, які продовжують своє існування як окремі народи, причому перший, раніше єдиний етнос припиняє своє існування. Прикладом служить староруський етнос та виділення з нього українців, росіян і білорусів. Етнічна диференціація може відбуватися і на основі міграційних процесів – це видно на прикладі утворення іспаномовних етносів Латинської Америки.

В етнороз'єднуючих процесах провідні етнологи московської школи пропонують розрізняти парціацію, сепарацію і дисперсизацію [109].

При етнічній парціації, за П. І. Пучковим, раніше єдиний етнос розподіляється на кілька більш-менш рівних частин, причому ні один з нових етносів не ототожнює себе повністю із старим етносом. Під етнічною

сепарацією розуміються випадки, коли від якоїсь етнічної спільноти відокремоюється її частина (звичайно порівняно невелика), яка з часом перетворюється на самостійний етнос. Якщо при етнічній парціації вихідний етнос фактично припиняє своє існування, то при етнічній сепарації він зберігається.

На відміну від парціації і сепарації при етнічній дисперсизації, як вважає Ю. В. Бромлей, від етносу відокремлюються частини, котрі складають не етноси, а лише етнічні групи.

І нарешті, заключною фазою етногенезу є процес етнічної деградації, що закінчує існування етнічної спільноти. Він пов'язаний як з кількісними, так і з якісними необоротними змінами етнічних одиниць, що залишаються від колись великих етносів або етнічних спільнот, які не зуміли остаточно сформуватися в етнос з усіма притаманними етнотипові атрибутами. Прикладів тому дуже багато в історії людства: це природний процес.

Як відмічають численні дослідники, у теперішній час власне етнічна специфіка із сфери матеріальної культури, трудової діяльності все більше переміщується у сферу духовного життя [110]. Ускладнення суспільних зв'язків людини, інтенсифікація темпів соціальних перетворень все більше на перший план висувають соціальну сутність як людини, так і етнічної спільноти, що є передусім соціальним організмом.

І етнічні, і етносоціальні процеси являють собою сторони загальнонаціональних процесів, тобто змін, що відбуваються на протязі певного часу з населенням певної держави. Етносоціальні процеси – дуже складні явища. Вони охоплюють різноманітні сфери суспільного життя – від економіки до суспільної свідомості.

Як вважає Ю. В. Бромлей, в ході аналізу національних процесів доцільно виділяти в них дві основні взаємозв'язані сторони: соціально-економічну і власне етнічну. «При цьому, - пише Ю. В. Бромлей, - під соціально-економічною розуміється в першу чергу виробничі відносини,

класово-професійна сфера суспільного життя. Під етнічною у такому випадку мають на увазі зміни тільки етнічних особливостей етносоціальних спільнот, включаючи етнічну самосвідомість» [115].

Сучасна етнологія розмежовує власне етнічні і етносоціальні процеси. Ю. В. Бромлей пов'язує таке розмежування насамперед з тим, що «в усій сукупності суспільних явищ соціально-економічні відрізняються найбільшою рухливістю, а етнокультурні, навпаки, характеризуються тривкістю» [6].

Етносоціальні процеси являють собою діалектичний взаємозв'язок загальних соціальних (суспільних) явищ з етнічним: ці процеси відображають розвиток соціального організму, зв'язаний з його етнічною специфікою, і, в свою чергу, розвиток етносу як соціальної спільноти. Власне вивчення взаємозв'язку між етнічними і соціальними аспектами суспільних процесів і є завданням етносоціології. Ядро предметної області цієї науки, як вважають провідні етносоціологи Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробіжева та інші, складають етнічні функції соціальних явищ [106].

На сучасному етапі розвитку як усього людства, так і окремих національних утворень в основі вагомих суспільних змін, як свідчать численні наукові розробки, лежать чотири взаємозв'язаних процеси: міграція, урбанізація, індустріалізація, що відповідає вимогам науково-технічного прогресу, а також зростання культурного рівня населення [115].

Процеси міграції миттєво змінюють етнічну структуру населення держави, ведуть до трансформації її етнодемографічного потенціалу, впливаючи головним чином на власне етнічні процеси з кількісного боку. Міграція населення, згідно з визначенням енциклопедичного словника [160], - це переміщення людей, зв'язані, як правило, зі зміною місця проживання. Міграція підрозділяється на безповоротну (з остаточною зміною постійного місця проживання), тимчасову (переселення на досить довгий, але обмежений строк), сезонну (переміщення у певні періоди року),

маятникову (регулярні поїздки до місця праці або навчання за межі свого населеного пункту). Розрізняють також зовнішню (за межі країни) і внутрішню міграції; до зовнішньої відноситься еміграція та імміграція; до внутрішньої – переміщення населення з села до міста (що є важливою складовою частиною процесу урбанізації), а також переміщення у зворотному напрямку – з міста до села. Існує також міжрегіональна міграція у межах єдиної країни.

Міграційні процеси в сучасному світі складні і різноманітні. Міжнародні міграції є найбільш складним і актуальним їх аспектом, вони, як свідчать дослідження, набувають всі помітнішої ролі у процесах етносоціальної динаміки [140]. Вивчення проблем переселення потребує комплексного підходу, поєднання зусиль спеціалістів з різних галузей: економіки, соціології, соціальної психології, а також етнології. Переміщення значних мас населення, які зв'язані не тільки з трудовою міграцією, але й з бігством з районів бойових дій (здебільшого з місць міжетнічних конфліктів), створюють складні проблемні ситуації. Якщо раніше (до кінця 80-х років) міграційні процеси на території СРСР розглядалися як соціальне й економічне явище, то в останні роки все більшу увагу привертає етнічна сторона цих процесів. Безпосередньо впливаючи на етнічні процеси, що відбуваються у середовищі переселенців, процеси міграції змінюють етнодемографічний потенціал країн чи регіонів. Будучи соціально-економічними процесами, міграційні процеси породжують власне етнічні процеси, такі як міжетнічна інтеграція, акультурація і, врешті, асиміляція.

Відомо, що етнічний склад населення залежить від трьох основних факторів: природного руху населення (рівня народжуваності і смертності), процесів асиміляції, а також від різниці в масштабах та направленості міграційних потоків. Що стосується України, то, згідно з даними А.В.Топіліна, протягом періоду 1979-1989 рр. чисельність українців у

результаті зовнішньої міграції скоротилася на 505 тис. чол. Незважаючи на те, що сальдо асиміляції у цей період для українців було позитивним (+262 тис. чол.), сумарний результат цих двох складових – негативний [202].

Як констатує авторитетний спеціаліст з демографічної проблематики І. М. Прибиткова, за декілька останніх років в Україні відбулася значна трансформація міграційних пріоритетів. Так, наприкінці 80-х років, за її даними, намітилася нова тенденція у динаміці, структурі і направленості міграційних потоків населення. Якщо до цього часу домінантою міграційних процесів в Україні був вплив сільських жителів, переважно молоді, у міста республіки та за її межі, зокрема в інші республіки Союзу, то з розпадом СРСР, утворенням суверенної української держави виникли зовсім нові міграційні пріоритети. Наприкінці 80-х років масштаби міграційних потоків українців у інші республіки помітно скоротилися, у той час як потік мігрантів-українців у зворотному напрямі почав збільшуватися [145]. Відмітимо, що демографічний потенціал українців, що наприкінці 80-х років проживали в інших республіках Союзу, був значним: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. він складав 6,6 млн. чол.

Бурхливі історичні події, що супроводжували розпад СРСР у вигляді міжнаціональних конфліктів і соціально-економічної кризи в усіх без винятку нових державних утвореннях, котрі виникли на теренах колишнього СРСР, вплинули і на прогнози спеціалістів-демографів, згідно з якими Україну мала очікувати обвальна міграція етнічних українців [145].

Але наступні роки показали, що такі прогнози поки що не здійснилися. Складні соціально-економічні умови стартового періоду розвитку нової країни створюють значні перешкоди на шляху повороту на батьківщину тих, хто має такий намір. Проте міграційні потоки в Україну поповнюються біженцями з сусідніх країн, де розгортаються збройні конфлікти. Наприклад, кількість біженців з Придністров'я на середину 1992 р. становила коло 60 тис. чол. [145]. Значно поповнює міграційний приплив

в Україну і суттєво змінює етнічний состав населення, зокрема це стосується Криму, повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. Якщо в 1989 р. частка кримських татар становила приблизно 1% населення півострова, то за оцінками спеціалістів у найближчі роки населення Криму за рахунок переселенців-татар може збільшитися на 15-20%, а чисельність кримських татар тут може досягнути 300-350 тис. чол. [161].

Значно змінилися на зламі 80-х і 90-х років масштаби міграції сільських жителів України. Згадаємо, що в період з 1961 по 1990 рік чисельність сільського населення України зменшилася за рахунок міграції на 6,7 млн. чол., або в середньому на 225 тис. чол. на рік. І. М. Прибиткова констатує появу нових міграційних тенденцій: «Тенденції до зниження відпливу сільських мешканців до міст України та за межі зберігаються: якщо від'ємне сальдо міграцій населення у сільській місцевості досягло у 1989 р. 124,0 тис. чол., а у 1990 – 70,7 тис., то у 1991 р. міграція сільських мешканців скоротилася до 36,4 тис. чол. І нарешті, у 1992 р. в Україні вперше було зареєстровано позитивне сальдо міграції у сільській місцевості – 78,7 тис. чол. [146].

На зміни етнічного складу населення України вплинули й страшні наслідки Чорнобильської катастрофи. Так, відомо, що значну частину чеського населення Житомирщини і Київщини через цю подію було переселено в організованому порядку до Чехословаччини завдяки зусиллям її уряду.

В останні роки набирає значного розповсюдження еміграція населення з України до так званого «дальнього зарубіжжя». І хоч на початку 90-х років масштаби міграційних відпливів були ще невеликими (за даними І. М. Прибиткової, на I півріччя 1993 р. чисельність емігрантів до країн Америки становила 7,7 тис. чол., до країн Азії, переважно до Ізраїлю, - 6,6 ти. чол.), але ця тенденція, як видно, буде зростати. Із загальної

кількості цих емігрантів половину складають євреї, одну п'яту частину українці [146]. Очевидно, що від'їзд цих людей, які є здебільшого молодими й освіченими, знижує якість як демографічного, так і трудового та інтелектуального потенціалу України.

Ще одним соціальним процесом, що чинить фундаментальний вплив на розвиток суспільства і має етнічний аспект, є урбанізація.

Урбанізація являє собою процес зростання міст і підвищення їх ролі в економічному і культурному житті суспільства. Вона зумовлена розвитком продуктивних сил, всією сукупністю суспільних відносин, пов'язана з глибоким соціально-економічним перетворенням міст і сіл на основі розвитку новітніх систем індустрії, транспорту, житлового будівництва, засобів масових комунікацій, культурного, побутового обслуговування, поширення «міського способу життя», міських форм спілкування [354].

Урбанізація має органічний зв'язок з науково-технічним прогресом, розвитком науки й освіти, управління, сфери послуг.

Л. Б. Коган і В. В. Покшишевський вважають, що власне з містами пов'язані основні досягнення цивілізації. «Урбанізація, розвиток міст, - відмічають вони, - викликаються об'єктивною необхідністю концентрації та інтеграції різноманітних форм і видів матеріальної і духовної діяльності, спілкування, підсиленням зв'язків між різними сферами виробництва, науки і культури, що у свою чергу підвищує інтенсивність і ефективність соціальних процесів» [355]. На думку Ч. Тілли, урбанізація є «концентрацією людської діяльності» [312].

Процес урбанізації, за Р. І. Косолаповим, означає «перебудову середовища проживання людини, сфер її повсякденної життєдіяльності, способів задоволення потреб, розповсюдження типу побутової культури і проведення часу за кращими зразками, що виникли у великих містах, причому визначальним чином впливають, з одного боку, ліквідація протиріччя між містом і селом, а з другого – корінне оздоровлення умов

міського життя» [138].

Питання етнічних аспектів урбанізації досить повно висвітлені в етносоціологічній літературі [179]. У працях О. І. Шкаратана, Г. В. Старовойтової та інших відомих спеціалістів дається комплексний аналіз процесу урбанізації – розглядається місто як цільова система «виробництва самої людини», представлено загальне й особливе у міському способу життя, висвітлюються етносоціальні та етнокультурні аспекти адаптаційних процесів у міському середовищі. Треба відмітити, що, розглядаючи явище урбанізації як провідну роль міста у формування та удосконаленні суспільних відносин, О. І. Шкаратан вважає характер її впливу на розвиток етнічних процесів цілком позитивним. Він пише: «Культурне багатство великих міст в умовах соціалізму стає важливим засобом подолання соціальних і культурних відмінностей у суспільстві, засобом етнічної консолідації на основі збагачення національних культур. Соціалістична урбанізація прискорює позитивний процес соціального та національного розвитку, стимулюючи зближення соціальних груп, подальший розвиток та зближення усіх націй та народностей країни, їх зростаючий внесок у культурну скарбницю людства [179].

Проте реалії соціальних процесів наприкінці 80-х – на початку 90-х років не дають змоги розглядати процеси урбанізації як цілком позитивні явища. Дійсність показує, що форсування цих процесів, надмірна їх активізація часто негативно впливає на розвиток суспільства, зокрема на розвиток етнокультурних процесів. Ці проблеми ще слабо вивчені в українській етносоціології і заслуговують на увагу дослідників.

Слід враховувати, що процеси урбанізації – це складні соціальні та соціально-психологічні явища, які мають свої етнокультурні та регіональні особливості, Зростання питомої ваги городян є тільки одним, кількісним, боком процесу урбанізації. Крім того, велика кількість сільських населених пунктів отримала статус селищ міського типу, при цьому спосіб життя

значної частини населення такого роду поселень фактично не змінився.

Адже урбанізація, тобто глибинне, всебічне засвоєння міського способу буття у всіх його аспектах – це складний і тривалий процес, що супроводжується зміною культурних зразків поведінки людини. Такий процес не може бути безболісним для більшості людей. Зокрема, для тих, що мають глибокі докорінні зв'язки з традиційно сільськими етнокультурними стереотипами буття, які склалися на протязі життя багатьох попередніх поколінь. Занадто інтенсивний приріст міського населення України за рахунок міграції з сільської місцевості створює загрозу маргіналізації значної частини переселенців, коли відбувається злам традиційних сільських форм соціокультурної поведінки, а нові урбанізовані форми не засвоюються чи засвоюються лише їх зовнішні прояви. При цьому підвищення рівня соціокультурних характеристик такої частини населення, природно, не відбувається.

Було би помилкою вважати, що суспільні протиріччя між містом і селом є «доробком» соціалістичного способу життя, що у розвинутих капіталістичних країнах такої проблеми взагалі не існує. Як показують дослідження американських соціологів, «у процесі капіталістичної урбанізації не ліквідується повністю соціальна дистанція між містом і селом. Антагонізм між ними набирає форми «наявності села у місті». В міру індустріалізації сільського господарства, розвитку транспорту і засобів масової комунікації, проникнення стереотипів міського способу життя у віддалені поселення збільшується міграція сільського населення в міста. Але навіть при довгому проживанні у місті багато сільських мігрантів залишається «міськими селянами», які повністю не адаптувалися до нового, міського способу життя» [180]. О. С. Ахієзер відмічає, що у надрах сучасної соціально-просторової структури капіталістичного міста часто-густо виникає напівсільська сусідська спільнота, в котрій на протязі життя декількох поколінь відтворюються у дещо модифікованому вигляді багато

архаїчних форм суспільних відносин і культури [107].

Певна річ, набагато серйознішою стає ця проблема з посиленням еміграційного припливу до США переселенців з країн Латинської Америки і взагалі з країн, що розвиваються, бо саме вони складають більшість міських спільнот, пов'язаних з традиціями колишнього способу життя, як правило, сільського. Побідне відродження елементів сільського способу життя у самому місті є однією з форм протиріч постіндустріальної урбанізації. Воно доводить, як вважають американські соціологи, що традиційні протиріччя між містом і селом зовсім не усуваються із зменшенням чисельності сільськогосподарського населення, трансформацією села як типу поселення навіть у найурбанізованіших економічно розвинутих країнах [180]. У цих обставинах на одне з чільних місць висувається етнічний фактор, урахування якого є необхідною умовою відвертання міжетнічної напруженості і навіть конфліктних ситуацій у великих містах, що вже не раз відбувалися у США.

Що стосується етносоціальних процесів міграції та урбанізації населення України, то вони розглядаються у контексті загальної соціальної динаміки етнічних спільнот на протязі 10-річного періоду (1990-2000 рр.) у п'ятому розділі даної роботи.

Процеси урбанізації, що проходять у людському суспільстві вже кілька тисячоліть, набули великої інтенсивності на протязі останніх двох століть, коли на них почали впливати процеси індустріалізації.

Індустріалізація, за визначенням філософського словника, «це впровадження великої машинної техніки у народне господарство країни і процес перетворення на цій основі аграрної або аграрно-індустріальної країни (чи окремих її районів) на індустріально-аграрну або індустріальну. До найважливіших наслідків індустріалізації країни, висока технічна озброєність праці, підвищення її продуктивності, різке посилення суспільного характеру виробництва, витіснення дрібного промислового

виробництва великим та збільшення чисельності робітничого класу» [354].

У процесі індустріалізації все більш складним стає розподіл праці, значно збільшується чисельність спеціалістів у галузі координації, комунікації та управління, зростає роль формальної організації, прискорюються темпи соціальної мобільності. Індустріалізація втручається навіть у сімейну сферу: в індустріальному місті нуклеарна сім'я, що складається тільки з батька, матері і дітей, набуває незалежності і нового значення порівняно з кланом, родом чи іншими формами родинних груп.

Найбільш тісного взаємозв'язку процеси урбанізації та індустріалізації набувають в явищах індустріальної урбанізації. На початкових етапах, за даними американських дослідників, коли смертність нейтралізує натуральний приріст мешканців великих міст, їх населення збільшується за рахунок міграції із сільських районів або з-за кордону. Переважання міграцій такого типу сприяє виникненню у містах регіональних або етнічних анклавів. Так, наприклад, майже півстоліття тому Чикаго був одним з найкрупніших «польських» та «німецьких» міст Америки [312]. В Україні ж найяскравіші приклади результатів індустріальної урбанізації являють «російські! Донецьк та Луганськ.

При розгляді етнічних аспектів індустріалізації найбільший інтерес становить та сторона цього складного процесу, яка обумовлює зміни у базисних сферах життєдіяльності населення. Зрозуміло, що однією з таких сфер є сфера праці. Зміни, що відбуваються у цій сфері, зокрема у розподілі праці, у професійній, кваліфікаційній чи галузевій структурі різних етнічних спільнот – ось сторони процесів індустріалізації, котрі для кожної етнічної спільноти мають свою специфіку.

Як вже було згадано вище, одним з чотирьох процесів, що визначають суспільні зміни, які ведуть до соціального прогресу, є підвищення культурного рівня населення. Завданням етнології є вивчення змін соціокультурних характеристик етнічних спільнот як масових

етносоціальних процесів. Відповідно до цього представлена динаміка етномовної компетентності та освітнього потенціалу етнічних спільнот України, що зазнали певних змін протягом десятиліття.

Таким чином, соціальна динаміка етнічних спільнот висвітлюється через дослідження основних етносоціальних процесів, таких як міграція, урбанізація, індустріалізація, соціокультурний рівень населення, що відбувалися в останнє десятиліття у найкрупніших етнічних спільнотах України.

1.3 Концепція соціальної динаміки як теоретичний засновок вивчення змін етносоціальних явищ

Одним з важливих питань, що являють собою наукові підвалини етнонаціональної політики, є питання етнічних особливостей соціально-економічних аспектів сучасних соціальних процесів в Україні. Зокрема, такі питання, як етнічні особливості трудового потенціалу найкрупніших етнічних спільнот або специфіка трудового потенціалу регіонів України, що відрізняються один від одного за етнічним складом населення та історичними особливостями свого розвитку, не отримали ще, з нашої точки зору, достатнього висвітлення у серйозних наукових розробках.

При розгляді поняття «трудоий потенціалі» ми спираємось на аналіз економічних досліджень, до яких термін «потенціал» був введений ще у 20-х роках ХХ століття. Цей термін застосовувався для розробки комплексної оцінки рівня розвитку продуктивних сил у праці українського економіста К. Г. Воблого, а також В. Вейца, С. Г. Струмліна та інших [125]. У цих роботах потенціал продуктивних сил та його різноманітні форми розглядаються в основному, через економічні категорії.

Західна ж наука розглядала ідеї потенціалу переважно крізь призму демографічних процесів [395]. Розробки Р. Чепмена, Дж. Стюарта, А. Лотки, Л. Герша стали базою для створення цілого наукового напрямку –

потенціальної демографії [374].

Аналіз різних визначень поняття «потенціал», проведений С. І. Пирожковим, свідчить, що ця категорія має загальнонауковий характер [256]. Це поняття широко застосовується у багатьох галузях знань: фізиці, біології, географії, демографії, економіці, етнології, соціології та інших науках. Головна особливість поняття «потенціал» полягає в тому, що він є інтегральною оцінкою можливостей тої чи іншої системи, котрі можуть бути реалізованими в реальній дійсності у теперішній час або в майбутньому. Це дає С. І. Пирожкову підставу говорити про становлення цілого напрямку сучасної науки – потенціалізму, головним принципом якого є оцінка різноманітних можливостей, що закладені у тій чи іншій системі і котрі за відповідних умов можуть бути реалізованими [256].

Інтегральна сутність трудового потенціалу, наявність у нього системних зв'язків з його окремими складовими дозволяють використовувати це поняття як інтегральний показник в практиці планування й управління соціальними процесами. Як відмічає М.С. Мансуров, «інтегральним показником слід вважати такий, котрий в узагальненому вигляді в цілому вказує на стан явища або процесу» [212].

Необхідно зауважити, що потенціал будь-якої системи (суспільства, суспільної групи) значною мірою визначається станом зовнішніх умов існування цієї системи. Зовнішні умови чинять великий, а іноді й вирішальний вплив на можливості системи. «Можливість, - писав Г. Гегель, - є абстрактним моментом дійсності» [141].

Таким чином, трудовий потенціал суспільства, суспільної групи, індивіда є передбачуваним, можливим, абстрактним показником результатів праці, тих результатів, що значною, якщо не вирішальною мірою визначають їх суспільне становище.

Термін «трудоий потенціал» з'явився у радянській соціально-економічній літературі у 70-ті роки, витіснивши традиційну категорію

«трудо́ві ресурси». Одна з перших спроб розмежування вказаних понять належить В. Г. Костакову. Він стверджував: «Трудовий потенціал – це запаси праці. Вони залежать від загальної чисельності трудових ресурсів та їх структури за статтю і віком, рівня зайнятості за статтю та віком, накопичених знань, ступеня відповідності демографічної структури працюючих умовам підвищення ефективності праці, соціальної мобільності населення (територіальної і професійної)» [359].

У ході подальшого аналізу етнічного та етнорегіонального аспекту трудового потенціалу ми будемо дотримуватися визначення, що зроблене С. І. Пирожковим: «Під трудовим потенціалом ми розуміємо розвинуту в даному суспільстві сукупність демографічних, соціальних і духовних характеристик та якостей трудоактивного населення, котрі реалізовані або можуть бути реалізовані в умовах досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, науково-технічного прогресу та системи відносин, які пов'язані з участю у процесі праці та громадської діяльності» [256].

Трудовий потенціал, як відомо, містить дві основні компоненти: професійну і підготовку населення та готовність працівників до продуктивної праці (що визначається їх ціннісними орієнтаціями та трудовою мотивацією), тобто об'єктивну і суб'єктивну компоненти.

Вивчення суб'єктивної компоненти трудового потенціалу (тобто психологічної готовності населення до праці), яке базується на дослідженні етнічних особливостей у трудовій сфері суспільства на психологічному та соціально-психологічному рівні, видається перспективним дослідницьким завданням. Повністю усвідомлюючи всю важливість психологічних аспектів людської життєдіяльності, ми розуміємо, що таке дослідження потребує застосування спеціальних, дуже тонких та чутливих методів. Недооцінка психологічних факторів, особливо у етнічній сфері, як ми з прикрістю переконалися на власному досвіді, багато в чому спричинилася до пробуксовування, а іноді й кризи соціально-економічних реформ в усіх

пострадянських країнах.

Не применшуючи значущість суб'єктивної компоненти трудового потенціалу, ми вважаємо за необхідне зосередитись на вивченні його об'єктивної компоненти, а саме – на визначенні рівня професійної підготовленості населення. Дані авторитетних етносоціологічних досліджень (О. І. Шкаратан, Л. С. Перепьолкін) переконливо доводять, що професійна підготовка населення, спираючись на трудовий досвід та професійні навички, багато в чому залежить від національних традицій, особливо від традицій у сфері праці [6]. Дослідження ж етнічних особливостей професійної підготовки окремих етнічних спільнот можна здійснити використовуючи дані державної статистики. Така фактологічна база дає змогу аналізувати етносоціологічні процеси, що відбуваються у трудовій сфері, у розрізі цілої країни чи окремого регіону.

Все більше стає очевидним, що у сучасному світі саме трудовий потенціал, і передусім професійна підготовка, визначає статусні позиції суспільства, суспільної групи чи індивіда. Саме потенціальні можливості продуктивних сил, а не збройні сили чи утопічні ідеологічні конструкти є єдиним засобом і умовою стабільного розвитку суспільства в історичній перспективі.

Визначення статусних позицій будь-якої спільноти (соціальної, етнічної чи територіальної) допомагає з'ясувати структуру системи, частинами якої є ці спільноти. І саме оцінка потенціалу населення України в його демографічному, мовному, соціально-економічному, соціокультурному вимірах дає адекватне уявлення про реалії структури українського суспільства, про динаміку етносоціальних змін в Україні в зазначений період.

Це також стосується і людських спільнот, що проживають у різних регіонах України, у межах яких життєдіяльність населення певною мірою насить характер цілісності. Ця цілісність часто-густо виливається у певну

специфіку політичних процесів, що віддзеркалюють особливості історичного, соціально-економічного і культурного розвитку кожного з регіонів. Зрозуміло, що різні регіони України відзначаються різними потенціальними можливостями, які визначають їх реальний статус у соціальній структурі держави.

Проблеми соціальної стратифікації і соціальної структури здавна привертають увагу суспільствознавців. З цієї проблематики світова наука накопичила вже безліч літератури. На сьогоднішній день як стверджує М. С. Комаров [183], найбільш значними є концепції соціальної стратифікації П. А. Сорокіна, Т. Парсонса, Б. Барбера та С. Айзенштадта. Не вдаючись до порівняльного аналізу цих концепцій, відмітимо тільки, що всі вони вихідною аналітичною одиницею мають категорію «статус». «Поняття статусу, - вважає М. Н. Руткевич, - одне з-поміж базових у соціології. Це закономірно, тому що відношення рівності та нерівності людей і груп у суспільстві є стрижнем соціальних відносин» [294].

Поняття «соціальний статус» застосовується як на індивідуальному, так і на груповому рівні. Широко користувався цим терміном Макс Вебер, розуміючи під ним місце особи у суспільстві, котре визначається в термінах прав, обов'язків, привілеїв і свобод, які вона отримує завдяки своєму становищу [405]. Людина (група) може мати статус тільки по відношенню до інших людей (груп), котрі визнають її місце і ставляться до цієї людини (групи) певним чином.

Найбільш узагальнене визначення категорії «суспільний статус» дає Р. Ж. Шварденберг. Він зазначає, що статус – це «місце, яке даний індивід (або соціальна група) займає відносно інших індивідів (груп) і яке визначається за соціально значущими для даної суспільної системи ознаками» [384].

Вихідним пунктом при визначенні статусних позицій є соціальна нерівність. У світовій науці давно вже утвердилось положення про те, що

суспільна нерівність є рушійною силою історичного прогресу та стимулом розвитку й руху. «І навпаки, - вважає М. С. Комаров, аналізуючи найбільш впливові концепції соціальної стратифікації, - якщо соціальну нерівність штучно стримувати і намагатися строго регламентувати, як це мало місце при зрівняльному соціалізмі, вона негайно перетворюється на гальмо» [183].

Статус є категорією багатовимірною. Існує багато критеріїв оцінки суспільного становища: походження, етнічна приналежність, рівень інтелектуальних досягнень тощо. Наприклад, у Сполучених Штатах, як стверджує Т. Шибутані, людей розрізняють головним чином з точки зору професії й прибутку; в інших місцях та за інших часів можуть, за його свідомством, діяти інші критерії [385]. У свій час М. Вебер за основні статутні характеристики вважав специфічний спосіб життя, певний тип освіти й занять [317].

В емпіричних дослідженнях західних суспільствознавців узагальнена оцінка статусу звичайно операціоналізується за допомогою трьох ознак, які піддаються вимірюванню: рівня освіти, професійно-кваліфікаційного рівня та рівня прибутків. У більшості емпіричних досліджень соціальної стратифікації, зокрема у тих, на які спираються найбільш знані концепції соціальної структури (концепції П. А. Сорокіна, Т. Парсона, Б. Барбера та інших [396]), основним критерієм соціальної диференціації виступає соціально-професійна структура. «Оскільки критерій професійної приналежності грає у визначенні соціальної позиції (статусу) вирішальну роль, а дві інші ознаки – освіта й прибуток тісно з ним корелюють, то цей критерій використовується, як правило для опису соціально-професійної структури, котрий у сучасному суспільстві належить чільна роль», стверджує М. С. Комаров [183].

Що стосується одного з вимірів категорії «статус» - етнічного статусу, то він є елементом більш загальної системи – соціального статусу. На думку

М. В. Савви в В. І. Чупрова, він вказує місце індивіда або групи у структурі міжетнічних відносин на особистісному або груповому рівні, певною мірою визначаючи суспільні функції особи [318].

Етнічний статус визначається як об'єктивним, так і суб'єктивними факторами. До перших належать включеність представників даної етнічної спільноти до системи управління, рівень прибутків та освіти. Суб'єктивними факторами, що формують психологічний аспект етнічного статусу, є такі феномени групової самосвідомості, як самооцінка етносу в цілому, різних прошарків та груп усередині його, а також оцінка контактуючих з ним інших етносів та етнічних груп.

У бурхливому просторі життєвих подій статус будь-то людини, будь-то суспільної (етнічної) групи не може залишатися незмінною категорією. Завжди існує загроза його зниження хоча б тому, що інші люди або суспільні групи прагнуть змінити власний статус у бік його підвищення. Тобто статусні позиції індивідів або суспільних груп постійно знаходяться у стані динамічних змін. Ці соціальні зміни і визначають у кінцевому рахунку, тривкість суспільних систем, їх розвиток. Відсутність змін веде до стагнації і навіть до деградації та загибелі системи.

Якщо ми маємо справу з системою, то і концепція дослідження явищ, притаманних цій системі, повинна базуватися на певному підході, що спирається на певних принципах дослідження взаємозв'язку окремих частин (елементів) системи та стану самих елементів.

Існують два основні принципи концептуального підходу при дослідженні системних явищ. Це принцип динаміки і принцип статичності. Вони запозичені суспільствознавством із природничих наук, точніше, з класичної фізики. Ці принципи широко використовували у дослідженнях найбільш знані представники філософської та суспільствознавчої думки, такі як Г. Спенсер, А. Шеффле, Л. Уорд, А. Смолл, Ч. Кулі, Е. Дюркгейм, і багато інших вчених [372].

Перший принцип – динаміка – відображає відношення залежності між станами однієї і тієї самої системи, причому ці стани постійно змінюються, трансформуються. Інший принцип – статика – розглядає елементи системи як незмінні, а взаємозв'язки між ними постійними, тривкими.

Поняття соціальної динаміки було введено Огюстом Контом для розуміння суспільних явищ. Соціальна динаміка – це підхід до вивчення соціальних явищ на основі дослідження процесів змін, які відбуваються з цими явищами, при цьому розглядається їх обумовленість, їх направленість та їх соціальні наслідки [184].

Таким чином, центральним методологічним принципом дослідження є **концепція соціальної динаміки, на основі якої розглядається українське суспільство як складна система різноманітних етнічних спільнот, що постійно змінюються як такі і знаходяться у складних взаємозв'язках, котрі трансформуються у часі.**

У монографії здійснюється спроба представити результати дослідження етносоціальних змін, що відбуваються у титульного етносу України, як підсумок аналізу комплексу базисних характеристик його соціального статусу. Цей соціальний статус розглядається у динаміці (тобто як процес) впродовж останніх десяти років ХХ ст., а саме: з'ясовуються умови, форми і напрями реалізації етносоціальної політики населення; виявляються особливості тенденцій розвитку демографічних, міграційних, соціально-економічних та соціокультурних аспектів етнонаціональних процесів, що відбувалися у титульного етносу України в 90-і роки минулого століття.

Під терміном «соціальний статус» ми розуміємо положення етнічної групи відносно інших етнічних груп, що визначається за суспільно значущими для даної соціальної системи ознаками або характеристиками (освітніми, професійно-кваліфікаційними, поселенськими та ін.). Основним статусним показником етнічної групи є специфічні для неї способи життя, що

відображається в комплексі таких базисних характеристик, як чисельність та ареали розселення етносу, його соціально-поселенська структура (рівень урбанізації), мовна характеристика, рівень, освіти, професійна, кваліфікаційна та галузева структура тощо. Дані характеристики розглядаються на рівні найбільш численних етнічних спільнот України як окремих етносоціальних організмів, висвітлюючи базисний потенціал їх соціального розвитку.

РОЗДІЛ 2

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: РЕФОРМУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

2.1 Становлення і розвиток законодавчої бази національної політики протягом 90-х рр. ХХ ст.

Етнічна розмаїтість споконвіку була притаманна населенню України. Етнічний плюралізм завжди був і є одним з факторів духовного і культурного поступу українського суспільства. У той же час багатоетнічність є ґрунтом, на якому за певних обставин можуть виникати міжетнічні непорозуміння, протиріччя, невдоволення, які, якщо їх залишити напризволяще, можуть викликати етноконфліктні ситуації. Тим більше, що національне відродження українського народу сприяє активності у середовищі інших етнічних груп України. Ось чому поліетнічний склад населення країни, бажання побудувати демократичну державу на основі верховенства права, складне економічне становище, намагання визначитися щодо відносин із сусідніми державами висунули на перший план перед Україною після проголошення державного суверенітету та незалежності, завдання ефективного забезпечення основних прав та свобод людини, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин.

Сучасна територія України та попередники сучасних мешканців нашої держави на протязі декількох віків були суб'єктами міжнародного права та внутрішнього законодавства тих країн, до яких належали території та у громадянстві яких перебували попередники теперешніх громадян. Безумовно, перебування населення України в правовому просторі інших держав наклало негативний відбиток на етнонаціональний розвиток країни, заважало консолідації української нації, гальмувало розвиток держави,

розривало традиційні зв'язки між окремими територіями [360].

Тільки з проголошенням незалежності Україна почала створювати законодавчу базу, яка б у повному обсязі відповідала національним інтересам українського народу, захисту та розвитку етнічних меншин. Цей процес умовно проходив двома шляхами: держава проводить політику (в усіх сферах суспільного життя) щодо відновлення та розвитку знехтуваних віками прав та свобод української нації, її історії та культури; разом з тим створюється правова база щодо захисту прав і свобод громадян інших етнічних спільнот України.

28 жовтня 1989 р. був прийнятий Закон «Про мови в УРСР», котрий заклав підвалини мовної політики незалежної України.

Закон визначає українську мову як державну мову України (ст. 2). Держава, наголошується в законі, створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей (ст. 3), визначає мови міжнаціонального спілкування – українська, російська та інші (ст. 4), гарантує громадянам право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою (ст. 5), забезпечує примноження і збереження фондів і пам'яток української мови, інших національних мов (ст. 7), забороняє мовну дискримінацію, привілеї чи обмеження прав людини за мовною ознакою (ст. 8), визначає використання мов у різних сферах суспільного життя.

Законом надаються широкі права використання російської мови у сфері діяльності органів державної влади та управління (ст. 10), взаємовідносин республіканських і місцевих органів з союзними (тоді) органами та органами інших республік (ст. 12), у сфері технічної та проектної документації (ст. 13), за певних обставин у нотаріальному діловодстві (ст. 20), арбітражному впровадженні (ст. 21), актах прокурорського нагляду (ст. 22), у сфері науки (ст. 30).

Ст. 25 гарантує право вибору мови навчання дітей, ст. 27 визначає

право створення в місцях компактного проживання громадян етнічних меншин загальноосвітніх шкіл з національною мовою навчання, створення окремих класів з навчанням національною мовою, зобов'язує до вивчення в усіх загальноосвітніх школах української та російської мови як обов'язкових.

Широкі права надаються законом мовам інших національностей в Україні: у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій; в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність (ст. 3); акти республіканських міністерств, відомств, місцевих органів державної влади і управління можуть публікуватися в разі необхідності і іншою (крім української та російської) національною мовою (ст. 10), у сфері діловодства та документації (ст. 11), як мова з'їздів, конференцій та інших форумів (ст. 15), як мова виборчих бюлетенів (ст. 16), у судочинстві (ст. 18), як мова провадження у справах про адміністративні правопорушення (ст. 19), як мова нотаріального діловодства (ст. 20).

Закон (ст. 25, 26, 27) гарантує право на створення мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням національними мовами, надає широкі права щодо навчання, поряд з українською, й іншими мовами в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах (ст. 28).

Держава забезпечує функціонування української мови, а також інших національних мов у сфері науки (ст. 30) та культури (ст. 32) [2].

16 липня 1990 р., виражаючи волю народу України, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення, Верховна Рада Української РСР проголосила державний суверенітет України. Декларація відзначає, що громадяни Республіки всіх

національностей становлять народ України (розділ II). Держава гарантує громадянам права та свободи, передбачені законодавством, проголошує рівність всіх перед законом незалежно від мови, расової чи національної приналежності (розділ IV), забезпечує національно-культурне відродження українського народу, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, піклується про задоволення потреб українців, що проживають за межами держави (розділ VIII) [53].

Наступним нормативно-правовим актом, що торкається питання захисту прав та свобод української нації та етнічних меншин, став Закон Української РСР «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 р., який визначає одним з основних принципів державної політики у сфері зайнятості населення забезпечення рівних можливостей усім громадянам незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі, віку (ст. 3) [3].

17 квітня 1991 р. був прийнятий Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», за якими реабілітації підлягають всі громадяни, заслани, вислани з постійного місця проживання з національних мотивів (ст. 3), реабілітованих поновлено в усіх громадянських правах (ст. 4) [4].

Велике значення для запобігання міжетнічним конфліктам на релігійному підґрунті має Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., який гарантує кожному громадянину право на свободу совісті, що включає в себе свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором (ст. 3). Ст. 4 проголошує, що громадяни Української РСР є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях суспільного життя незалежно від ставлення до релігії [5].

Оскільки релігійні чинники історично тісно пов'язані з етнонаціональними, законодавче закріплення окремих положень, які

стосуються міжнаціональних відносин, безпосередньо чи опосередковано торкалося також релігійно-церковної сфери і навпаки. Тому у законах України знайшли своє правове врегулювання етнонаціональні та міжконфесійні стосунки не лише самі по собі, а й їхні взаємозв'язки.

В основу українського законодавства та державної політики у цих сферах було покладено такі загальні засади:

- гармонійне поєднання норм, принципів та стандартів міжнародного права із національними особливостями України;
- узгодження та досягнення балансу загальнонаціональних, регіональних, етнічних, культурних, мовних, релігійних інтересів титульної нації та національних меншин;
- забезпечення рівності політичних, економічних, культурних та інших прав і свобод, надання можливості участі громадян України у всіх сферах суспільного життя, незалежно від їхньої національної належності, раси, мови, віросповідання тощо;
- заборона привілеїв, прямого чи непрямого обмеження прав, дискримінації за національними та релігійними ознаками;
- ліквідація наслідків деформацій в етнонаціональній та релігійній сферах, які мали місце у попередні періоди історії України;
- надання громадянам України прав вільно обирати та відновлювати національність, визначати своє ставлення до релігії;
- забезпечення етнонаціональних та релігійних прав і свобод на індивідуальному й колективному рівнях, надання права представникам національних меншин і віруючим різних конфесій об'єднуватися у громадські та релігійні організації;
- заборона політичних партій і громадських організацій, програмні цілі яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі й ненависті;
- гарантування корінному народу та національним меншинам права на

збереження своєї етнічної і конфесійної ідентичності, розвиток етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності;

- надання права на користування і навчання національних меншин рідною мовою, дотримання національних та релігійних обрядів і традицій, використання національної та релігійної символіки, відзначення національних та релігійних свят;

- виховання у громадян України поваги до традицій, звичаїв та релігійних вірувань різних етносів;

- заборона обмеження прав громадян на участь або неучасть у громадських об'єднаннях національних меншин, богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях;

- створення та підтримка атмосфери взаєморозуміння, взаємоповаги, терпимості й толерантності у відносинах між представниками різних етносів і релігій, мирне розв'язання можливих міжетнічних та міжконфесійних суперечностей;

- рівний доступ представників національних меншин і релігійних організацій до засобів масової інформації;

- гарантування права представникам національних меншин і релігійних організацій вільно встановлювати й підтримувати зв'язки з особами своєї національності і релігії за межами України.

Як бачимо, в основу профільних законодавчих актів, які визначають головні засади державної етнонаціональної політики та політики щодо релігії і церкви, покладено чимало спільних принципів. Проте, у їхньому правовому регулюванні є суттєві відмінності, оскільки сфера міжетнічних відносин цілком належить до прерогативи держави, а церква і релігійні організації від держави відокремлені [386].

Ст. 3 Закону України «Про освіту», прийнятого 23 травня 1991 року, проголошує право громадян на освіту незалежно від статі, расової та національної приналежності, а ст. 5 одним з принципів освіти в державі

визначає саме зв'язки з національною історією, культурою, традиціями народу України [6]. Ці положення знайшли продовження в Законах України «Про освіту» від 23 березня 1996 р. (ст. 3, 6) [7] та «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. (ст. 3, 5) [59].

Вирішальне значення для становлення української нації та державності, для відродження і захисту прав й свобод представників усіх національностей має Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р [113], за ним слідувало Звернення Верховної Ради України до громадян всіх національностей, якими молода держава проголосила новий етап в розвитку міжнаціональних відносин на Україні, підкресливши, що незалежність України ніякою мірою не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей. Держава, наголошується у зверненні, забезпечить рівні політичні, економічні і соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур [113, с. 604-605].

Високі наміри країни в цьому плані підтверджуються Законом України «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р., ст. 2 знімає всілякі обмеження, пов'язані з мовою чи національною належністю щодо набуття громадянства і захищає громадян України, що перебувають за кордоном (ст. 8); надає широкі права щодо громадянства дітей (ст. 13, 15, 16, 24, 25, 26) [53] та Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство» від 16 квітня 1997 р. (ст. 2, 8, 12-15) [295].

1 листопада 1991 р. керуючись Загальною Декларацією прав людини, прагнучи утвердження в Україні священних принципів свободи, гуманізму, справедливості, рівноправності всіх етнічних груп країни, беручи до уваги поліетнічність держави, Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України, за якою держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам рівні права, забороняє дискримінацію за національною ознакою, провадить рівне виборче право для представників всіх народів та національних груп (ст. 1).

Держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку національних мов і культур (ст. 2). Всім народам і національним групам гарантується право вільного користування російською мовою, іншими мовами у місцях компактного проживання національних груп (ст. 3). Ст. 4 Декларації гарантує громадянам право сповідувати свою релігію, використовувати свою символіку, відзначати свої національні свята. Держава забезпечує захист пам'яток історії та культури народів та національних груп на території України (ст. 5), гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, об'єднання, спрямовані на розвиток національної культури (ст. 6), і підтверджує право національних культурних центрів, товариств, представників національних меншин на вільні контакти із своєю історичною батьківщиною (ст.7) [54].

Продовжуючи положення Декларації прав національностей в галузі культури, прийняті 14 лютого 1992 р. Основи законодавства України про культуру проголошують основними принципами культурної політики в Україні:

- визнання культури як одного з головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України;
- розвиток культурних зв'язків з українцями, що проживають за кордоном, як основи збереження цілісності української культури;
- рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної приналежності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей;
- доступність культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина.

Держава в пріоритетному порядку створює умови для розвитку культури української нації та культур національних меншин (ст. 3), забезпечує права громадян у сфері культури на об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури, забезпечує право на збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій і звичаїв (ст. 5). Держава створює умови для розвитку культур усіх національних меншин, які проживають на території України, сприяє прилученню їх до спільного процесу творення культурних цінностей (ст. 8). За ст. 8 громадяни будь-якої національності мають право (в сфері культури):

- зберігати, розвивати і пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та обряди;
- утворювати національно-культурні товариства, центри, створювати заклади культури і мистецтва та навчальні заклади, засновувати засоби масової інформації та видавництва.

Також на громадян накладено певних обов'язків: дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури; поважати культуру, мову, традиції, звичаї, обряди національних меншин, які проживають на території України. Держава забороняє розповсюдження творів, що містять заклики до зміни конституційного ладу, жорстокості, расової та національної ворожнечі (ст. 13); натомість, дбає про збереження і використання культурних цінностей, що знаходяться на території України та за її межами (ст. 14) [93].

Питання щодо створення та діяльності об'єднань громадян, в тому числі організацій національних спільнот, розглядає Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., ст. 3 якого визначає громадську організацію як об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, національно-культурних та інших спільних інтересів; ст. 4 забороняє створення та діяльність об'єднань

громадян, спрямованих на розпалювання національної та релігійної ворожнечі. Закон не накладає ніяких обмежень у прийнятті чи виключенні з політичних партій чи організацій громадян у зв'язку з національною належністю (ст. 7) [45].

Визначним кроком у державній політиці щодо гарантування національним меншинам права на вільний розвиток, захисту їх прав та свобод є прийнятий 25 червня 1992 р. Закон України «Про національні меншини в Україні», ст. 1 якого гарантує громадянам держави незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості та самовиявлення, підкреслюючи, що права осіб, які належать до національних меншин, є невід'ємною частиною загальновизнаних прав людини. Ст. 2 проголошує рівність громадян України всіх національностей перед Конституцією та законами держави.

Ст. 3 визначає ознаки належності до національних меншин, ст. 4 – правове регулювання відносин, які виникають з приводу реалізації громадянами України прав і свобод, пов'язаних з їх належністю до національних меншин. При державних органах створюються відповідні структурні підрозділи з питань міжнаціональних відносин, визначається центральний орган державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин – Міністерство у справах національностей України (нині Державний департамент). при якому функціонує як дорадчий орган Рада представників громадських об'єднань національних меншин України (ст. 5).

Широких можливостей щодо реалізації свої прав надає ст. : Закону, що гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію, користування і навчання рідною мовою, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у

літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів.

Держава бере на себе обов'язок по підготовці педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів, сприяє у підготовці спеціалістів в інших країнах (ст.7), надає свободу використання в місцях, де більшість населення становить певну національну меншину, її мови поряд з державною (ст. 8).

Закон не висуває певних обмежень громадянам, які належать до національних меншин, у виборах або призначення на будь-які посади (ст. 9). Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища в містах їх історичного та сучасного розселення (ст. 10), право вільно обирати та відновлювати національність (ст. 11), мати або відновлювати національні прізвище, ім'я та по-батькові (ст. 12). Закон наголошує, що громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форми здійснення прав. Участь або неучасть громадянина України, який належить до національної меншини, у громадському об'єднанні не може служити підставою для обмеження його прав (ст. 13) і державні органи сприяють діяльності національних громадських об'єднань (ст. 14).

Представники національних меншин, зазначає ст. 15 Закону, мають право встановлювати та підтримувати зв'язки з особами своєї національності за межами України. Держава забезпечує фінансову підтримку для розвитку національних меншин (ст. 16), сприяє розвитку міжнародного співробітництва у забезпеченні й захисті прав та інтересів національних меншин (ст.17), забороняє будь-яке обмеження прав і інтересів національних меншин (ст.17), забороняє будь-яке обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою (ст. 18), передбачає дію як українського законодавства, так і міжнародного (ст. 19) [12].

Закон України «Про друковані засоби масової інформації» від

16 листопада 1992 р. запобігає використанню друкованих засобів масової інформації для розпалювання національної та релігійної ворожнечі (ст. 3), надає широкі права щодо використання мови друкованих засобів масової інформації (ст. 4) [13].

Прийнятий 18 листопада 1993 року Закон України «Про вибори народних депутатів України» забороняє будь-які обмеження щодо виборчих прав громадян України залежно від походження, расової, національної належності, мови та ставлення до релігії (ст. 2) [14]. Це положення також знайшло відображення в Законах України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» від 24 лютого 1994 р. (ст. 2) [49], «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1998 р. (ст. 3) [50], «про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» від 12 лютого 1998 р. (ст. 3) [17] та «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. (ст. 2) [18].

Питань захисту прав національних меншин у сфері інформації торкається Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р., ст. 9 якого надає право поряд з державною мовою здійснювати мовлення мовами національних меншин на регіони, де компактно проживають національні меншини. Разом з тим, ст. 37 зобов'язує толерантно з повагою ставитися до національної гідності, національної своєрідності, культури всіх народів України [19].

24 грудня 1993 р. був прийнятий Закон України «Про біженців», ст. 1 якого подає визначення терміну «біженець», умови набуття статусу біженця, ст. 12 визначає спектр прав осіб, що набули статусу біженців, з питань працевлаштування, охорони здоров'я; проживання, судового захисту; ст. 15 передбачає співробітництво України з іншими державами, міжнародними організаціями з метою усунення причин виникнення проблеми біженців, поліпшення їх матеріального становища, повернення біженців у країну їх постійного проживання, ст. 16 передбачає дію

міжнародних договорів з проблеми біженців, якщо міжнародним договором, укладеним Україною, встановлено інші норми, ніж ті, що містяться в даному Законі [20].

На п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. від імені українського народу – громадян України всіх національностей було прийнято Конституцію України, ст. 3 якої визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Ст. 10 Конституції визначає державною мовою українську і гарантує вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин країни. Держава, наголошується в ст. 11, сприяє консолідації та розвитку української нації, її традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12).

Конституцією проголошується рівність всіх громадян у своїй гідності та правах (ст. 21), право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), рівність громадян перед законом (ст. 24). Для здійснення та захисту своїх прав та свобод, в тому числі і національно-культурних, громадяни України мають право об'єднуватись у політичні партії та громадські організації (ст. 36). Держава гарантує громадянам, які належать до національних меншин, право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у навчальних закладах або через національно-культурні товариства (ст. 53). Держава забезпечує збереження історичних та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її

межами (ст. 54).

В Основному Законі підтверджується намагання України зберегти етнічну розмаїтість держави – місцеві державні адміністрації у місцях компактного проживання корінних народів та національних меншин забезпечують виконання державних та регіональних програм їх національно-культурного розвитку (ст. 119).

За Конституцією до відання Автономної Республіки Крим належить забезпечення національної злагоди на півострові, забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в АР Крим, участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів (ст. 138) [185].

Концепція національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р., пріоритетними національними інтересами держави визначає досягнення національної злагоди, гарантування прав української нації та національних меншин України, зміцнення генофонду українського народу, розвиток української нації, історичної свідомості українців, розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності громадян усіх національностей (розділ II). Загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин, неконтрольовані міграційні процеси є загрозою національній безпеці України (розділ III) [88].

Прийнятий 21 травня 1997 р. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» забороняє будь-які обмеження права громадян у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, етнічного походження та мови (ст. 3). Ст. 32 надає органам місцевого самоврядування певних повноважень у створенні умов для розвитку культури, сприянні відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення; сприянні роботі національно-культурних товариств; забезпеченні можливостей навчання в школах державною та

рідною мовами, вивченні рідної мови у навчальних закладах або через національно-культурні товариства; забезпеченні охорони та збереження пам'яток історії та культури [21].

На місцеві державні адміністрації за Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. накладено обов'язки щодо виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, національно-культурного розвитку національних меншин в місцях їх компактного проживання (ст. 2). Законом (ст. 22) визначаються повноваження місцевих державних адміністрацій в сфері реалізації державної політики у галузі освіти і культури; забезпечення виконання законодавства щодо всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя, створення умов для розвитку і використання мов інших національностей і сприяння роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, фондів, асоціацій, ст. 25 надає повноваження щодо забезпечення виконання законодавства щодо національних меншин, міграції, про свободу світогляду і віросповідання [22].

Окрема роль в питанні захисту прав і свобод державної нації та національних меншин відводиться законодавчим актам, які стосуються Автономної Республіки Крим. 17 березня 1995 р. був прийнятий Закон України «Про Автономну Республіку Крим», що відводить до відання АР Крим в особі її органів влади здійснення політики в галузі освіти, культури, охорони і використання пам'яток історії та культури; участь у забезпечення прав і свобод громадян, національної злагоди; забезпечення функціонування і розвитку державної і національної мов та культур на території АР Крим; участь в розробці та реалізації державних програм повернення депортованих з Криму народів (ст. 8) [23].

Для депортованих осіб в межах адміністративно-територіальних одиниць АР Крим, де вони проживають, за ст. 1 Закону України «Про

особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в АР Крим» від 6 квітня 1995 р. дозволяється утворювати додаткові виборчі округи для виборів депутатів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах рад із числа депортованих громадян кримськотатарської, болгарської, вірменської, грецької та німецької національностей [24].

Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10 лютого 1998 р. визначає представницьким органом Республіки Крим Верховну Раду АР Крим (ст. 1), надає Верховній Раді Криму повноваження стосовно участі у забезпеченні прав та свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку і громадської безпеки, забезпечення функціонування і розвитку державної та національної мов і культур в АР Крим, охорону й використання пам'яток історії та культури, участь у розробці та реалізації державних програм повернення депортованих народів, а також програм національно-культурного розвитку корінних народів і національних меншин (ст. 9), визначає мову публікації нормативно-правових актів Верховної Ради Криму – українська, російська та кримськотатарська мови (ст. 10) [25].

21 жовтня 1998 р. на II сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим була прийнята, а 23 грудня 1998 р. затверджена Верховною Радою України відповідним Законом Конституція Автономної Республіки Крим, ст. 9 якої встановлює і гарантує права та свободи людини і громадянина в АР Крим Конституцією та законами України і відповідно до них – Конституцією АР Крим. В Конституції наголошується, що вона та нормативно-правові акти органів влади АР Крим не можуть обмежувати права і свободи громадян, встановлені Конституцією та законами України; визначені основні завдання органів влади АР Крим – забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ст. 4).

Ст. 10 стосується забезпечення функціонування та розвитку

державної мови, російської, кримськотатарської та інших національних мов в Криму, визначається застосування російської мови як мови більшості населення півострову. Конституцією АР Крим гарантується право виховання та навчання рідною мовою через навчальні заклади та національно-культурні товариства. За ст. 12 Конституція АР Крим мовою судочинства, нотаріального провадження, юридичної допомоги є українська або російська мова, як і мова роботи пошти, телеграфу, підприємств, установ, організацій сфери обслуговування Криму (ст. 13).

Конституцією Ар Крим забезпечується збереження багатоманітності культур, що склалася історично на Кримському півострові, створення умов для їх рівноправного розвитку і збагачення. Для цього Основним Законом Криму не забороняється створювати об'єднання, які б представляли інтереси громадян щодо реалізації прав та свобод у сфері національної культури, гарантується право на розвиток національно-культурних традицій, святкування національних свят, сповідання своєї релігії, право на створення національних засобів масової інформації, культурних і навчальних закладів (ст. 14).

Ст. 18, у відповідності з Конституцією України, визначає повноваження АР Крим, до яких відносяться підготовка, затвердження і реалізація програм вирішення питань забезпечення функціонування та розвитку української як державної, російської, кримськотатарської та інших національних мов, участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної та громадської злагоди, участь у розробці та реалізації державних програм повернення депортованих з Криму громадян. Повноваження Верховної Ради АР Крим щодо вирішення питань забезпечення прав і свобод громадян, національної злагоди, функціонування та розвитку державної, російської та інших національних мов, визначення мови роботи і діловодства республіканських органів, охорони і використання пам'яток історії та культури фіксує ст. 26

Конституції АР Крим, а ст. 38 встановлює щодо цих питань повноваження Ради Міністрів АР Крим [26].

Поліетнічний склад населення України, бажання побудувати правову демократичну державу на основі верховенства права, намагання визначитися щодо відносин із сусідніми державами, вступ до Ради Європи висунули на перший план перед Україною після проголошення державного суверенітету та незалежності завдання ефективного забезпечення основних прав та свобод людини у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин.

Наявність у складі населення України ряду етнічних груп, окремих проблем у відносинах між ними, а також виходячи із загального стану мовного і культурного буття як української нації так і інших національностей, Україна спрямовує свою етнонаціональну політику на розв'язання таких проблем як:

- гармонізація міжетнічних відносин, досягнення міжнаціональної злагоди, утвердження в міжетнічних стосунках атмосфери толерантності, дружби, високої взаємної довіри, уваги до мов, культур, традицій, звичаїв, релігій;

- правове забезпечення рівних можливостей для участі громадян, незалежно від їх національності, в усіх сферах матеріального і духовного життя, в управлінні державними і громадськими справами, зміцненню гарантій, які б виключали прояви націонал-екстремізму, дискримінацію громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;

- відродження українського етносу, забезпечення етнокультурної самобутності української нації, її динамічного відтворення, піклування про національні, культурні потреби у зарубіжжі;

- відродження духовного життя національних меншин, захист їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;

- відновлення прав депортованих у радянські часи

кримськотатарського народу та інших національних меншин, здійснення заходів щодо їх правової, політичної, соціально-культурної реабілітації [83].

Для встановлення гармонійного міжнаціонального миру законодавчий механізм України та урядова національна політика передбачають захист прав не тільки етнічних меншин а й ослабленої етнічної більшості, кожної людини зокрема. Слід зазначити, що чинна на сьогодні в Україні правова база значною мірою відповідає цим проблемам. Це пов'язано насамперед з тим, що Україна приєдналась до значної більшості міжнародно-правових документів, які регулюють питання міжнаціональних відносин.

Загальна Декларація прав людини – перший в історії міжнародних відносин акт, за яким проголошено широке коло основних прав і свобод людини, що підлягають загальній повазі і дотриманню. Так, згідно ст. 1 всі люди народжуються вільними і рівними у своїх здібностях та правах. Вони наділені розумом й совістю і повинні діяти по відношенню один до одного в дусі братерства. Ст. 2 декларації зафіксувала, що кожна людина повинна мати всі права і свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного та соціального походження, майнового стану або іншого становища. Ст. 7 проголосила рівність всіх перед законом та право на рівний захист будь-якої дискримінації [67].

Право кожної людини на свободу думки, совісті та релігії визначається ст. 18 Декларації. Наголос на релігійну ідентичність пояснюється тим, що в більшості розвинутих країн етнічний самовияв людини через групову приналежність здійснюється переважно в рамках церковних общин [297]. Слід відмітити, що в Україні ряд етнічних меншин відзначається конфесійною різноманітністю. Безпосереднє значення для забезпечення прав національних меншин мають положення Загальної Декларації, що кожна людина має право на свободу мирних зборів і

асоціацій і що ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації (ст. 20).

Ст. 22 проголошує право на соціальне забезпечення та здійснення необхідних для підтримування гідності людини та рівня її розвитку прав у економічній, соціальній та культурній галузях. Ст. 26 визначає, що кожна людина має право на освіту і освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами [27].

Слід зазначити, що ця Декларація фактично не регулювала відносини між етнічними групами. В ній були зафіксовані права та свободи окремої людини [387].

30 січня 1992 р. Україна офіційно визнана як одна з повноправних держав-учасниць НБСЄ. З тієї дати принципи і домовленості, закріплені у Заключному Акті (прийнятому в Хельсінкі 1 серпня 1975 р.) та інших документах НБСЄ, є обов'язковими для нашої держави.

Заключний Акт НБСЄ являє собою Декларацію принципів, якими держави-учасниці будуть поважати суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також всі права, що властиві їх суверенітету і охоплюються ним. Держави-учасниці розглядають непорушними всі кордони як одна одної, так і всіх держав у Європі і тому будуть утримуватись тепер і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Вони будуть утримуватись також і від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення й узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці (ст. 3). Ст. 4 Акту наголошує на повазі територіальної цілісності кожної з держав-учасниць. У відповідності з цим держави-учасниці будуть утримуватись від будь-яких дій проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці, зокрема, від будь-яких дій, що являють собою застосування сили або загрози силою. Держави-учасниці, наголошується в Акті, будуть поважати права людини й

основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх без різниці раси, статі, мови і релігії.

Держави-учасниці, на чийх територіях є національні меншості, будуть поважати права осіб, які належать до таких меншостей, на рівність перед законом, будуть надавати їм повну можливість фактичного користування правами людини і основними свободами і таким чином захищати їх інтереси в цій галузі (ст. 7). Ст. 8 Акту проголошує рівність і право народів розпоряджатися своєю долею, всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток. Важливого значення Акт НБСЄ приділяє контактам між людьми, зокрема, шлюбами між громадянами різних держав та возз'єднанню сімей (ст. 8, п.б,е) [28].

Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 29 червня 1990 р. зазначає, що до елементів справедливості, які суттєво необхідні для повного вираження гідності людської особистості і рівних та невід'ємних прав усіх людей, відноситься наступне:

- права людини та основні свободи будуть гарантуватись законом і відповідати зобов'язанням по Міжнародному Праву;
- всі люди рівні перед законом та мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист зі сторони закону; в зв'язку з цим Закон забороняє будь-яку дискримінацію та гарантує всім особам рівний та ефективний захист від дискримінації за будь-якою ознакою (п.1).

Документ підтверджує, що кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії (п.9). П. 19 наголошує, що більш вільне пересування та контакти між громадянами мають важливе значення в контексті захисту та розвитку прав людини та основних свобод Держави-учасниці, зазначається в документі, підтверджують, що захист прав

робітників-мігрантів має свій людський вимір. Захист прав робітників-мігрантів є задачею всіх держав-учасниць, які зобов'язуються повністю забезпечувати в своєму внутрішньому законодавстві права робітників-мігрантів, які передбачені міжнародними угодами, учасниками яких вони є (п. 22). Документ підкреслює, що здійснення всіх прав людини і основних свобод не може бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, що передбачені законом (п. 24) [55].

Паризька Хартія для нової Європи, прийнята 21 листопада 1990 р., підтверджує положення попередніх актів, наголошуючи, що права людини й основні свободи належать кожній людині від народження, вони є невід'ємними та гарантуються законом, їх захист та сприяння їм – найперший обов'язок уряду. Без будь-якої дискримінації кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, переконань, свободу асоціацій та мирних зборів; кожен має право користуватись своїми економічними, соціальними і культурними правами. Хартія підтверджує, що етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність меншин буде захищена; особи, які належать до національних меншин, мають право вільно виявляти, зберігати, розвивати цю самобутність без будь-якої дискримінації та в умовах повної рівності перед законом. Хартія зобов'язує держав-учасниць поліпшувати становище національних меншостей. Дружні відносини між народами, зазначається в документі, а також мир, справедливість, стабільність, демократія вимагають, щоб етнічна, мовна, культурна і релігійна самобутність національних меншостей була захищена і створювались умови для заохочення цієї самобутності.

В Хартії підкреслюється, що питання, які стосуються національних меншостей можуть задовільно вирішуватись лише демократичним шляхом, права осіб, які належать до національних меншостей, мають повністю поважатися як частина загальних прав людини.

Хартія закликає держав-учасниць боротися проти всіх форм расової

та етнічної ненависті та дискримінації кого б то не було, а також проти переслідувань за релігійних та ідеологічних мотивів. В документі підкреслюється, що вільне пересування громадян і контакти між ними мають важливе значення для зберігання і розвитку вільних суспільств, процвітання культур.

Документ Московської Наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 3 жовтня 1991 р. підтверджує положення Копенгагенського документу, підкреслюючи, що питання, які стосуються прав людини, основних свобод, демократія та верховенство закону – носять міжнародний характер. Документ зазначає, що держави-учасниці підтверджують положення і зобов'язання, які відносяться до них, які містяться в усіх документах НБСЄ (п. 37).

Держави-учасниці визнають необхідність забезпечення поваги прав трудящих-мігрантів та їх сімей, особливо зазначаючи їх право на вільний прояв національних, культурних, релігійних та мовних особливостей (п. 38). Держави-учасниці засуджують всі акти дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри та етнічного походження, нетерпимості, ксенофобії у відношенні до трудящих-мігрантів (п. 38.1), приймуть відповідні міри, які б дозволили трудящим-мігрантам приймати участь у суспільному житті держав-учасниць (п. 38.2) [56].

Декларація Гельсінської зустрічі на найвищому рівні від 10 липня 1992 р. відкидає расову, етнічну, релігійну дискримінацію у будь-якій формі; підкреслює, що держави-учасниці заохочують широке транскордонне співробітництво, включаючи контакти між людьми, яке охоплює місцеві і регіональні общини і органи. Таке співробітництво сприяє подоланню економічної і соціальної нерівності, поліпшенню взаєморозуміння між етнічними групами і зміцненню добросусідських відносин між державами і народами.

Значної уваги Декларація надає посиленню зобов'язань і

співробітництва в галузі людського виміру, особливо виконанню зобов'язань по НБСЄ, активізації зусиль по забезпеченню вільного здійснення особами, які належать до національних меншин, на індивідуальній основі і спільно з іншими своїх прав людини і основних свобод, включаючи право брати участь в політичному, економічному, соціальному, культурному житті своїх країн, у тому числі на основі демократичної участі в роботі директивних і консультативних органів на національному, регіональному і місцевому рівні (п. 24), більш ефективного виконання зобов'язань, пов'язаних з захистом і створенням умов для заохочення етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності національних меншин в конструктивному дусі мирними засобами і шляхом діалогу між всіма зацікавленими сторонами на основі принципів і зобов'язань НБСЄ (п. 26), утримуватимуться від практики переселення і засуджуватимуть всі спроби здійснення переселення, вдаючись до погрози силою або її застосування з метою зміни етнічного складу району в межах її території (п. 27).

Щодо корінного населення, то держави-учасниці погоджуються, що їх зобов'язання по НБСЄ щодо прав людини і основних свобод повною мірою і без дискримінації застосовані до таких осіб (п. 29), держави-учасниці заявляють, що права людини, основні свободи є загальними, і що робітники-мігранти також користуються цими правами і свободами незалежно від місця їхнього проживання (п. 36), сприятимуть створенню умов для розвитку більш гармонійних відносин між робітниками-мігрантами і суспільством держави-учасниці, в якій вони законно проживають (п.37), прагнутимуть до створення умов, що забезпечували б рівні можливості щодо умов праці, освіти, соціального забезпечення і охорони здоров'я, забезпечення житлом, можливість брати участь у профспілковій діяльності, а також культурних прав (п. 38).

Держави-учасниці Гельсінської зустрічі на найвищому рівні прийняли

рішення ввести посаду Верховного Комісара НБСЄ у справах національних меншин. У сферу його діяльності входить раннє попередження напружених ситуацій, пов'язаних з проблемами національних меншин, які потенційно здатні перерости в конфлікт в регіонах НБСЄ.

Верховний Комісар розглядатиме проблеми національних меншин, збиратиме та одержуватиме інформацію з питань національних меншин, здійснюватиме оцінку, по можливості на ранньому етапі, ролі безпосередньо зацікавлених сторін, характеру напруженості і пов'язаних з нею останніх подій, а також потенційних наслідків для миру і стабільності в регіоні НБСЄ. З цією метою він має можливість відвідувати будь-яку з держав-учасниць і особисто вступати в контакт з безпосередньо зацікавленими сторонами для одержання інформації з перших вуст про становище національних меншин. Верховний Комісар може обговорювати з сторонами відповідні питання і при необхідності сприяти діалогу, зміцненню довіри і співробітництва між ними, він також уповноважений пропонувати зацікавленим сторонам свої посередницькі послуги та пропозиції до примирення сторін [57].

29 червня 1992 р. Рада Міністрів Європи прийняла Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин. Мета Хартії – забезпечити захист і сприяти розвитку регіональних та меншинних мов, як складової частини європейського культурного надбання, яке є під загрозою, а також сприяти їх вживленню в сферу освіти, діяльності органів влади регіонального чи загальнодержавного рівня, в соціально-економічне та культурне життя.

Основними цілями та принципами стосовно регіональних мов або мов меншин проголошуються:

- визнання регіональних мов або мов меншин як відображення культурного багатства;
- поважання кордонів кожної географічної місцевості, в якій

використовується регіональна мова або мова меншин, з метою забезпечення, щоб існуючий раніше або новий адміністративний розділ не створював перешкод розвитку відповідної регіональної мови або мови меншин;

- необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження;

- сприяння використанню регіональних мов або мов меншин в усній і письмовій формах у державному та приватному житті, заохочення такого використання;

- забезпечення відповідних форм і засобів викладання та вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх рівнях;

- забезпечення особам, які не володіють регіональною мовою або мовою меншин і які проживають у місцевості де вона використовується, можливості вивчати її за своїм бажанням;

- сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі регіональних мов або мов меншин в університетах чи аналогічних закладах;

- розвиток відповідних видів міжнародних обмінів з питань в галузі регіональних мов та мов меншин, які використовуються в такій самій або схожій формі у двох або кількох державах (ст. 7, п. 1).

Хартія зобов'язує держав-учасниць скасувати, якщо вони цього не зробили, будь-які необґрунтовані розбіжності при визначені обмежень або привілеїв, які стосуються використання регіональної мови або мови меншин, які перешкоджають її збереженню чи розвитку або загрожують їм, впровадити спеціальні заходи в галузі регіональних мов або мов меншин, що спрямовані на досягнення рівності між особами, які використовують ці мови і рештою населення, поглиблювати відповідними заходами взаєморозуміння між усіма лінгвістичними групами населення країни і зокрема сприяє вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин (ст. 7, п. 2.3).

Стосовно освіти Хартією передбачаються заходи по:

- забезпеченню надання дошкільного навчання відповідними регіональними мовами або мовами меншин, або:

- забезпечення надання суттєвої частини дошкільного навчання відповідними регіональними мовами або мовами меншин;

- забезпечити надання початкової освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин;

- передбачити в рамках системи початкової освіти викладання відповідних регіональних мов або мов меншин як складову частину навчальної програми;

- забезпечити надання середньої освіти або суттєвої частини середньої освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин;

- забезпечити надання професійно-технічної освіти або суттєвої частини професійно-технічної освіти регіональними мовами або мовами меншин;

- забезпечити надання університетської та іншої вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин або забезпечити можливості вивчення цих мов як окремих дисциплін, університетської та іншої вищої освіти;

- вжити заходів для забезпечення навчання дорослих і безперервного навчання на курсах, на яких викладання здійснюється головним чином або повністю регіональними мовами або мовами меншин;

- викладати такі мови як окремі дисципліни системи навчання дорослих і безперервного навчання;

- вжити заходів для забезпечення викладання історії, культури, відображенням яких є регіональна мова або мова меншин;

- забезпечити початкову підготовку і вдосконалення для виконання вищевказаних пунктів. Вищевказані заходи передбачаються для застосування принаймні до тих учнів, які самі або, у відповідних випадках,

їхні сім'ї, бажать цього і кількість яких вважається для цього достатньою.

Стосовно освіти і щодо тих територій, на яких регіональні мови або мови меншин використовуються традиційно, дозволяється заохочувати або забезпечувати викладання регіональною мовою або мовою меншин чи навчання такою мовою на всіх відповідних рівнях освіти, якщо чисельність осіб, які використовують регіональну мову або мову меншин це виправдовує (ст. 8, п. 1, 2).

Широких можливостей використання регіональних мов та мов меншин надає Хартія в кримінальному та цивільному судочинстві (ст. 9, п. 1, 2), в діловодстві місцевих та регіональних властей (ст. 10, п. 1, 2), при наданні публічних послуг (ст. 10, п. 3,4). Щодо засобів масової інформації, Хартія надає широких прав у використанні регіональних мов та мов меншин і накладає обов'язків на країни-учасниці, зокрема:

- забезпечити створення якнайменш однієї радіостанції і одного телевізійного каналу, що здійснюватимуть мовлення регіональними мовами або мовами меншин;

- заохочувати або полегшувати створення аудіо- та аудіовізуальної продукції на регіональних мовах або мовах меншин;

- заохочувати або полегшувати створення і функціонування якнайменш однієї газети, що друкується регіональними мовами та мовами меншин;

- заохочувати або полегшувати публікацію газетних статей регіональними мовами або мовами меншин на регулярній основі;

- покривати додаткові витрати тих засобів масової інформації, які використовують регіональні мови або мови меншин;

- сприяти професійній підготовці журналістів та іншого персоналу для засобів масової інформації, які використовують регіональні мови або мови меншин.

Держави-учасниці Хартії зобов'язуються гарантувати свободу

прямого прийому їх радіо- і телепередач із сусідніх країн, що транслюються мовою такою самою або схожою з регіональними мовами або мовами меншин, забезпечувати, щоб не запроваджувались ніякі обмеження на свободу виявлення поглядів і вільне поширення інформації друкованих засобів інформації мовою такою самою або схожою до регіональної мови або мови меншин, забезпечити представництво або врахування інтересів осіб, які використовують регіональні мови або мови меншин в органах, що можуть бути створені відповідно до закону для гарантування свободи і плюралізму засобів масової інформації (ст. 2, п. 1, 2, 3).

Стосовно культурної діяльності та засобів її здійснення, особливо бібліотек, відеотек, культурних центрів, музеїв, архівів, академій, театрів і кінотеатрів, а також літературних творів і кінопродукції, народних форм виявлення культури, фестивалів і організацій, що займаються культурною діяльністю, держави-учасниці Хартії зобов'язуються сприяти доступу до творів на регіональних мовах або мовах меншин, підтримуючи і розвиваючи діяльність у галузі перекладу, дублювання, озвучування і субтитрування:

- сприяти доступу регіональними мовами або мовами меншин до творів на інших мовах, підтримуючи і розвиваючи діяльність у галузі перекладу, дублювання, озвучування і субтитрування;

- заохочувати безпосередньо участь представників осіб, які використовують відповідну регіональну мову або мову відповідної меншини, у забезпеченні засобів здійснення культурної діяльності та її планування;

- в разі необхідності створювати або розвивати і фінансувати перекладацькі та термінологічні дослідницькі структури з метою забезпечення наявності та розвитку термінології кожною регіональною мовою або мовою кожною меншини та приділяти належну увагу у своїй зовнішній культурній політиці регіональним мовам або мовам меншин а

також культурам, що представляють ці мови (ст. 12).

Широких прав надає Хартія по використанню регіональних мов та мов меншин в економічному та соціальному житті щодо вживання, використання та обслуговування осіб, які використовують регіональну мову або мову меншин (ст. 13) у транскордонних обмінах (ст. 14) [162].

Віденська Декларація, прийнята 9 жовтня 1993 р., наголошує, що головним для демократичної стабільності і безпеки Європи є захист національних меншин. Особливу увагу Декларація приділила питанню сприяння соціальної інтеграції мігрантів при їхньому легальному положенні і поліпшенню управління еміграційними потоками, контролю за ними та дотримання свободи на вільне пересування в Європі, підкреслила важливість забезпечення захисту прав громадян, що належать до національних меншин, в правовій державі, поважаючи територіальну цілісність і національний суверенітет держави, втілення в життя зобов'язань відносно захисту національних меншин. Декларація і план дій по боротьбі проти расизму, ксенофобії, антисемітизму і нетерпимості (Додаток № 3 Віденської декларації) закликає держав-учасниць посилити гарантії проти будь-яких форм дискримінації за ознакою расової, етнічної, національної чи релігійної належності [131].

10 листопада 1994 р. Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рамкову Конвенцію «Про захист національних меншин», основна ідея якої полягає в тому, що захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до них є невід'ємним компонентом міжнародного захисту прав людини (ст. 1). Кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати вважатися чи не вважатися їй такою і це рішення, або здійснення прав у зв'язку з цим, не повинно завдавати шкоди такій особі. Особи, які належать до національних меншин, можуть здійснювати права і свободи, що випливають з принципів, проголошених у цій Конвенції, одноосібно та разом з іншими (ст. 3).

Держави-учасниці зобов'язуються гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист. Зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема, релігію, мову, традиції, та культурну спадщину; утримуватись від практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, супроти їх волі і захищати цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію (ст. 5); заохочувати атмосферу терпимості та міжкультурного діалогу, поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, незалежно від їх етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності, зокрема, в галузях освіти, культури та засобів масової інформації (ст. 6).

Конвенція підтверджує право кожної особи на свободу мирних зборів і асоціацій, свободу виявлення поглядів і свободу думки, совісті та релігії (ст. 7), право сповідувати свою релігію або переконання і створювати релігійні установи, організації та асоціації (ст. 8), право на вільне безперешкодне використання мови своєї меншини приватно та публічно в усній та письмовій формі (ст. 10).

Держави-учасниці Конвенції намагаються по можливості забезпечити умови, які дозволяють використовувати мову відповідної меншини у спілкуванні з адміністративними властями (ст. 10). Конвенція визнає право за кожною особою, яка належить до національних меншин, використовувати своє прізвище, ім'я та по-батькові мовою меншини, а також право на її офіційне визнання. У місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, враховуючи специфічні умови цих місцевостей, використовувати традиційні місцеві назви, назви вулиць та інші топографічні покажчики, призначені для загального користування, також і мовою відповідної меншини, якщо в цьому є достатня необхідність (ст. 11).

Держави-учасниці вживають заходів у галузі освіти та наукових

досліджень з метою сприяння вивченню культури, історії, мови і релігії своїх національних меншин та більшості населення, забезпечують належні можливості для підготовки вчителів і доступу до навчальних посібників та сприяють контактам між учнями і вчителями, які належать до різних громад, зобов'язуються створити рівні можливості для доступу до освіти всіх рівнів (ст. 12). За особами, які належать до національних меншин, Конвенція визнає право створювати власні приватні освітні та навчальні заклади і керувати ними (ст. 13), вивчати мову своєї меншини (ст. 14).

Держави-учасниці Конвенції створюють необхідні умови для ефективної участі осіб, що належать до національних меншин, у культурному, соціальному та економічному житті і в державних справах (ст. 15), утримуються від впровадження заходів, які змінюють пропорційний склад населення в тих місцевостях, де проживають особи, що належать до національних меншин, і які спрямовані на обмеження прав і свобод, що випливають з принципів, проголошених у цій Конвенції (ст. 16); зобов'язуються не перешкоджати здійсненню прав осіб, які належать до національних меншин, встановлювати і підтримувати вільні та мирні транскордонні контакти з особами, які на законних підставах перебувають в інших державах, зокрема, з тими особами, з якими їх об'єднують спільні етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина (ст. 17) [295].

Рішенням Будапештського Саміту НБСЄ 1994 р. підтверджується рішучість послідовно сприяти виконанню документів, які захищають права осіб, які належать до національних меншин, засуджується нетерпимість, особливо агресивний націоналізм, расизм, шовінізм, ксенофобія та антисемітизм, підтверджується, що права людини є всезагальними та неподільними, підтверджуються права робітників-мігрантів на вільне проявлення своїх етнічних, культурних та мовних особливостей, засуджуються всі акти дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри та

етнічного походження.

Окрема увага приділяється в документі циганам (рома) зокрема, створенню центра для обміну інформацією з питань циган, полегшенню контактів з проблем народності рома між державами, підтримання та розвитку контактів з цих проблем між інститутами НБСЄ та іншими міжнародними організаціями [11].

Пакт стабільності в Європі, прийнятий 20-21 березня 1995 р., наголошує на продовженні боротьби проти всіх проявів нетерпимості, особливо агресивного націоналізму, расизму, шовінізму, ксенофобії, антисемітизму, а також дискримінації, переслідувань за релігійними або ідеологічними причинами.

Пакт стверджує, що стабільна Європа – це Європа, в якій народи встановлюють свою долю демократичним шляхом, які дотримуються прав людини, включаючи права осіб, що належать до національних меншин, де рівні і суверенні держави співробітничать через кордони і розвивають між собою добросусідські відносини на принципах суверенної рівності, поважання прав, притаманних суверенітету; незастосування сили або погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності держав і поважання міжнародно визнаних кордонів, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи, поважання прав людини, в тому числі права осіб, які належать до національних меншин, і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії, переконань, рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею [95].

Декларація Лісабонського Саміту 1996 р. визначає як загрозливі для стабільної Європи – проблеми в царині порушення прав людини, недобровільну міграцію, прояви нетерпимості, засуджує і проголошує відмову від політики «етнічних чисток» або масових виселень, закликає держав-учасниць сприяти безпечному і гідному їх облаштуванню в місцях першопочаткового проживання без будь-якої дискримінації [58].

Ряд правових актів у рамках СНД, що торкаються міжетнічних відносин, питань захисту прав та свобод людини та національних меншин, також прийняті Україною.

24 грудня 1993 р. було прийнято Ашгабатську декларацію «Про розвиток співробітництва та зміцнення довіри у відносинах між державами-учасницями Співдружностями Незалежних Держав», в якій зазначається, що глави держав СНД, висловлюючи волю своїх народів, заявляють про готовність зробити все можливе для забезпечення нормального життя людей, їх соціальних гарантій, запобігання вимушеній міграції, умов для економічної стабілізації і реалізації масштабних програм розвитку [60].

Декларація «Про додержання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів держав-учасниць СНД» від 15 квітня 1994 р. підкреслює, що основними принципами взаємовідносин між державами-учасницями є принципи суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів. Держави-учасниці, наголошується в Декларації, будуть припиняти створення та діяльність на своїх територіях організацій та груп, а також дії окремих груп та окремих осіб, спрямованих проти незалежності, територіальної цілісності держав-учасниць співдружності, або на загострення міжнаціональних відносин [59].

Як зазначається в Меморандумі Ради Глав держав СНД «Основні напрямки інтеграційного розвитку СНД» від 21 жовтня 1994 р., перед державами СНД стоять завдання реального забезпечення всім громадянам, незалежно від їх національності та інших відмінностей, рівних прав та свобод і сприяти вираженню, зберіганню та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх народів, що населяють держави-учасниці СНД, розробити в рамках СНД договірну правову базу, що має регулювати взаємовідносини держав-учасниць СНД в сфері додержання основних прав та свобод людини та національних меншин [90].

10 лютого 1995 р. було підписано Меморандум «Про підтримання

миру та стабільності в Співдружності Незалежних Держав», який наголошує, щ держави-учасниці будуть припиняти у відповідності з своїм національним законодавством створення та діяльність на своїх територіях організацій, груп та окремих осіб, спрямованих проти незалежності, територіальної цілісності та недоторканості кордонів або на загострення міжнаціональних відносин, а також на замах ззовні на державний устрій держав, застосовувати міри для припинення будь-яких проявів націоналізму, сепаратизму, шовінізму [91].

Важливого значення для захисту прав і свобод української нації українців за межами держави та національних меншин в Україні мають двохсторонні договори України.

19 листопада 1990 р. був укладений договір від Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою, в якому наголошувалось, що договірні сторони визнають одна одну суверенними державами і зобов'язуються утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої сторони (ст.1); гарантують своїм громадянам, незалежно від їх національності або інших відмінностей, рівні права і свободи (ст. 2); бажаючи сприяти вираженню, збереженню і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншостей, що населяють їхню територію, та усталених унікальних етнокультурних регіонів, беруть їх під свій захист (ст. 4) [61].

Держави, відзначає Угода між Російською Федерацією та Україною «Про подальший розвиток міждержавних відносин» від 23 червня 1992 р., вживають усіх заходів щодо захисту інтересів осіб російського походження на території України і українського походження на території Росії.

Плідна співпраця між Україною та Росією продовжилась укладенням договору «Про дружбу, співробітництво, партнерство між Україною і Російською федерацією» від 31 травня 1997 р. [366].

Договір між УРСР та Білоруссю від 29 грудня 1990 р. зобов'язує сторони гарантувати громадянам, які проживають на їх території, рівні зі своїми громадянами права, свободи та однаковий правовий захист. Кожна з сторін захищає права своїх громадян, які проживають на території іншої сторони, і надає підтримку відповідно загально визнаним нормам міжнародного права (ст. 3). Держави сприяють вираженню і розвитку етнічної, мовної, культурної і релігійної самобутності національних меншин, які населяють їх територію, та усталених унікальних етнокультурних регіонів (ст. 4) [62].

Договір «Про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь» від 17 липня 1995 р. гарантує громадянам рівні права незалежно від їх національності, статі, мови чи віросповідання, надає громадянам рівні права незалежно від їх національності, статі, мови чи віросповідання, надає громадянам іншої національності, які проживають на їх території, рівні зі своїми громадянами права та свободи та здійснює їх правовий захист (ст. 5), гарантує особам, які відносяться до білоруської меншини в Україні і української меншини в Республіці Білорусь, права виражати, зберігати і розвивати етнічну, мовну, культурну та релігійну самобутність (ст. 6), зобов'язує держави вживати на своїй території всіх необхідних заходів для відвернення та припинення будь-яких дій, заснованих на національній, расовій, етнічній чи релігійній нетерпимості, ворожнечі або ненависті (ст. 7).

Україна та Білорусь розвиватимуть співробітництво у галузі культури, інформації, літератури і мистецтва, надаватимуть підтримку збереженню і розвитку національно-культурної самобутності українців у Білорусі і білорусів в Україні, зокрема, громадським національно-культурним об'єднанням, заохочуватимуть вживання мови іншої сторони, в тому числі в учбових закладах усіх рівнів, сприятимуть здійсненню спільних культурних акцій, розширенню прямих контактів між

колективами, діячами науки, спеціалістами та державами на регіональному та місцевому рівнях (ст. 16) [63].

Договір між УРСР та Казахською РСР від 20 лютого 1991 р. гарантує громадянам СРСР, які проживають на території УРСР та Казахської РСР після прийняття сторонами законів про громадянство, право мати громадянство тієї сторони, на території якої вони проживають (ст. 2). Договір гарантує рівність прав громадян, які проживають на території договірної сторони, зі своїми громадянами та захист прав своїх громадян, які проживають на території договірної сторони (ст. 3).

Держави сприяють вираженню, збереженню і розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності всіх національних меншостей та сталих унікальних етнорегіонів, дбають про задоволення національно-культурних, духовних потреб відповідно українців, які проживають в Казахстані, і казахів, які проживають на території України. Кожна з сторін в рамках чинних законів забезпечує можливість і полегшує іншій стороні сприяння таким особам та організаціям (ст. 4) [64].

Договір «Про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Казахстан» від 20 січня 1994 р. гарантує рівність прав та свобод громадянам, які проживають на їх території, незалежно від національної належності (ст. 6); наголошує на розвитку співробітництва у реалізації прав громадян (ст. 7), а ст. 9 сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин; гарантує право на вільне виявлення, зберігання та розвиток етнічної культури.

Держави, наголошується в Договорі, гарантують права осіб, які належать до національних меншин, співробітничать у галузі телебачення, радіомовлення, забезпечуючи культурні та духовні потреби національних меншин, забезпечують права осіб, які належать до національних меншин, на ефективну та адекватну їх потребам участь у державних справах, що

стосуються захисту і заохочення самобутності таких меншин (ст. 9) [65].

Меморандум «Про подальше зміцнення відносин дружби і співробітництва між Україною та Республікою Казахстан та реалізацію досягнутих домовленостей» від 11 серпня 1994 р. підтвердив намагання України та Республіки Казахстан продовжувати плідну співпрацю у сфері розвитку національно-культурної самобутності народів, які проживають в Україні та Республіці Казахстан, проробляти питання про спільні зусилля у поверненні на історичну батьківщину депортованих з України народів [67].

Договір «Про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою» від 6 грудня 1991 р. зафіксував, що сторони поважають територіальну цілісність одна одної і не матимуть територіальних претензій одна до одної (ст. 2); всляко сприятимуть розвитку контактів між органами державної влади і управління, а також регіональними та місцевими органами самоврядування, заохочуватимуть прикордонне співробітництво в усіх галузях (ст. 8); сприятимуть розширенню контактів між своїми громадянами як на індивідуальній основі так і по лінії державних громадських та інших організацій (ст. 9); зміцнюватимуть і розвиватимуть співробітництво у галузі культури, науки, освіти та інформації, забезпечуватимуть доступ своїм громадянам до культури, творів мистецтва, літератури, засобів масової інформації іншої сторони (ст. 5); вживатимуть односторонніх та спільних заходів для сприяння виконанню заходів щодо забезпечення етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин (ст. 17) [66].

Питанням активізації контактів на всіх рівнях між Україною і Туреччиною, сприяння розширенню контактів між громадськими установами, організаціями і громадянами (ст. 5); розвитку співробітництва в галузі культури, мистецтва, освіти та інформації (ст. 11); заохоченню контактів між народами України та Туреччини (ст. 11) значну увагу приділяє договір «Про дружбу і співробітництво між Україною та

Турецькою Республікою» від 4 травня 1992 р. [67].

Україна і Туреччина, відзначається в Українсько-турецькому спільному комюніке від 27 листопада 1996 р., підкреслюють важливе значення подолання економічних, соціальних, правових та інших труднощів, з якими кримські татари стикаються в процесі повернення на свою Батьківщину, закликають країни «великої сімки» підтримати зусилля України в цьому напрямку як внесок у розвиток миру і стабільності в регіону та з задоволенням відмічають підготовку турецькою стороною тисячі квартир для допомоги кримським татарам, які повертаються до Криму [467].

Договір між Україною та Республікою Польща «Про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» від 18 травня 1992 р. зазначає, що сторони визнають право членів польської меншості в Україні і українців у Польщі на індивідуальне або спільне з іншими членами своєї меншості збереження, вираження і розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом. Сторони вживають відповідних заходів з метою реалізації цього права, зокрема, права на:

- вивчення рідної мови і навчання нею, її вільного вживання, доступу до інформації, її вивчення і обмін цією мовою;
- заснування і утримання власних освітніх, культурних, релігійних організацій, товариств;
- сповідування своєї релігії;
- вживання імен та прізвищ у звучанні, властивому рідній мові;
- встановлення і підтримання без перешкод контактів між собою як у межах держави проживання так і поза її межами (ст. 11, п. 1).

Сторони підтверджують, що належність до національних меншин є справою індивідуального вибору особи і що з цього не можуть впливати для неї жодні негативні наслідки. Кожна сторона захищатиме на своїй

території національну меншість другої сторони від будь-якої діяльності, котра загрожує її самобутності і створюватиме умови для її зміцнення (ст. 11, п. 2). Сторони сприятимуть співробітництву в галузі освіти, в тому числі, вивченню польської мови в Україні та української мови в Польщі в школах, інших учбових закладах, а також поза їх межами (ст. 15) [68].

Україна та Польща, наголошується в Спільній Декларації президентів України та Республіки Польща від 25 червня 1996 р., всіляко сприятимуть, забезпеченню основних прав і свобод людини, докладатимуть зусиль з метою задоволення духовних, освітніх і культурних потреб української національної меншини в Польщі та польської в Україні, надаватимуть великого значення взаємопізнанню та взаєморозумінню між обома народами, з цією метою будуть створені Інститут української культури в Польщі та Інститут польської культури в Україні [319].

Договір «Про дружбу і співробітництво між Україною і Естонською Республікою» від 26 травня 1992 р. проголошує, що дружні відносини між народами, а також мир, справедливість, стабільність і демократія вимагають, щоб етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність національних меншин користувалась захистом сторін і держави створюватимуть для її забезпечення всі необхідні умови [69].

Співпрацю між Україною та Естонською Республікою в царині захисту та розвитку прав національних меншин продовжила Декларація «Про поглиблення співробітництва і партнерства між Україною та Естонською Республікою» від 24 травня 1995 р., в якій зазначається, що сторони створюють усі необхідні умови для забезпечення прав і самобутності національних меншин, які мешкають на території одна одної; констатують, що чинні національні законодавства обох країн повністю відповідають принципам і нормам міжнародного права у галузі забезпечення прав національних меншин [70].

Договір «Про основи міждержавних відносин, дружбу і

співробітництво між Україною та Республікою Узбекистан» від 25 серпня 1992 р. гарантує громадянам держав всі права, незалежно від національності, статі, мови, релігії, політичних переконань (ст. 3). Особам, які належать до національних меншостей, гарантується право повністю і ефективно здійснювати свої права і свободи, користуватись ними без будь-якої дискримінації та в умовах повної рівності перед законом, вільно зберігати та розвивати свою етнічну, культурну, мовну або релігійну самобутність; забезпечується право на збереження і розвиток національної культури і мови українців, які проживають в республіці Узбекистан, та узбеків, які проживають в Україні (ст. 4). Держави сприяють подальшому зміцненню дружби між народами України та Узбекистану в розширенні, поглибленні їх зв'язків у галузі культури, інформації і мистецтва (ст.5); забезпечують вільний в'їзд, виїзд і пересування громадян своїх країн по території іншої держави (ст. 6); розробляють і здійснюють на основі загальноновизнаних міжнародних норм взаємопогоджений комплекс заходів по регулюванню міграційних процесів (ст. 20) [71].

Співпрацю України та Республіки Узбекистан з цих питань продовжила «Угода між Україною та Республікою Узбекистан в галузі культури» від 10 листопада 1994 р., відповідно до якої кожна сторона забезпечує своїм громадянам широкий доступ до культури іншої сторони, поглиблює співробітництво між державними органами та громадськими організаціями культури, обміну досвідом, сприяє взаємному навчанню та підготовці спеціалістів учбових закладів культури та мистецтва (ст. 3). Держави співробітничать у галузі збереження та реставрації культурного та художнього надбання обох країн, включаючи історичні, культурні, релігійні пам'ятки та об'єкти (ст. 6) [368].

Декларація «Про шляхи розширення та поглиблення Україно-Узбецького співробітництва» від 20 червня 1995 р. продовжила співробітництво у галузі гуманітарних зв'язків, дотримання та захисту прав

і свобод людини, сприяння депортованим народам, недопущення будь-яких форм дискримінації за національною або іншою ознакою [72].

5 жовтня 1992 р. було підписано Договір «Про дружні відносини та співробітництво між Україною та Республікою Болгарія», за яким сторони зобов'язались забезпечувати гідні умови і вживати спеціальних заходів для збереження та розвитку етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності, гарантованого здійснення усіх осіб української національності, які постійно проживають на території Республіки Болгарії, і осіб болгарської національності, які постійно проживають на території України, полегшувати режим консульського обслуговування і поїздок між обома країнами для осіб, що належать до згаданих груп, сприяти вивченню ними мови, ознайомленню з культурою, традиціями другої сторони (ст. 9). Україна та Республіка Болгарія, наголошується в договорі, розглядають розвиток традиційних культурних зв'язків між своїми народами як невід'ємну частину європейської культурної спадщини, вони розвиватимуть співробітництво в галузі науки, освіти та засобів масової інформації (ст. 16) [73].

Договір «Про дружбу та співробітництво між Україною та Туркменістаном» від 10 жовтня 1992 р. гарантує особам, які проживають на територіях цих держав, незалежно від їх національності, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні права та свободи; сприяє у здійсненні прав своїх громадян, які проживають на території відповідної держави, надає їм захист і підтримку згідно з нормами внутрішнього законодавства та загальновизнаними нормами міжнародного права (ст. 5).

Держави зобов'язуються вживати на своїй території ефективних заходів щодо запобігання та припинення будь-яких дій, які є підбуренням до насильства у відношенні осіб або груп осіб, що базуються на національній, расовій, етнічній або релігійній дискримінації, ворожості або

ненависті (ст. 6). Україна та Туркменістан підтверджують, що поважання прав осіб, які належать до національних меншин, як загально визнаних прав людини є істотним фактором миру, справедливості, стабільності та демократії, гарантують особам, що проживають на їх території і належать до національних меншин, повністю і ефективно здійснювати права людини і основні свободи та користуватися ними без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом; гарантують особам, які проживають на їх території і належать до національних меншин індивідуально або разом з іншими особами, які належать до національних меншин, вільно виражати, зберігати і розвивати свою етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність, підтримувати і розвивати свою культуру в усіх її аспектах, не піддаючись будь-яким спробам асиміляції всупереч своїй волі, забезпечують захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території і створюють умови щодо їх збереження і розвитку (ст. 7). Держави зобов'язуються розвивати обмін в галузі культури, мистецтва, освіти, туризму та інформації (ст. 16) [74].

Договір «Про добросусідство, дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Молдова» був підписаний 23 жовтня 1992 о. Він гарантує громадянам обох держав, а також особам без громадянства, які проживають на території відповідної держави, незалежно від її національної належності та інших відмінностей громадянські, соціальні, культурні, економічні права та свободи у відповідності з міжнародними стандартами; захищає права своїх громадян, які проживають на території іншої сторони, надає їм захист і підтримку згідно з нормами міжнародного права (ст. 5).

Обидві держави, наголошується в Договорі, гарантуватимуть права особам, які належать до національних меншин, у повній відповідальності з нормами, що містяться в документах ООН та НБСЄ (ст. 7); підтримуватимуть розвиток самобутності національних меншин конкретними заходами, зокрема, створенням сприятливих умов для

функціонування учбових, культурних закладів мовою цих меншин, вільного прийому радіо- і телепередач у місцях компактного проживання і сприятимуть їм у наданні такої допомоги; створюватимуть відповідні умови для вільного доступу в місцях проживання національних меншин засобів масової інформації іншої сторони (ст. 8). Держави узгоджуватимуть та регулюватимуть питання, що виникатимуть у галузі міграційного законодавства, у відповідності з загальновизнаними нормами міжнародного права шляхом укладання окремих угод (ст. 10) [75].

9 грудня 1992 р. в Києві було підписано Договір «Про дружбу та співробітництво між Україною і Азербайджанською Республікою», яким проголошено гарантії особам, котрі проживають на території держав, громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні права та свободи, захист прав своїх громадян, які проживають на території іншої держави, відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права (ст. 6); підтверджено повагу прав осіб, які належать до національних меншин, як частини загальновизнаних прав людини. Держави гарантують особам, які проживають на їх території і належать до національних меншин, ефективне здійснення прав людини і свобод без будь-якої дискримінації та в умовах рівності перед законом. Держави зобов'язалися вжити законодавчих, адміністративних та інших заходів для недопущення на своїй території будь-якої дискримінації громадян за ознакою їх приналежності до національних меншин, гарантувати право осіб, які належать до національних меншин, індивідуально або разом з членами своєї групи вільно виявляти, зберігати і розвивати свою етнічну, культурну, мовну і релігійну самобутність (ст. 7) [76].

Питанням захисту соціальних, економічних та культурних прав і свобод громадян незалежно від їх національності (ст. 8); гарантування громадянам, які належать до національних меншин, здійснення прав людини і основних свобод, захисту етнічної, мовної, культурної та

релігійної самобутності національних меншин, забезпеченню доступу національних меншин до цінностей їх національних культур (ст. 9) приділяє увагу Договір «Про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між Україною та Республікою Грузією» від 13 квітня 1993 р. [77].

Співпрацю у цих питаннях між Україною та Республікою Грузією продовжила Декларація «Про перспективи розвитку співробітництва між Україною та Республікою Грузія і спільних підходів щодо питань міжнародних відносин» від 9 січня 1995 р. [78].

Широких прав у галузі мовної політики, розвитку національних культурних традицій, релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національно-культурних та учбових закладів, вільне виявлення, зберігання та розвиток своєї культурної, мовної та релігійної самобутності без будь-якої дискримінації надає національним меншинам Договір «Про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою» від 8 лютого 1994 р. (ст. 6) [79].

Ст. 1 Договору «Про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою» від 26 квітня 1995 р. підтвердила територіальну цілісність двох держав, повагу прав людини і основних свобод, рівноправності, права народів на самовизначення.

Держави, відмічається в Договорі, полегшуватимуть контакти між організаціями, культурними та релігійними об'єднаннями громадян обох країн (ст. 8), створюватимуть необхідні умови для взаємного захисту мовної, релігійної та етнічної самобутності національних меншин (ст. 17), співробітничатимуть при вирішенні міграційних питань (ст. 19) [80].

Договір «Про дружбу і співробітництво між Україною і Латвійською Республікою» від 23 травня 1995 р. приділяє увагу захисту та створенню умов відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права для забезпечення прав та розвитку національних меншин (ст. 17), гарантує своїм громадянам незалежно від національності рівні права та свободи,

зобов'язує держав дотримуватись прав щодо національних меншин відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права (ст. 18) [81].

Ст. 5 Договору «Про дружбу та співробітництво між Україною та Киргизькою Республікою» від 19 червня 1996 р. гарантує громадянам іншої договірної сторони, а також особам без громадянства, котрі проживають на її території, незалежно від їх національної належності рівні права та свободи згідно з загальновизнаними міжнародними нормами. Ст. 7 наголошує, що держави сприятимуть розвитку і збереженню етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, які проживають на їх територіях, беруть їх під свій захист, визнають і поважають територіальну цілісність і непорушність кордонів Киргизької Республіки та України (ст. 8) [82].

Співробітництву у врегулюванні міграційних питань в рамках міжнародних зобов'язань, питанням спрощення візових процедур, співробітництву з правових питань (ст. 6), проблемам розвитку контактів між громадянами (ст. 12) приділяє увагу Договір «Про дружбу і співробітництво між Україною і Грецькою Республікою» від 11 жовтня 1996 р. [83].

Спільна Декларація «Про основи відносин між Україною та Федеративною Республікою Німеччиною» від 9 червня 1993 р. зазначає, що обидві держави підтримують розвиток вільних контактів між своїми громадянами, а також громадськими політичними організаціями обох країн, заявляють про своє прагнення і надалі розвивати культурне співробітництво у всіх сферах, включаючи освіту і науку, підтверджують свою готовність забезпечити всім зацікавленим особам вільним доступ до мови, культури іншої сторони і підтримувати відповідні державні, громадські та інші ініціативи.

Німеччина, зазначається в Декларації, вітає прагнення України щодо реабілітації національних меншин, які були депортовані з її території за

часів сталінських репресій, та надання їм права повернутися в місця їх колишнього проживання у ході поступального розселення німців в Україні. Німеччина, в межах своїх можливостей, надаватиме різнобічну допомогу в культурній, соціальній, економічній сферах, у галузі регіонального планування, а також у зміцненні міжнаціональної і етнічної спільності. Обидві сторони будуть співробітничати у цьому питанні на урядовому рівні.

Обидві країни погоджуються в тому, що сприяння процесу компактного розселення для громадян України німецького походження, які постійно проживають в Україні, або для німців, які туди переселяються, мають на меті не зачіпаючи їхнього права на виїзд, допомогти забезпечити їм та їхнім дітям перспективу на майбутнє і знайти Батьківщину в Україні.

Україна і Німеччина погоджуються в тому, що українським громадянам німецького походження в Україні, як і німецьким громадянам українського походження в Німеччині, зважаючи на їх вільний вибір, буде забезпечена можливість зберігати мову, культуру, національні традиції, а також вільно сповідувати релігію. Обидві сторони створюватимуть умови і полегшуватимуть в рамках чинного законодавства іншої сторони проведення заходів, що сприяють цим особам та їхнім організаціям [320].

Ст. 4 Договору «Про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Вірменія» від 14 травня 1996 р. гарантує рівність прав громадянам обох держав, захист прав громадян, які проживають на території іншої сторони, надають їм заступництво і підтримку відповідно до норм міжнародного права. Ст. 5 наголошує, що держави підтверджують повагу до прав громадян, які належать до національних меншин, гарантують їм повний обсяг та ефективного здійснення прав і основних свобод людини.

Ст. 6 зобов'язує прийняти законодавчі, адміністративні та інші необхідні заходи для недопущення на своїй території будь-якої

дискримінації громадян за ознакою належності до національних меншин, забезпечити захист етнічної, культурно, мовної та релігійної самобутності національних меншин та створювати умови для їх збереження та розвитку [84].

Хартія Україно-Американського партнерства, дружби і співробітництва від 22 листопада 1994 р. зазначає, що Україна і США співробітничатимуть у взаємному розповсюдженні інформації про національні надбання в галузі культури, науки і освіти, пропагуватимуть нові досягнення у цій сфері, розширюватимуть культурний та інформаційний обмін, сприятимуть співробітництву між культурними установами, організаціями, підтримуватимуть подальший розвиток дружніх відносин між молоддю обох країн [375].

Закладаючи основу правової бази етнонаціональної політики, українські законодавці ґрунтовно використали міжнародний досвід захисту прав меншин, у першу чергу міжнародні пакти, які орієнтують держави у визначенні цілей і напрямів своєї етнонаціональної політики і ставлять вимоги до національних законодавств щодо запобігання будь-яких несправедливостей у ставленні національних більшостей до етнічних меншин.

Головна ідея міжнародних правових актів, яка знайшла втілення в українському законодавстві з національних питань, - це ідея рівності всіх етнічних спільнот, з чого випливає рівноправний підхід до них, а на практиці – однаковий пакет заходів, що мають висуватися державами у процесі здійснення етнонаціональної політики.

Міжнародні пакти, будучи спрямованими на досягнення справедливості у розв'язанні національних проблем через рівне ставлення до всіх етнічних груп, водночас надають можливість вільного вибору напрямків, механізмів і техніки етнополітичного вибору. Держави мають можливість враховуючи конкретну життєву ситуацію у здійсненні своїх

зобов'язань по рівному ставленню до всіх етнічних спільнот.

З часу проголошення незалежності Україна створює правову базу в сфері етнонаціональних відносин, зважаючи на докорінні зміни, що відбуваються у розвитку української нації, відродженні та самоствердженні всіх народів, що населяють нашу державу. Український народ не має іншого місця на Землі, окрім України, де б він міг реалізувати своє право на самовизначення. Твердження, ніби національний характер української державності автоматично веде до порушення прав національних меншин, є результатом тривалої дискримінаційної пропаганди щодо українців. Навпаки, чим більше відмовлятимуть українському народові в праві будувати свою державність, тим гостріше форми прийматиме його протест. Тому права інших національностей, а також російськомовних українців можуть бути надійно захищені лише в тому випадку, якщо вони визнають національний характер державності України. З іншої сторони, всякі спроби насильницького вирішення національного питання в сучасних умовах можуть призвести до втрати української незалежності взагалі. Права українців не можуть бути захищені через порушення прав інших національностей.

Головна ідея українських правових актів в сфері етнонаціонального розвитку – це ідея рівності всіх етнічних спільнот, з чого випливає рівноправний підхід до них. Заходи, необхідні для відродження та збереження самобутності етнічних меншин, поряд з цілеспрямованою державною політикою розвитку української нації, набувають декількох форм:

- право меншин на існування;
- користування досягненнями власної культури і мови та їх розвиток;
- створення та забезпечення для меншин національних навчальних закладів, поряд з контролем за навчальними програмами та викладання державною мовою;

- гарантії політичного представництва в органах, що визначають політику держави як на виконавчому, так і на законодавчому рівнях;

- надання автономії з передачею меншинам права керувати своїми внутрішніми справами, щонайменше у сферах культури, виховання та навчання, релігії, інформації та соціальних справ.

Українське законодавство надає широких можливостей для задоволення національними меншинами прав та свобод. Присутність положень стосовно захисту їх прав у багатьох різноманітних законодавчих актах свідчить про намагання держави охопити правовим полем якнайбільше аспектів суспільного життя, захистити права меншин в усіх можливих ситуаціях етнонаціонального розвитку.

Проте, декларування прав, навіть на рівні законів, це ще тільки передумова для їх реального втілення в життя. Тому важливого значення набувають механізми впровадження в життя норм закону, фінансова та матеріальна їх підтримка. Неабияку роль відіграють засоби масової інформації у формуванні громадської думки щодо спільного життя різних етносів в українському суспільстві, у створенні атмосфери взаємоповаги і толерантності у сфері міжетнічних стосунків, що є важливою передумовою консолідації суспільства.

2.2 Реформування українського законодавства соціального захисту населення в контексті європейської інтеграції

Соціальна сутність сучасних держав виражається у їх загальнонаціональних функціях щодо освіти, культури, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та інших форм соціального захисту своїх громадян. Держава набуває соціальних ознак, якщо реалізація цих функцій відбувається на основі панування права, створення гарантій прав людини, дотримання демократичних принципів здійснення соціально-економічної

політики.

Як вже зазначалося вище, соціальна держава спрямовує свою політику в напрямі розвитку ринкової економіки, соціальної справедливості, соціальної захищеності, соціального партнерства і соціальної солідарності членів суспільства. Тому її основними завданнями, як стверджують автори навчального посібника «Право соціального забезпечення», визнаються досягнення стабільності рівня життя населення, захист та здійснення прав і свобод громадян, створення сучасних систем охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, підтримки злидених та бідних соціальних верств, попередження та вирішення соціальних конфліктів [258, с. 9].

Поняттям «соціальна держава» у науковій літературі почали оперувати ще в середині XIX століття. Але, на нашу думку, треба звернути увагу на наступне.

По-перше, наприкінці 40-х років XX століття розпочинається новий етап у розвитку теорії соціальної держави, який позначився піднесенням основних положень про неї до рівня конституційних норм. Поняття «соціальна держава» дістало своє закріплення у Конституції ФРН 1949 р., Конституції Франції 1949 р., Конституції Іспанії 1978 р. та конституціях багатьох інших держав [186, с. 69-87].

По-друге, переважна більшість сучасних держав визначає у своїх Основних законах місце і роль держави у регулюванні справедливого розподілу доходів між працею і капіталом, у забезпеченні рівності і свободи громадян та турботи імущих та працюючих про неімущих і непрацюючих, для досягнення соціального миру і злагоди у суспільстві [186, с.254-537].

Ідея соціальної держави з її орієнтацією на розвиток людини, створення для неї гідних умов для життя дістали своє закріплення й у нормах Загальної декларації прав людини, яка була ухвалена резолюцією ООН 10 грудня 1948 року. У ній зокрема наголошується на тому, що «

кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення та на здійснення необхідних для підтримання її гідності і вільного розвитку особистості прав у економічній, соціальній і культурній сферах за посередництвом національного і міжнародного співробітництва та у відповідності зі структурою і ресурсами кожної держави» [147, с. 5].

Зазначене положення дає підстави для висновку про те, що право на соціальне забезпечення визнається правом людини, а не громадянина конкретної держави. Це право належить до соціальних прав, оскільки людина є членом суспільства. При цьому рівень соціального захисту має бути таким, щоб забезпечити інше право - «право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримки здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї» [147, ст. 23].

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року також підтверджується право людини на соціальний захист [30, с.10]. Більше того, тут називається одне з джерел, яким відповідно до статті 9 визнається соціальне страхування. Пактом передбачено, що сім'я є основною ланкою суспільства і їй потрібно створювати усі необхідні умови соціального захисту та охорони.

Декларація соціального прогресу і розвитку [213, с. 324], проголошена резолюцією Генеральної асамблеї ООН 11 грудня 1969 року узагальнила принципи, що містилися в Загальній декларації прав людини, Міжнародних пактах про права людини, Деклараціях прав дитини та деяких резолюціях ООН. Слід звернути увагу на те, що у цьому документі було визначено цілі, яких прагне досягти міжнародне співтовариство, а також засоби і методи їх досягнення.

Зокрема відзначається, що соціальний прогрес та розвиток повинні бути спрямовані на:

- надання соціального захисту та послуг соціального піклування,

створення та поліпшення системи соціального забезпечення і страхування всіх осіб;

- охорону прав матері і дитини; турботу про виховання і здоров'я дітей, проведення заходів, спрямованих на охорону здоров'я і добробуту жінок;

- захист прав і забезпечення добробуту дітей, осіб похилого віку та інвалідів; забезпечення захисту тих осіб, які мають фізичні та розумові вади [17, с.328].

Зобов'язання щодо прав людини у сфері соціального захисту і соціального забезпечення містяться також у багатьох регіональних міжнародних актах. Слід зауважити, що статус регіональних мають передусім акти Ради Європи, а найяскравішим зразком, звичайно, є Європейська соціальна Хартія [361, с. 243-263], що була ухвалена 18 жовтня 1961 р. Хартія встановлює механізм міжнародного захисту економічних та соціальних прав людини для держав-членів Ради Європи, до яких з 1995 року належить і Україна.

Європейська соціальна хартія містить три категорії зобов'язань держав-учасниць. По-перше, держава-учасниця має прагнути до досягнення умов для ефективної реалізації на її території 31 прав і принципів політики у соціально-економічній галузі, проголошених у першій частині Хартії. По-друге, кожна держава-учасниця зобов'язана забезпечити реалізацію прав громадян, які перелічені у другій частині Хартії (право на працю, право на справедливі умови праці, право на організацію, право на колективні переговори, на організацію профспілки, право на соціальне забезпечення, право на соціальну і медичну допомогу, право на соціальне обслуговування, право сім'ї на соціальний, правовий і економічний захист, право похилих людей на соціальний захист, право на захист від бідності). По-третє, держава-учасниця має визначити, які додаткові з перелічених у Хартії прав вона захищатиме на своїй території [361, с.245-258].

Для гарантування права на соціальний захист і соціальне забезпечення Договірні Сторони у відповідності до ст. 12 Хартії зобов'язалися започаткувати систему соціального забезпечення або підтримати її діяльність [361, с.250]. При чому, слід зауважити, що рівень системи соціального забезпечення повинен бути не нижчим необхідного для ратифікації Конвенції про мінімальні норми соціального забезпечення (МОП, № 102), а також докласти зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень.

Україна підписала Європейську соціальну хартію, прийнята Радою Європи 2 травня 1996 року. А вже 7 травня 1996 р. було підписано Європейську соціальну хартію (переглянуту). Цей документ, як зазначено у Преамбулі до нього, покликаний замінити Європейську соціальну хартію 1961 р. При цьому, як зазначають деякі фахівці, Європейська соціальна хартія (переглянута) містить більш широкий спектр соціальних та економічних прав людини, що визнані державами-членами Ради Європи [258, с. 99].

Україна є також учасницею ряду регіональних міжнародних актів, прийнятих у рамках Співдружності Незалежних Держав. Це в першу чергу стосується соціального забезпечення, а саме: Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права і основні свободи людини від 25 травня 1993 р., [147, с.188], угоди «Про гарантії громадянам країн-учасниць Співдружності Незалежних Держав (СНД) у галузі пенсійного забезпечення» від 13 березня 1992 р., [99], «Про взаємне визнання пільг та гарантій для учасників і інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав, сімей загиблих військовослужбовців» від 15 квітня 1994 р., [96], «Про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів» від 15 квітня 1994 р. [97].

Слід зазначити, що особливої уваги заслуговує аналіз нормативно-

правових документів соціального захисту і соціального забезпечення в Україні. До них, як ми вважаємо, можна віднести наступні акти: Закони України, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти міністерств та місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування.

Серед законів України, найвищу силу має Конституція України – Основний Закон нашої держави. Статтею 46 Конституції гарантовано право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Крім того, слід мати на увазі, що це право гарантується загальнообов'язковим соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян підприємств, установ і організацій. А також бюджетних і інших джерел соціального забезпечення.

Важливим є проголошення у Конституції України положення, що «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» (Ст.46). Ця норма міститься у багатьох міжнародних актах, у яких бере участь наша держава, і про які ми згадували вище.

У ст.48 Конституції України зазначено, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що передбачає достатнє харчування, одяг, житло. Всього цього людина, всі члени її сім'ї повинні досягти завдяки своїй трудовій діяльності. Але у разі настання соціальних ризиків, коли людина не зможе себе забезпечити, допомогу бере на себе держава. При цьому критерієм надання допомоги, здійснення різноманітного за формами соціального захисту в умовах кризового стану економіки є офіційно встановлена межа малозабезпеченості.

Право на охорону здоров'я (ст. 49) органічно пов'язане з правом на

безпечно для життя і здоров'я довілля (ст. 50). Як перше, так і друге спрямовані на захист здоров'я та самого життя людини. Важливе значення для охорони здоров'я населення і запобігання захворюванням має розвиток різних форм медичного страхування.

Отже, у другому розділі Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» передбачене широке коло прав у сфері соціального захисту, перелік яких є невичерпаним. Важливо, що ці права є невідчужуваними та непорушними. Саме тому, у статті 22 Конституції сказано, що жодна людина не може бути позбавлена своїх прав ні державним актом, ні будь-чиєю волею, незалежно від того, чи це воля однієї людини, чи групи людей, чи навіть більшості народу.

Реалізація прав людини і громадянина у сфері соціального забезпечення здійснюється на підставі законів і містять положення щодо соціального захисту. Саме тому, статтею 92 Конституції встановлено, що основи соціального захисту, його форми і види визначаються виключно законами України.

На особливу увагу заслуговують ті закони, які приймаються з питань, безпосередньо врегульованих Основним Законом і на його виконання. Ці закони отримали назву конституційних. Всі інші закони називаються звичайними та регулюють відносини соціального забезпечення. Які не впливають безпосередньо із конституційних положень [213, с. 110].

До конституційних законів належать акти, ухвалені передусім на виконання положень Конституції, зокрема, ст. 46. Це закони «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [29], «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [30], «Про державну соціальну допомогу малозабезпечених сім'ям» [31], «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [32].

На розвиток ст.50 Конституції України було прийнято Закон України

«Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [33] та «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» [34].

Основним законом у сфері пенсійного забезпечення є Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [35], прийнятий 9 липня 2003 р. Цей Закон, відповідно до Конституції України та Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, визначає принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Призначення, перерахунки і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, що формується за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних і інших джерел. На особливу увагу заслуговує і те, що Закон регулює порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їх сімей та іншим особам.

Слід зазначити, що для забезпечення соціального захисту окремих категорій населення в Україні ухвалено спеціальні закони, якими визначено додаткові гарантії громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, інвалідам, ветеранам війни і праці, а також тим громадянам нашої держави, які стали жертвами політичних репресій.

У відповідності із законами України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [33], «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [36], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [37], «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [38], «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист» [39], «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в

Україні» [40], «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» визначається статус цих осіб, умови надання відповідного соціального захисту, джерела фінансування, органи, що здійснюють соціальний захист, контроль та відповідальність у цій сфері.

Наявність міцної законодавчої бази для реалізації державою управління соціальним захистом населення не виключає проблем у цій сфері. Аналіз правового забезпечення державного управління наданням соціальних послуг населенню, а також досвід європейських країн з цього питання свідчить, що законодавство України значно відстає від реалій демократизації суспільства. В Законі України «Про соціальні послуги» [41], наприклад, не закріплені статус і роль громадських організацій в соціальній роботі. Не враховує зростаюче значення суб'єктів громадянського суспільства і діюча Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку» від 14 січня 2004 р.

Чільне місце у структурі джерел соціального забезпечення займають підзаконні нормативні акти. Перша позиція традиційно належить указам Президента України. Завдяки актам цього виду регулюється широкий спектр соціально-забезпечувальних відносин. Одним з перших у цій сфері був Указ «Про соціальний захист населення в умовах лібералізації цін» [43] від 27 грудня 1991 р., яким вперше після прийняття Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. було збільшено розмір державних пенсій на 100%, призначених до 1 січня 1992 р.

Указом Президента України від 21 серпня 1993 р. «Про невідкладні заходи щодо посилення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей» було передбачено розроблення проектів законів України про внесення змін і доповнень до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» і Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і

рядового складу органів внутрішніх справ», маючи на меті передусім захист військовослужбовців з числа офіцерів запасу та офіцерів у відставці. В цьому ж Указі Президент доручав розробку проекту Державної програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, а також вирішення питань про створення центрів професійної підготовки та перепідготовки кадрів та джерел їх фінансування.

Згідно з Указом Президента від 18 листопада 1994 р. «Про підвищення розмірів середньодушового сукупного доходу та цільової грошової допомоги з метою соціального захисту малозабезпечених громадян у період лібералізації цін», Кабінетом Міністрів України запроваджено, починаючи з 1 листопада 1994 р., щомісячний перегляд розмірів середньодушового сукупного доходу та цільової грошової допомоги малозабезпеченим громадянам відповідно до змін індексу споживчих цін.

З метою поліпшення реалізації державної політики щодо соціального захисту ветеранів Великої Вітчизняної війни відповідно до Указу Президента від 20 квітня 1994 року був утворений Фонд соціального захисту ветеранів Великої Вітчизняної війни, а Указом від 24 лютого 1996 року затверджене Положення про цей фонд.

Указом Президента України від 20 жовтня 1995 року «Про адресну допомогу малозабезпеченим громадянам на осінньо-зимовий період 1995-1996 років» було передбачене надання одноразової грошової допомоги непрацюючим самотнім громадянам, пенсії яким призначені органами соціального захисту населення відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Відповідно до Указу Президента від 25 липня 1997 року з метою посилення соціальної спрямованості реформ та проведення активної соціальної політики щодо скоординованого і комплексного здійснення соціальних перетворень у сфері трудових відносин зайнятості, соціального

захисту і пенсійного забезпечення населення було утворено Міністерство праці та соціальної політики України. А 30 серпня 2000 р. Президент України підписав указ «Про положення про Міністерство праці та соціальної політики України». З метою вдосконалення роботи Міністерства праці та соціальної політики Указом Президента від 12 січня 2005 р. «Про внесення змін і доповнень до Указу Президента «Про положення про Міністерство праці і соціальної політики України» розширилися права міністерства в плані соціального забезпечення громадян [44].

Таким чином, у період 1991 – 1997 років було прийнято ряд Указів Президента про адресну допомогу з боку держави малозабезпеченим непрацездатним громадянам, про підвищення розмірів сукупного доходу і цільову грошову допомогу малозабезпеченим громадянам, про статус ветеранів військової служби, гарантій їх соціального захисту, які, на нашу думку, не в значній мірі, але поліпшили діяльність органів соціального захисту населення та їх фінансування.

З урахуванням необхідності реформування державної системи соціального забезпечення в умовах перехідного періоду до ринкової економіки, з метою створення конкретних механізмів реалізації принципів соціально орієнтованої економіки, підвищення ефективності соціальної політики на основі раціонального використання наявних фінансових і матеріальних ресурсів Указами Президента України були затверджені наступні документи: «Про основні напрямки соціальної політики на 1997-2000 роки» від 18 жовтня 1997 р., «Про Програму здоров'я літніх людей» від 10 грудня 1997 р., «Про Основні напрямки реформування пенсійного забезпечення в Україні» від 13 квітня 1998 р., «Про Основні напрямки розвитку трудового потенціалу на Україні в період до 2010 р.» від 3 серпня 1999 р., «Про основні напрямки соціальної політики на період до 2004 р.» від 24 травня 2000 р. [45].

На останньому документі необхідно зупинитися окремо, адже в ньому

артикулювалася одна з найбільш гострих проблем соціального захисту, яка залишається актуальною і до сьогодні – потреба заміни пільг адресною державною допомогою у грошовій формі.

Відповідно до зазначеного указу, 2 березня 2002 року Постановою КМУ № 253 була прийнята Стратегія заміни пільг на адресну грошову допомогу населенню. Стратегія повинна була реалізовуватися до 2006 року. Нею передбачалося вирішити проблему необґрунтованості пільг та непомірних для держави витрат для їх забезпечення. Право на різноманітні пільги мали 43 % населення, і в цінах 2002 року на їх забезпечення було потрібно 29 млрд. грн.. щорічно, або майже 60 % державного бюджету [98]. Відповідно, з об'єктивних причин, забезпечення соціальних прав громадян на пільги стає неможливим. Крім того, система пільг ускладнює господарську діяльність підприємств житлово-комунального господарства та транспорту, оскільки вони змушені надавати пільги без належного фінансового забезпечення за рахунок державного бюджету.

Система пільг в Україні складається із пільг по сплаті за житлово-комунальні послуги, за житло; платі за користування паливом; платі за проїзд міським, приміським та міжміським пасажирським транспортом; щодо встановлення телефону та платі за нього; щодо забезпечення санаторно-курортним лікуванням; забезпечення спеціальним автотранспортом; забезпечення протезами та протезно-ортопедичними засобами; платі за медикаменти, зубопротезування.

Ці пільги визначені у численних законодавчих актах, які регулюють соціальний захист ветеранів, інвалідів, військовослужбовців, державних службовців, дітей-сиріт тощо. В Стратегії зазначалося, що негативні наслідки функціонування системи пільг посилюються за рахунок прийняття законодавчих актів щодо додаткового надання пільг. Як наслідок, правова база пільг є незбалансованою та суперечливою.

Стратегія заміни пільг адресною грошовою допомогою повинна була

реалізуватися у три етапи. На першому етапі - до 2004 року - передбачалося створити правові та законодавчі передумови переходу до адресної грошової допомоги із внесенням змін у відповідне законодавство. Також передбачалося здійснити перехід до грошової допомоги у сфері житлово-комунального господарства на основі системи житлових субсидій та затвердження розрахункових норм надання послуг у межах адресної грошової допомоги, формування реєстру одержувачів адресної допомоги. На другому етапі - впродовж 2004-2005 років - передбачалося поширення адресної допомоги на сферу медичного обслуговування, транспорту та зв'язку. На третьому етапі - впродовж 2006 року - передбачався остаточний перехід до адресної грошової допомоги.

Незважаючи на стратегічне соціально-економічне значення Стратегії, 14 квітня 2004 року вона була скасована урядом. Оцінка ще незавершеного першого етапу реалізації Стратегії не проводилася, повним ходом відбувалася реалізація проектів міжнародної технічної допомоги по запровадженню адресної допомоги у окремих регіонах. Експерти припускали, що основною причиною скасування Стратегії стало бажання уряду уникнути загострення політичної напруги навколо Стратегії.

Отже, проблема заміни пільг адресною допомогою залишається гострою та актуальною, породжуючи труднощі для житлово-комунальної реформи та спричиняючи кризу бюджетної політики. Фінансування всього обсягу пільг, навіть при найпотужнішому податковому тиску на економіку та ліквідації податкових пільг, які здійснювались у 2005 році, практично є неможливим. За оцінками міністра фінансів, половину видатків державного бюджету з'їдають тільки пільгове користування транспортом.

Таким чином, питання переходу до системи адресної грошової допомоги залишається досить гострим, оскільки патерналістська рудиментарна пільгова система в умовах ринкової економіки не може бути забезпечена державою і має негативний вплив на економіку. Принциповим

є саме реальне забезпечення пільг без шкоди економіці та народному господарству.

На особливу увагу, з нашої точки зору, заслуговують Укази Президента України, які встановлюють додаткові заходи соціального захисту. Так, з метою моральної та матеріальної підтримки дітей працівників, які загинули або стали інвалідами на вугледобувних підприємствах, було дозволено зараховувати їх до державних вищих і професійно-технічних закладів для навчання за гірничими спеціальностями і професіями поза конкурсом, за рахунок коштів державного бюджету [46].

Крім того, Указами Президента України затверджено Національну програму «Діти України» [47], «Заходи щодо поліпшення становища дітей-сиріт, які залишилися без піклування батьків» [48], «Комплексні заходи щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві», [49], «Додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності»; створено фонд соціального захисту матерів і дітей «Україна – дітям» [50].

Велику групу нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері соціального захисту і соціального забезпечення, становлять постанови Кабінету Міністрів України. Ці акти належать до підзаконних актів і приймаються на основі та виконання законів і указів Президента України.

За дорученнями, що містяться в законах і постановах Верховної Ради та Указах Президента України, за роки незалежності України Кабінет Міністрів прийняв низку постанов, спрямованих на соціальний захист населення. Серед перших, на нашу думку слід виділити наступні:

- від 18 липня 1991 р. «Про створення Фонду Української РСР соціального захисту інвалідів». Відповідно до цієї постанови на виконання постанови Верховної Ради Української РСР від 21 березня 1991 р. «Про введення в дію Закону Української РСР «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР» був утворений Фонд Української

РСР соціального захисту інвалідів;

- від 1 січня 1992 р. «Про здійснення першочергових заходів щодо забезпечення соціального захисту населення в умовах лібералізації цін», якою було передбачено підвищення розмірів пенсій і допомоги;

- від 27 січня 1992 р. «Про Комплексну програму розв'язання проблем інвалідності». Цією постановою Кабінету Міністрів України на виконання постанови Верховної Ради України від 21 березня 1991 р. була схвалена розроблена Міністерством соціального забезпечення України з участю міністерств і відомств України, Ради Федерації незалежних профспілок України та громадських організацій інвалідів Комплексна програма розв'язання проблем інвалідності;

- від 28 січня 1992 р. «Про створення пенсійного фонду України», відповідно до якої на виконання постанови Верховної Ради України від 6 грудня 1991 р. для державного управління фінансами пенсійного забезпечення в Україні був створений на базі Українського республіканського відділення Пенсійного фонду СРСР Пенсійний фонд України;

- від 6 лютого 1992 р. «Про зміцнення фінансового стану Фонду соціального страхування України», якою з метою створення умов для гарантованого забезпечення права трудящих на соціальне страхування і зміцнення фінансового стану Фонду соціального страхування України було зобов'язано керівників підприємств, установ і організацій, які використовують найману працю, своєчасно і в повному обсязі сплачувати до Фонду соціального страхування України відповідну частину внесків на соціальне страхування.

Особливого значення в сфері соціального забезпечення набули нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, спрямовані на корегування, підвищення розмірів пенсій і допомог, їх перерахунок та погашення заборгованості з їх виплат. До них, зокрема, віднесені такі

постанови Кабінету Міністрів України:

- від 1 червня 1992 р. «Про перерахунок державних пенсій»;
- від 20 липня 1992 р. «Про додаткове корегування рівня державних пенсій»;
- від 20 січня 1995 р. «Про підвищення розмірів пенсій»;
- від 26 липня 1996 р. «Про підвищення розмірів державної допомоги окремим категоріям громадян»;
- від 24 січня 1998 р. «Про стан погашення заборгованості із виплати заробітної плати, грошового забезпечення, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат у 1997 році та додаткові заходи щодо прискорення завершення цієї роботи»;
- від 3 січня 2002 р. «Про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат окремим категоріям пенсіонерів, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів державного бюджету»;
- від 13 березня 2002 р. «Про підвищення розмірів пенсій, призначених відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення»;
- від 2 квітня 2005 р. «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам і державної соціальної допомоги на догляд» та інші.

Також серед нормативних документів важливе місце посідають правові акти, видані центральними органами державної влади, насамперед Міністерством праці та соціальної політики, Пенсійним Фондом і відповідними фондами соціального страхування України. Ці органи можуть видавати нормативні акти, спрямовані на регулювання відносин у сфері соціального забезпечення, як самостійно, так і сумісно з іншими державними органами. Серед нормативно-правових актів, що видаються центральними органами державної влади, найбільш поширеними у сфері соціального забезпечення є роз'яснення Міністерства праці та соціальної політики. За змістом такі пояснення мають характер офіційного тлумачення

норм права соціального забезпечення. Вони є обов'язковими для всіх суб'єктів права соціального забезпечення і сприяють однаковому і правильному застосуванню цих норм на всій території України.

Крім того, Міністерство праці та соціальної політики України в межах своєї компетенції видає також нормативні акти управлінсько-методичного характеру у формі наказів, розпоряджень, інструкцій, рекомендацій тощо з питань діяльності підпорядкованих йому органів соціального захисту населення.

Значна кількість нормативних актів, що видається Пенсійним Фондом, Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України з питань сплати внесків та виплати пенсій та допомог також є обов'язковими для підприємств, установ, організацій та громадян. Такими нормативними актами можуть бути накази, листи, постанови правління, роз'яснення тощо.

Поширеним явищем у сфері регулювання соціального забезпечення займають нормативні акти місцевої дії, які приймаються місцевими органами державної влади. Зокрема, це можуть бути рішення місцевих рад чи розпорядження районних, міських, обласних державних адміністрацій про надання окремим категоріям непрацездатних та малозабезпечених громадян додаткових, крім тих, які передбачені законодавством, видів соціального забезпечення. Наприклад, в «Комплексній програмі соціального захисту населення м. Харкова на 2006 рік» у сфері соціального забезпечення передбачалося:

- надання соціальної та матеріальної допомоги малозабезпеченим та соціально незахищеним категоріям громадян, зокрема дітям пільгових категорій; поповнення єдиного банку даних соціально незахищених громадян, посилення адресності при наданні соціальної та матеріальної допомоги;

- забезпечення цілеспрямованої роботи закладів соціального захисту міста; підвищення ефективності використання бюджетних коштів, які спрямовуються на соціальний захист громадян; залучення додаткових коштів і благодійної допомоги для фінансування соціальних виплат та вирішення соціальних проблем;

- підтримка громадських організацій соціальної спрямованості [321, с. 30].

Так загалом виглядає стан нормативно-правового забезпечення відносин соціального захисту в нашій державі. Подальший розвиток законодавства у цій сфері, на нашу думку, має бути спрямований на створення максимальних умов для забезпечення гарантій права на соціальний захист громадян України та приведення його у відповідність до міжнародних стандартів.

Соціальний захист населення регламентується низкою Законів України, інших нормативно-правових актів. Демократизація суспільства, а також незворотній процес формування партнерських відносин між владою, з одного боку, а також потенційними утримувачами соціальних послуг з іншого боку, вимагає систематизації правових документів з питань соціального захисту. Тому, на наш погляд, назріла необхідність підготовки «Соціального Кодексу України» і коментарів до нього.

2.3 Інституційне забезпечення соціального захисту в умовах трансформації українського суспільства

Діюча система державних органів, що здійснюють управління соціальним захистом населення, визначена Конституцією України та іншими законодавчими актами. Вона є відбиттям цілей і завдань, що стоять перед державою на сучасному етапі. Зміст діяльності того чи іншого органу та його функцій залежать, як відомо, від характеру того об'єкта, для управління яким створений цей орган. Цим самим і відрізняються органи

управління один від одного.

Об'єкт управління – найважливіша ознака розмежування різних систем державних органів, що розкриває зв'язок об'єкта й суб'єкта керівництва.

Управління - об'єктивно необхідний інструмент, що виконує функцію узгодження, координації, регулювання діяльності людей у суспільстві [251, с. 51].

До державних органів, що здійснюють управління соціальним забезпеченням, відносяться, насамперед, органи законодавчої й виконавчої влади. Вони займають важливе місце в структурі органів державної влади й відіграють провідну роль в управлінні всієї системи соціального захисту населення.

Система державних органів містить у собі організацію й діяльність центральних і обласних органів виконавчої влади.

Центральним органом виконавчої влади в області соціального захисту є Міністерство праці та соціальної політики України. У своїй діяльності Міністерство керується законами й іншими нормативними актами, а також Положенням про нього. У Положенні визначені головні завдання й повноваження Міністерства, компетенція міністра й колегії, порядок затвердження структури, чисельності й штатного розкладу центрального апарату Міністерства.

Основними завданнями міністерства є:

- участь у формуванні й забезпеченні реалізації державної політики у сфері зайнятості, соціального захисту населення, соціального страхування, оплати, нормування й стимулювання праці, охорони й умов праці. Соціального обслуговування населення, соціально-трудова відносин;

- керівництво діяльністю державної служби зайнятості, здійснення заходів, пов'язаних з ефективним функціонуванням ринку праці, сприяння раціональної, продуктивної й вільно вибраної зайнятості, підвищення якості

й конкурентоспроможності робочої сили;

- розробка й здійснення заходів із посиленням мотивації до праці, удосконаленню її оплати, організації нормування;

- здійснення комплексного управління охороною праці й державного нагляду за дотриманням у процесі трудової діяльності вимог по безпеці, гігієни праці й виробничого середовища;

- забезпечення через систему підлеглих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист шляхом надання своєчасної адресної соціальної допомоги, у тому числі державної допомоги малозабезпеченим громадянам, у випадку втрати годувальника, працездатності, досягнення пенсійного віку та ін.;

- забезпечення розвитку соціально-трудоких відносин, захисту прав працюючих громадян через встановлення відповідних стандартів охорони й умов праці та нагляду за їх дотриманням роботодавцями.

Основні сфери діяльності Міністерства праці та соціальної політики наведені в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Основні сфери діяльності міністерства праці та соціальної політики

Сфера діяльності	Напрямки діяльності
Оплата й мотивація праці працівників у виробничих галузях та в бюджетній сфері	Вивчення перспективних і міжгалузевих проблем оплати праці в різних виробничих галузях; підготовка пропозицій про мінімальний рівень оплати праці; встановлення тарифних ставок та посадових окладів для працівників бюджетної сфери
Рівень життя і соціальний захист населення	Проведення моніторингу рівня життя, доходів, умов і охорони праці, аналіз структури й динаміки доходів, розробка мінімальних споживчих бюджетів та соціальних пільг, компенсацій; вивчення загальних питань пенсійного забезпечення
Політика на ринку праці й зайнятості населення	Аналіз і регулювання ринку праці, розробка політики зайнятості, вивчення й прогнозування міграції населення та соціальних проблем зайнятості

Сфера діяльності	Напрямки діяльності
Організація праці	Розробка форм і методів організації та нормування праці, тарифікація праці
Підготовка і перепідготовка кадрів	Розробка видів і методів підготовки і перепідготовки кадрів для ринкової економіки, прогнозування ринку професій та профорієнтації населення, розробка міжрегіональних і міжгалузевих програм у цій сфері
Охорона та умови праці	Розробка та узгодження норм і правил охорони та умов праці
Соціальне страхування	Розробка методичного й нормативного забезпечення соціального страхування, розвиток страхування від нещадних випадків, професійних захворювань, планування пільгових пенсій
Трудові відносини й соціальне партнерство	Розробка порядку укладання Генеральних галузевих угод, організація соціального партнерства, вирішення трудових конфліктів; розробка нормативно-методичних документів з питань трудових відносин і соціального партнерства
Правове регулювання праці і соціальних питань	Підготовка та експертиза проектів нормативних актів, систематизація і аналіз трудового законодавства
Міжнародне співробітництво	Розробка пропозицій з питань двостороннього співробітництва, координація робіт з МОП, вивчення проектів зарубіжної технічної допомоги

Відповідно до викладених завдань і сфер діяльності Міністерство проводить роботу з організації соціального захисту населення в країні, по підбору, підготовці й підвищенню кваліфікації працівників своєї системи й правильному їх використанню. Воно здійснює в установленому порядку зв'язки з міжнародними організаціями соціального забезпечення, з міністерствами соціального захисту зарубіжних країн (наприклад, бере участь у підготовці міжнародних угод про соціальне забезпечення, у міжнародних і національних форумах, з'їздах, конференціях) та інше.

На Міністерство праці України в сфері соціального забезпечення покладені також такі функції, як:

- організація роботи органів соціального захисту населення;

- перевірка правильності призначення та виплати пенсій органами Пенсійного фонду України:

- взаємодія з центральними органами виконавчої влади, підприємствами, установами і організаціями з питань застосування списків виробництв, робіт, професій, посад і показників, зайнятість в яких дає право на пільгове пенсійне забезпечення;

- організація та координація в межах своєї компетенції роботи з підготовки нормативно-правової бази з питань пенсійної реформи;

- участь разом з Пенсійним фондом України в організації роботи, пов'язаної з пенсійним забезпеченням громадян України. Які проживають за її межами;

- координація роботи центральних органів виконавчої влади, спрямованої на забезпечення доступності об'єктів соціальної інфраструктури для інвалідів та осіб похилого віку;

- здійснення в установленому порядку замовлення на науково-дослідні роботи у сфері соціального захисту населення, соціального страхування, пенсійного забезпечення. Соціального обслуговування населення;

- формування в установленому порядку кадрової політики в системі підпорядкованих йому органів;

- здійснення в межах своїх повноважень заходів щодо співробітництва України з Європейським Союзом, адаптації законодавства України до законодавства ЄС [51].

Міністерство праці та соціальної політики України має більше 3,5 тисяч регіональних підрозділів. Це унікальна державна структура, що здійснює управління соціальним захистом громадян протягом всього життя. За даними Держкомстату України сьогодні в соціальній сфері працює близько 150 тисяч державних службовців, що виконують функції соціального забезпечення населення.

Отже, як ми бачимо, коло повноважень Міністерства досить широке, але більшість із них воно виконує через систему обласних, міських, районних, районних у містах управлінь соціального захисту населення, що входять до складу відповідних місцевих державних адміністрацій за принципом подвійного підпорядкування.

У системі державних органів, які здійснюють соціальне забезпечення, важлива роль належить головним управлінням соціального захисту населення обласних державних адміністрацій. Їхні основні функції у сфері соціального забезпечення визначені Типовим положенням про головне управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської державної адміністрації і Управління праці та соціального захисту населення Севастопольської міської державної адміністрації, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р. № 1498 (із змінами).

Слід зазначити, що Головне управління праці та соціального захисту населення обласної держадміністрації є структурним підрозділом відповідної обласної держадміністрації, що утворюється головою держадміністрації, підзвітним і підконтрольним голові держадміністрації та Мінпраці. Управління у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, наказами Мінпраці. Розпорядженнями голови відповідної держадміністрації, актами відповідних органів місцевого самоврядування, а також положеннями про управління [120, с.120].

До основних завдань управління у сфері соціального забезпечення можна віднести:

- забезпечення на відповідній території реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення. Соціального захисту та обслуговування населення, в тому числі громадян, які потребують допомоги та соціальної підтримки з боку держави;

- забезпечення у межах своїх повноважень дотримання законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення та соціальний захист населення;

- сприяння органам місцевого самоврядування у вирішенні питань соціально-економічного розвитку відповідних територій;

- організаційно – методичне забезпечення діяльності відповідних структурних підрозділів виконавчих органів влади [100].

Слід звернути увагу на те, що з метою реалізації цих завдань Управління здійснює такі функції:

- здійснює моніторинг у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, пенсійного забезпечення, соціального захисту та обслуговування населення;

- здійснює державний контроль за дотриманням суб'єктами підприємницької діяльності законодавства з питань пенсійного забезпечення та соціального захисту населення;

- організує роботу, пов'язану з пенсійним забезпеченням громадян;

- проводить роботу з надання адресної соціальної допомоги і підтримки малозабезпечених громадян;

- сприяє інтеграції інвалідів у суспільство, полегшенню їх доступу до об'єктів соціальної інфраструктури, розвитку системи професійної та соціальної реабілітації інвалідів;

- проводить роботу, пов'язану з розвитком та зміцненням мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян;

- організує роботу соціальних інспекторів;

- надає практичну та організаційно-методичну допомогу відповідним структурним підрозділам виконавчих органів рад;

- координує підготовку кадрів соціальних працівників для потреб відповідних територій [100].

Постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р. також затверджене типове положення про управління праці та соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації, яким визначено правовий статус і функції управління праці та соціального захисту населення районної ланки.

Одним з перших і визначальних кроків на шляху соціального забезпечення в нашій державі стало створення у грудні 1990 року Українського республіканського відділення Пенсійного фонду СРСР, яке з січня 1992 року перетворено у Пенсійний фонд України з управліннями в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, затверджено Положення про Пенсійний фонд, встановлено тариф відрахувань на соціальне страхування в розмірі 61% від фонду оплати праці.

У 1991 році Верховна Рада України прийняла Закон "Про пенсійне забезпечення". Але цей закон не був універсальним, оскільки ще близько 10 інших законодавчих актів регулювали питання пенсійного забезпечення окремих категорій громадян.

У червні 1994 року затверджено нове Положення про Пенсійний фонд України, утворено міські відділи Пенсійного фонду. Законодавчо закріплено обов'язкову реєстрацію платників страхових внесків в органах Пенсійного фонду з жовтня 1995 року. З лютого 1996 року запроваджено сплату страхових внесків одночасно з виплатою зарплати.

Утворено колегії в регіональних управліннях Пенсійного фонду з березня 1996 року, а з квітня 1997 року розпочато роботу над законопроектом щодо пенсійної реформи. У липні 1997 року прийнято Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування», тариф збору встановлено в розмірі 32% від фонду оплати праці.

У квітні 1998 року Указом Президента України затверджено основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні.

З метою вирішення першочергових завдань, пов'язаних із реформуванням системи пенсійного забезпечення, Указом Президента України в травні 1998 року затверджено комплекс заходів щодо поетапного впровадження протягом 1998-2000 років у Пенсійному фонді України автоматизованого персоніфікованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування. В липні 1998 року згідно Указу Президента України запроваджено виплату пенсії через установи банків за згодою пенсіонерів, а також введено обмеження на розмір заробітної плати, з якого сплачується збір до Пенсійного фонду.

У жовтні 2000 року завершено впровадження системи персоніфікованого обліку відомостей в системі обов'язкового державного пенсійного страхування по всій Україні.

Дію експерименту з призначення пенсій органами Пенсійного фонду з січня 2001 року поширено на АР Крим, Дніпропетровську, Донецьку, Закарпатську, Київську, Львівську, Миколаївську, Полтавську, Харківську, Хмельницьку області та місто Київ. В цих регіонах утворено управління Фонду в районах та містах.

Указом Президента України в березні 2001 року затверджено нове Положення про Пенсійний фонд України [52, с.30]. У Запорізькій, Луганській та Львівській областях розпочато експеримент по виконанню функцій органами Пенсійного фонду з реєстрації страхувальників, ведення інформаційної системи відомостей про застрахованих осіб, здійснення контролю за повнотою та своєчасністю справляння збору на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття.

З 1 січня 2002 року по всій території України призначення пенсій і оформлення документів для їх виплати здійснюються органами Пенсійного фонду.

Згідно з Постановою № 11-2 від 27.06.2002 року Правлінням Пенсійного фонду України утворено на базі управлінь Пенсійного фонду

України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі відповідні головні управління Пенсійного фонду України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі затверджено Положення про головні управління Пенсійного фонду України. На базі районних та міських відділів створено управління Пенсійного фонду України (рис. 1.1).

Рис. 1.1 Структура Пенсійного фонду України

Створення системи персоніфікованого обліку відомостей про застрахованих осіб у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і передача Пенсійному фонду України функцій з призначення і виплати пенсій – перші кроки на шляху реформування.

З вересня 2002 року проводиться експеримент з використання даних персоніфікованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування для призначення страхових виплат, державної допомоги сім'ям з дітьми, державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та житлових субсидій у Гуляйпільському та Пологи́вському районах Запорізької області, у містах Свердловську і Северодонецьку Луганської області, у Сокальському та Жидачівському районах Львівської області [101, с. 12].

Отже, факт заснування Пенсійного Фонду України засвідчив не лише появу нової фінансової інвестиції в державі, а й революційну зміну ідеології

функціонування пенсійної системи, яка відтепер, в основному, фінансово не спиралася на державний бюджет, а одержала цільові джерела поповнення коштів, власні механізми їх акумуляції та розподілу і головне: залучила інших соціальних партнерів – роботодавців та працівників до фінансової участі у вирішенні питань пенсійного забезпечення [187, с. 2]. Успішною буде праця за умови близького співробітництва і солідарної відповідальності як на вітчизняному так і на міжнародному рівнях.

Саме із створенням Пенсійного фонду з'явилися можливості для індивідуальної оцінки внеску роботодавців і працівників до «пенсійного гаманця» та уникнення невиправданих витрат з нього у вигляді соціальних виплат, не властивих пенсійній системі. Згодом ці можливості реалізуватися через створення у Пенсійному фонді, згідно з Указом Президента України, у 1998-2000 роках системи персоніфікованого обліку пенсійних прав громадян, через завершене у 2001 році розмежування джерел фінансування соціальних виплат.

За роки існування Пенсійного фонду України, як окремого органу державної влади, відповідального за реалізацію політики у сфері пенсійного забезпечення, в українському суспільстві відбулися перетворення пов'язані, перш за все, з перебудовою економічного устрою держави, переходом до системи ринкових відносин в економіці. Це, в свою чергу, не могло не вплинути на реалізацію державою соціальної політики, як основного елемента стабільності і злагоди у суспільстві.

Водночас перехід на фінансування пенсій через Пенсійний фонд не тільки не міг відразу вирішити всі проблемні питання у сфері пенсійного забезпечення, а навпаки – він висвітлив та окреслив багато проблем та чинників, як в самій пенсійній системі, так і далеко за її межами, що суттєво впливають на фінансовий стан цієї системи, але яким, на жаль, раніше не приділялося належної уваги і яких й зараз не помічають або не хочуть помічати критики пенсійної реформи.

Таким чином, за роки незалежності створена в основному система державної соціальної політики та сучасна система пенсійного забезпечення, прийнята демократична Конституція, закони з соціальних питань, розробляються наукові підходи до питань соціального забезпечення. Механізми реалізації соціального розвитку держави, рівня життя його населення відображені у численних законах, прийнятих Верховною Радою та затверджених Президентом України, таких, як «Закон про бюджет», «Закон про охорону праці», «Закон про оплату праці», «Про пріоритетний розвиток села», «Про пенсійне забезпечення». «Про статус ветеранів війни», «Про сприяння соціальному розвитку молоді», «Про зайнятість населення», «Про фізичну культуру і спорт», «Про культуру», «Про Основні напрямки реформування пенсійного забезпечення в Україні» тощо. Створено систему державних органів, які реалізують соціальну та гуманітарну політику.

Пенсійний Фонд України є центральним органом виконавчої влади, що здійснює керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, провадить збирання, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, інших соціальних виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України. Діяльність Пенсійного фонду України спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України.

Положення про Пенсійний фонд України затверджено Указом Президента України від 1 березня 2001 року № 121/2001 (із змінами внесеними Указом Президента України від 12.01.2004р. № 34/2004). Постановою Правління Пенсійного фонду України від 27.06.2002р. № 11-2, зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 12.07.2002р. за № 581/6869,

було затверджено про утворення головних управлінь Пенсійного фонду України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Пенсійний фонд України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України та Положенням. Пенсійний фонд України узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства і в установленому порядку вносить їх на розгляд Президентів України та Кабінету Міністрів України. У межах своїх повноважень Пенсійний фонд України організовує виконання актів законодавства та здійснює систематичний контроль за їх реалізацією.

Основними завданнями Пенсійного фонду України є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування;
- забезпечення збирання та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення, повного і своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій, допомоги на поховання та інших соціальних виплат, що здійснюються з коштів головного управління Пенсійного фонду України;
- ефективне використання коштів Пенсійного фонду України, здійснення в межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів Пенсійного фонду.

Значну частину своїх функцій Пенсійний фонд України виконує через систему своїх органів – головні управління Пенсійного фонду України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі та управління Пенсійного фонду України в районах. Містах і районах у містах.

Головне управління, відповідно до покладених на нього завдань, виконує наступні функції:

- забезпечує додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами законодавства про пенсійне забезпечення;

- забезпечення повного та своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій, допомоги на поховання та інших соціальних виплат, що здійснюється за рахунок коштів Пенсійного фонду України здійснює з цією метою перерозподіл коштів між районами (містами);

- проведення перевірок правильності сплати страхових внесків, призначення та виплати пенсій, інших виплат;

- забезпечує призначення, перерахунок і виплату пенсій відповідно до законодавства;

- розробляє і в установленому порядку подає пропозиції щодо встановлення або зміни ставок страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та збору на обов'язкове державне пенсійне страхування;

- організовує первинний бухгалтерський облік та звітність у підвідомчих управліннях Фонду, одержує в установленому порядку статистичну й бухгалтерську звітність, складає зведені бухгалтерські звіти та баланси, забезпечує своєчасне їх подання відповідним органам;

- організовує та забезпечує персоніфікований облік відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, забезпечує автоматизовану обробку інформації у системі Пенсійного фонду України;

- здійснює відповідно до законодавства та міжнародних договорів України переказування пенсій громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон та виплати пенсій пенсіонерам іноземних держав, які постійно проживають в Україні;

- надає підвідомчим управлінням Фонду допомогу у вирішенні питань матеріально-технічного забезпечення;

- організовує професійну підготовку та підвищення кваліфікації

працівників органів Пенсійного фонду, узагальнює та поширює прогресивні форми і методи роботи;

- управління Фонду, вносить відповідні пропозиції правління Фонду;

- з питань діяльності Фонду взаємодіє з органами суду, прокуратури, іншими правоохоронними органами, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями;

- здійснює інші функції, що випливають з покладених на нього завдань.

Управління зобов'язане у процесі своєї діяльності суворо додержуватися вимог чинного законодавства, законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

Головне управління Пенсійного фонду України під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, відповідними органами інших держав. Рішення Пенсійного фонду, прийняті в межах його компетенції, є обов'язковими для виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями всіх форм власності та громадянами.

Державне управління соціальним захистом населення передбачає виявлення і впровадження в практику соціальної роботи інноваційних технологій. Однією з них, на наш погляд, стала взаємодія органів влади, управління Пенсійного фонду України і банківських установ по залученню пенсіонерів до обслуговування через банківські рахунки з використанням пластикових карток. Зрозумівши позитивні наслідки впровадження такої системи обслуговування пенсіонерів, керівництво органів державної влади і місцевого самоврядування Дергачівського району Харківської області,

наприклад, використало різні форми і методи роботи з населенням. Це питання було розглянуто на Координаційній раді з соціальних питань при районній державній адміністрації. На її засідання запросили представників, розташованих в районі, відділень банків.

Організаційна робота супроводжувалась інформаційною компанією в районній газеті і на радіо. Потенційні клієнти нової послуги змогли порівняти умови і переваги різних банків і обрати той варіант, який їм більше сподобався.

Системну роботу з цього питання проводило районне відділення Пенсійного фонду. Було відпрацьовано механізм перерахування коштів, організоване навчання співробітників. Але найбільш кропіткою виявилась робота з пенсіонерами. Більшість з них спочатку не сприйняла нову технологію, була в полоні застарілих стереотипів і побоювань. Вирішальним виявилась наполегливість керівництва Пенсійного фонду і широка індивідуальна робота. Наслідком проведеної роботи став новий, більш сучасний рівень пенсійного обслуговування населення.

РОЗДІЛ 3

ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

3.1 Природний і механічний рух українського населення як складова змін його чисельності

Природний рух населення відображає рівень коефіцієнту народжуваності й смертності, його відтворення. Він об'єктивно пов'язаний з національним фактором.

Національний фактор відіграє надзвичайно важливу роль у суспільному житті. «Людина, - зазначав російський філософ М. Бердяєв, - входить у людство через національну індивідуальність, як національна людина, а не абстрактна людина, як росіянин, француз, німець або англієць... Національна людина більше – а не менше, ніж просто людина, в ній родові риси людини взагалі і є ще риси індивідуально-національні ... Мрія про людину й людство, абстрагованих від усього національного, є спрага угашення цілого світу цінностей і багатств» [121].

Згідно із сучасним науковим визначенням, нація – це духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території («життєвого простору») [259].

В національному складі населення України беззастережно переважають українці, які складають 77,8 відсотка від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису 1989 року, попри загальне скорочення населення держави більш, ніж на 3 мільйони, кількість українців не лише не скоротилася, а зросла на 0,3 відсотка, а їх питома вага

серед жителів України підвищилася на 5,1 відсотка.

Певні зрушення відбулися й на мовному ґрунті. Українську мову вважають рідною 67,5 відсотка населення України, що на 2,8 відсотка більше, ніж за даними перепису 1989 року. Російську мову визначило за рідну 29,6 відсотка населення, у порівнянні з переписом 1989 року цей показник знизився на 3,2 відсотка. Це значить, що 85,2 відсотка етнічних українців вважають рідною мовою українську мову; 14,8 відсотка – російську. Серед етнічних росіян однотайність значно вища – 95,9 відсотка їх вважають рідною російську, і лише 3,9 відсотка – українську.

Питома вага українців в Україні така ж, як була у середині 50-х років ХХ століття. Приблизно така ж частка дітей, як і тоді (близько 70 відсотків), відвідують українські школи.

Село в Україні здебільшого моноетнічне, переважну більшість його становлять українці. Дані перепису 2001 року підтверджують загально відому тезу щодо українців як одного з визнаних «сільськогосподарських» народів світу. У процесі реформування в агропромисловому комплексі зросла питома вага українців і серед робітників та службовців, які проживали у сільській місцевості. Якщо у 1989 році українці серед них становили відповідно 39,4 і 10,4 відсотка, то у 2001 році 51,3 і 54,2 відсотка.

Існують вагомі чинники, які визначають особливе місце і роль українців в державі. По-перше, вони проживають в усіх регіонах України, в яких (за винятком Криму) становлять абсолютну більшість населення. По-друге, українці представлені в усіх сферах матеріального виробництва, становлять абсолютну більшість серед сільськогосподарських товаровиробників. По-третє, українські сім'ї становлять до 90 відсотків їх чисельності, що забезпечує визначаючий відсоток українців серед народжуваних. По-четверте, українці становлять вирішальну питому вагу в політичних партіях, рухах, громадських організаціях, насамперед у тих, які є найвпливовішими у суспільстві.

Більшість українців в країні – це міські жителі (понад 59 відсотків від загальної чисельності). Найбільша частка українців, які проживають у містах, є в Донецькій (85,5 відсотка), Луганській (81,9), Дніпропетровській (79,4) областях; найнижча – в Закарпатській (38,4), Івано-Франківській (39), Тернопільській (39,1) областях.

В той же час досить диференційованою є чисельність населення в областях України. Найбільша частина українців у загальній чисельності населення мешкає в західних областях країни – в Тернопільській (97,8 відсотка), Івано-Франківській (97,5), Волинській (96,9), Рівненській (95,9). Найменша частка українців у загальній чисельності населення спостерігається на сході та півдні України: Автономна Республіка Крим (24,3 відсотка), Донецька (56,9), Луганська (58), Одеська (62,8) області [260].

Вказані чинники у значній мірі визначають рівень та прояви природного руху населення (народжуваність, смертність, зміну питомої ваги українського етносу у загальній чисельності населення України, віковому та статевому стані певних його верств).

Витоки нинішньої демографічної кризи беруть початок з 80-х років ХХ століття, коли на процеси відтворення населення України, вже почали впливати поєднанні дії економічної, екологічної та демографічної чинників, які підсилювали один одного й унеможлилювали вихід на шлях підвищення якості життя. Негативні аспекти демографічної обстановки обумовлені низкою факторів. По-перше, погіршенням навколишнього середовища, що негативно впливає на здоров'я людей, а отже і на відтворення населення. По-друге, деформацією соціального середовища, що спричиняє негативний вплив на людину, руйнуючи її фізичне й психологічне здоров'я. По-третє, за таких умов людина, як суб'єкт соціальної життєдіяльності, не є повноцінним суб'єктом оздоровлення природного і соціального середовища. Внаслідок цього відбувається

зростання смертності, зниження народжуваності, зменшується демографічний і трудовий потенціал населення. Цей наслідок, в свою чергу, стає причиною збереження суспільно-економічної кризи.

Вказані чинники почали виявлятися в Україні ще у 1960-х роках і набрали широкого розмаху наприкінці 80-х років ХХ століття. Це, зокрема, констатувалося у матеріалах, які у 1988-1989 роках направлялися до Центрального Комітету Компартії України.

14 березня 1988 року голова Верховної Ради УРСР В. Шевченко у доповідній записці до ЦК КПУ повідомила про наслідки роботи комісії ВР УРСР щодо організації медичного обслуговування учнів інтернатних закладів Міносвіти УРСР. Більше половини всього учнівського складу, як вказано у записці, мало вади у фізичному і психічному розвитку. А всього дітей з цими вадами в Україні нараховувалося понад 380 тисяч. Констатувалося погане медичне лікування хворих дітей. У доповідній вказувалося і на складні умови життя жінок. Понад 1,5 мільйона жінок дітородного віку працювали в умовах, несприятливих для здоров'я, щороку близько 40 тисяч не доношували дітей. Було відзначено, що: а) збільшується питома вага дітей з вродженими вадами; б) високим є травматизм новонароджених; поширена нейроінфекція у дітей, що призводить до психоневрологічної патології, аномалій слуху, зору та мови [105, арк.37-39].

Значно зросла захворюваність серед дітей. У 1989 році вона становила 1572 випадків на 1000 дітей. За даними профоглядів школярів у 1987 році гострота зору була понижена у 71,3 відсотка обстежених дітей. У 40 відсотків виявлено дисгармонійний розвиток [105, арк.89].

В документах кінця 80-х років минулого століття вказувалося, що в Україні зросла смертність, в тому числі серед дітей. У 1988 році загальна смертність в УРСР становила 11,7 на 1000 жителів (по СРСР - 10,1) і була однією з найвищих в Радянському Союзі. Причому, у 1953 році ці

показники в Україні становили 8,7 на 1000 жителів. Отже, вони зросли майже на третину [105, арк.. 89].

Відповідно до даних, виявлених під час вивчення стану зайнятості населення, у більш як 600 містах, промислових центрах, соціально-економічний відділ ЦК Компартії України у доповідній до Секретаріату ЦК КПУ від 21 листопада 1989 року констатував появу в ряді регіонів УРСР безробітних. Підкреслювалося, що слід визнати наявність «прихованого безробіття». При цьому прогнозувалося, що воно може сягнути 2 - 2,5 мільйона чоловік [105, арк. 34-35].

Вказані чинники демографічної кризи в Україні поглибилися на початку 90-х років ХХ століття. Отже, в момент проголошення суверенітету України криза вже виявилася у достатньо значних обсягах. Таким чином, молода держава отримала у спадщину від радянської доби не тільки складну суспільно-політичну і соціально-економічну, а й демографічну обстановку. В подальшому демографічна проблема ще більш загострилась.

У 2000 році рівень народжуваності становив 7,8 чоловіка на 1000 населення, що на 40 відсотків менше зареєстрованого на початку 1990-х років (1,7 відсотка). З 1990-го по 2000 рік рівень смертності зріс майже на 30 відсотків і досяг 15,3 чоловіка на 1000 населення (12,1 відсотка). Доля людей похилого віку в 1999 році становила в Україні понад 20 відсотків, а у селах навіть третину усього населення. Відповідно до вказаного показника, демографічне навантаження на 1000 працездатних пенсіонери становить в середньому по Україні 409 чоловік, у сільській місцевості - 578, у містах і селах - 342 чоловіка.

Базуючись на аналізі кількісних і якісних зрушень в населенні, автор виділяє три етапи демографічної кризи в Україні.

Перший охоплює 1990-1996 роки, протягом яких відбулося: 1.- значне зменшення коефіцієнту шлюбності і певне збільшення питомої ваги розлучень на 1 шлюб; 2.- у всіх регіонах зменшилась кількість народжених і

зросла смертність; 3.- більш як у 10 разів зменшився природний приріст населення.

З 1991 року загальний коефіцієнт шлюбності в Україні скоротився на 28 відсотків (з 9,5 у 1991 році до 6 у 1996). В 1996 році він досяг найнижчого рівня за весь повоєнний період (табл. 3.1.1.) [236].

Таблиця 3.1.1.

Шлюбність та розлучення 1991-1996 роки

Рік	Шлюбність на 1000 чоловік	Розлучень на 1000 чоловік	Розлучень на 1 шлюб
1991	9,5	3,9	0,41
1992	7,6	4,3	0,56
1993	8,2	4,2	0,51
1994	7,7	4	0,52
1995	8,4	3,8	0,46
1996	6	3,8	0,63

У другій половині 80-х років ХХ століття народжуваність в Україні зменшилась на 18 відсотків, смертність зросла на 9 відсотків, природний приріст населення зменшився від 4,4 до 0,5 на тисячу населення, тобто на 89 відсотків [261]. В цей же час зросла смертність населення. У 1993 році коефіцієнт смертності становив 12,9 проміле - майже вдвічі більше, ніж у 1960 році. Особливо висока смертність була у сільській місцевості Сумської, Чернігівської, Кіровоградській, Полтавській областей, де на 1000 чоловік припадало понад 20 померлих. Процес депопуляції у 1990-1992 роках охопив села 18 з 24 областей України і міста Донеччини та Харківщини [262].

У 1990-1996 роках внаслідок перевищення числа померлих над кількістю народжень північний регіон втратив 133900, північно-східний - 213900, центральний - 301700, південний - 616100 чоловік. Західні території України є єдиними, де у підсумку за названий період спостерігався приріст населення. В цілому ж по Україні коефіцієнт народжуваності зменшувався, а померлих зростав, про що свідчать дані наведеної табл. 3.1.2 [322].

Таблиця 3.1.2.

**Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного руху
населення України за 1990-1996 роки (на 1000 чоловік)**

	Роки						
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Кількість народжених, усього	12,7	12,1	11,4	10,7	10,0	9,6	9,1
Міське населення	12,7	11,9	11,0	10,1	9,3	8,8	8,4
Сільське населення	12,7	12,6	12,5	12,0	11,6	11,1	10,7
Кількість померлих, усього	12,1	12,9	13,4	14,2	14,7	15,4	15,2
Міське населення	10,2	10,8	11,4	12,2	12,8	13,6	18,3
Сільське населення	11,1	17,2	17,6	18,5	18,8	19,1	19,2
Природний приріст населення, усього	0,6	- 0,8	- 2,0	- 3,5	- 4,7	- 5,8	- 6,1
Міське населення	2,5	1,1	- 0,4	- 2,1	- 3,5	- 4,8	- 4,9
Сільське населення	- 3,4	- 4,6	- 5,1	- 6,5	- 7,2	- 8,0	- 8,5

Природне зменшення населення, тобто різниця між абсолютними показниками його народжуваності та смертності за відповідний період, становлять прямі демографічні втрати. Чисті втрати населення утворюють надлишок смертей та дефіцит народжень. Останній у сукупності з прямими витратами складає повні демографічні втрати (табл. 3.1.3.).

Таблиця 3.1.3.

**Демографічні втрати України у 1990-1996 роках
(тисячі чоловік та відсотки)**

Демографічні втрати	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення і сільська місцевість
Прямі	425,8	722,6 (63 відсотка)	1148,4
Чисті, в т.ч.	969,4	412,0	1381,4
- дефіцит народжень	611,9 (3,4 рази)	179,4	791,3
- надлишок смертей	357,5	232,6	590,1
- повні	1037,7	902,0	1939,7

У 1996 році за рівнем народжуваності (9,6 відсотка) Україна посідала

останнє місце серед колишніх республік СРСР; за показником середньої тривалості життя населення (69 років) – 85-е місце у світі [188].

Другий етап почався у 1996 році і тривав до 2000 року. Він характерний суперечливими явищами у розвитку економіки.

Саме в цей період економічна криза прийняла системний характер, на ринку праці з'явилися значні контингенти молодих людей, які поповнювали лави безробітних. Незайнятість перетворилася у найгострішу проблему, з'явилася загроза некерованого розвитку за умов відсутності досвіду в розв'язанні цілком нової для суспільства і держави ситуації на ринку праці.

З 1995 по 1998 рік кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 осіб населення зменшилася з 8,4 до 6,2. Зросла кількість дітей, народжених поза шлюбом, вона становила 15,2 – 16,2 відсотка від загальної кількості народжених [263].

Вказані моменти негативно вплинули на рівень народжуваності. Вона зменшилась в усіх регіонах України, але найбільше в м. Києві - на 28,1 відсотка, у Республіці Крим - 21,3, у Донецькій області - 20,3 відсотка. Найвищий показник народжуваності залишився у західних областях: до 13,2 народжених на 1000 жителів у Львівській області, до 16,1 - у Закарпатській. Водночас у Донецькій області та м. Києві він був найнижчим і становив відповідно 9,4 і 9,8 народжених на 1000 жителів.

Зниження народжуваності спостерігалися серед усіх вікових груп жінок, про що свідчать дані табл. 3.1.4.

Таблиця 3.1.4.

Коефіцієнт народжуваності за віковими групами
(кількість народжених у середньому за рік
на 1000 жінок відповідної вікової групи)

	1995-1996 рр.	1997-1998 рр.
Жінки у віці:		
до 20 років	50,3	43,6
20-24 років	111,5	103,3
25-29 років	62,6	59,5
Сумарний коефіцієнт народжуваності	1,3	1,2

Депопуляція населення зумовила зміни у співвідношенні чисельності населення за віковими ознаками. Якщо у 1995 році осіб віком 100 і старше років в Україні було 1870, то у 1998 році - 1044. Щодо чоловіків, то більше половини із них не доживала до пенсійного віку. У 1991 році до 65 років дожило 64,8, у 1995 році – 61,2, у 1998 році - 62,9 відсотка чоловіків [388].

Третій етап почався з 2000 року, коли спостерігалось відносне зростання матеріального виробництва, поступове поліпшення добробуту населення. Його характерною рисою є те, що питання соціальної політики стали розглядатися як питання гуманітарної безпеки держави та суспільства. «Особливе значення ефективна соціальна політика набуває зараз, коли виникла необхідність закріпити позитивні зміни в економіці на рівні соціального самопочуття громадян України», - заявляв віце-прем'єр В. Семиноженко. Тільки грамотна соціальна політика дозволить розвивати показники економічного зростання і нарощувати його динаміку – в цьому суть українських реформ «другого покоління», - підкреслював він [264].

Необхідність істотного підвищення ефективності соціальної політики держави була викликана ознаками подальшого погіршення демографічної ситуації в умовах відносної економічної стабілізації.

Так, за даними Українського Інституту соціальних досліджень середня кількість шлюбів на 1000 жителів України у 2000 році була найменшою за весь період після другої світової війни. Вона була нижчою і у порівнянні із високосним 1996 роком (6 відсотків), коли, за традицією, багато відкладають утворення нової сім'ї. У 2000 році було зареєстровано 274,5 тисяч шлюбів, що майже удвічі менше, ніж у 1989-му, і на 20,4 відсотка менше у порівнянні з 1999-м. Однією з причин зниження шлюбної активності населення стало, як вважають соціологи, те, що у шлюбний вік вступило покоління народжених у 1977-1982 роках, коли в Україні відбулося зниження народжуваності.

Поширеною є думка про те, що падіння народжуваності й зростання

смертності пов'язані виключно з різким зниженням життєвих стандартів в Україні. Проте, соціально-економічні чинники тісно пов'язані і взаємообумовлені суто демографічними факторами: а) подальше старіння населення і відповідна кількість зростання людей похилого та старого віку; б) входження у репродуктивний вік відносно нечисленних генерацій жінок, які народилися в 1970-ті роки; в) перехід сучасної української сім'ї до малодітної моделі (1-2) дитини, яка не забезпечує розширене відтворення населення.

Українська родина втрачає традиції багатодітності. У червні 2001 року з понад 14 мільйонів сімей більша половина виховувала по одній дитині. Тільки 511 тисяч трьох, а 158 тисяч - чотирьох дітей. Наприкінці 1999 року майже в одній тисячі сіл дітей не було зовсім.

Із року в рік збільшується кількість неповних, в основному материнських сімей, що ускладнює виховання підростаючого покоління. В майбутньому це негативно впливатиме на стан українського суспільства, в тому числі його структурування. Новостворювані шлюбні пари, передбачаючи високу вірогідність розлучення, домовляються на перших порах не мати дітей. Україна з її традиціями раннього шлюбу особливо потерпає від цього.

За даними Державного комітету статистики за 2000 рік чисельність населення України скоротилась більш, як на 419 тисяч чоловік і становила 49291,2 тисячі. Причини цього різноманітні. Зокрема, на цей показник впливає середня тривалість життя громадян України. У 2000 році вона дорівнювала приблизно 68,1, 62,7 - у чоловіків і 73,6 - у жінок. Середня тривалість життя чоловіків майже збігається з їхнім виходом на пенсію. А різниця між тривалістю життя чоловіків та жінок в Україні - одна з найбільших в Європі і становить майже одинадцять років. За цими показниками Україна перебуває на рівні таких країн, як Іран і Алжир. У середньому громадяни України живуть приблизно на 9 років менше, ніж

інші європейці, і на 13 менше, ніж японці.

Відбувся значний спад народжуваності. У 2001 році на 10 сімей припадало лише шестеро дітей.

У 1990-х роках майже в усіх регіонах України відбулося зменшення питомої ваги дітей від загальної кількості населення. Найчисельніших змін зазнала динаміка чисельності працездатної групи населення півдня та південного сходу. У першому з них частка дітей у 1997 році складала 84,2 відсотка її величини у 1989 році, у другому - 83,7 відсотка. Найменша питома вага дітей як серед чоловіків, так і серед жінок була характерна для південно-східних регіонів, найбільша для західних областей [204].

Динаміка зміни населення відображена у табл. 3.1.5., яка наводиться.

Таблиця 3.1.5.

**Чисельність народжених і померлих та природний приріст
(зменшення) населення України у 1989-1999 роках (осіб)**

Рік	Народжено			Померло			Природний приріст (зменшення)		
	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення і сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
1989	690981	471101	219877	600590	340756	259834	90391	130348	-39957
1990	657202	442869	214333	629602	357114	272488	27600	85755	-58155
1991	630813	419205	211608	669960	380988	288972	-39147	38217	-77364
1992	596785	387696	209089	697110	401849	295261	- 100325	-14153	-86172
1993	557467	356833	200634	741662	432462	309200	- 184195	-75629	-108566
1994	521545	328522	193023	764669	450823	313846	- 243124	- 122301	-120823
1995	492861	308408	184453	792587	476434	316153	299726	- 168026	-131700
1996	487211	291121	176090	776717	460805	315912	-	-	-139822

							309506	169485	
1997	442581	274961	167620	754151	444446	309705	-	-	-142085
							311570	169485	
1998	419238	258724	160514	719954	425521	294433	-	-	-133919
							300716	166797	
1999	389208	259408	149800	739170	439966	299189	-	-	-149304
							349962	2005778	

При аналізі чисельності по народжуваності та смертності ряд вчених виходить з того, що на етнічній території (тобто тій, на якій історично проживає народ) українців можна виділити сім антропологічних типів. У Галичині переважає дунайський тип, (понад 10 відсотків українців). На Волині – поліській тип (10 відсотків). Понад 60 відсотків українців (Центральна та Східна Україна) належить до центрально-українського типу, який являє собою дещо видозмінений дунайський тип з поліським елементом. Отже, спрощено можна сказати, що більша частина українців антропологічно є галичанами, що змішалися з волинянами. Для українців характерний високий зріст при типово європеїдних рисах обличчя [192].

Дані народжуваності у 90-х роках ХХ століття по регіонах свідчать, що в цей час серед народжених переважали особи центрально-українського типу.

Певними особливостями відзначається процес відтворення населення у міських поселеннях і сільській місцевості. У міських поселеннях народжуваність з 1989 по 1999 рік щорічно зменшувалась до 8 відсотків, а у сільській місцевості на 0,8-0,9 відсотка. За попередніми даними перепису 2001 року кількість міського населення складала 32 мільйонів 538 тисяч осіб, сільського – 15 мільйонів 878 тисяч осіб. Співвідношення міського і сільського населення становило відповідно 67 і 33 відсотків.

До 1996-1997 років більше 100 сільських районів, в основному центральних і східних областей, стали зонами демографічної кризи, де відтворення населення без залучення молоді стало неможливим. На ці

регіони припадає чверть сільгоспугідь, п'ята частка продукції сільського господарства. Станом на 15 січня 2002 року в Україні 8 тисяч сіл (з 28700) втратили можливість до самовідтворення.

У сільській місцевості значною мірою формується демографічний і трудовий потенціал держави. На кожну тисячу населення тут щорічно народжується в середньому дев'ять дітей, тоді як в місті – не більше семи. Проте склалося так, що сільська сім'я виховує дітей у значно гірших побутових умовах, часто без належної медичної допомоги. Отже, вона потребує більшої уваги з боку держави та місцевого самоврядування.

Зменшення продуктивності негативно впливало і на інші аспекти життєдіяльності людей. По-перше, зменшувалася кількість осіб працездатного віку. По-друге, зменшувалися можливості укладення шлюбу між чоловіками та жінками однакових вікових рівнів. По-третє, зменшення кількості сімей не створювало сприятливих можливостей для відтворення населення.

На 1 січня 1999 року у 2595 сільських населених пунктах (9,1 відсотків від їх загальної кількості) не було дітей до 5 років. У трьох областях (Сумській, Харківській, Чернігівській) цей показник був удвічі більше, ніж загальноукраїнський, у п'яти (Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській, Луганській, Полтавській) – 1,3-1,7 рази. У 1948 (6,7 відсотків від загальної кількості) не було дітей і підлітків у віці 6-15 років. У Чернівецькій області дітей і підлітків у віці 6-15 років не було в одному населеному пункті, у Закарпатській – 2, Тернопільській – 7, Івано-Франківській – 8, Автономній Республіці Крим – 15, Херсонській – 18, Волинській – 20, Рівненській – 21. У Сумській області дітей і підлітків не було у 274 населених пунктах (18,4 відсотків їх загальної кількості), Полтавській – 273 (14,8 відсотків), Харківській – 253 (14,7 відсотків), Чернігівській – 224 (15 відсотків), Кіровоградській – 100 (10 відсотків), Дніпропетровській – 100 (7 відсотків). У 1402 (4,9 відсотків) не було молоді

у віці 16-28 років. У Полтавській області молоді у віці 16-28 років не було у 219 населених пунктах, Сумській – 191 (12,8 відсотків), у Чернівецькій – 149 (10 відсотків), Кіровоградській – 76 (7,5 відсотків), Дніпропетровській – 71 (4,9 відсотків). В цілому дітей і підлітків та молоді до 28 років було найменше у Сумській, Кіровоградській, Полтавській областях.

У 2000 році в 3072 сільських населених пунктах, що становить 10,7 відсотка від загальної кількості сільських населених пунктів України, не народжувалися діти. Переважна більшість з них знаходилася в Сумській, Чернігівській і Полтавській областях (відповідно – 25,9, 22,4, та 20,4 відсотка від загальної кількості сільських населених пунктів у регіоні). Кількість населених пунктів, у яких зовсім не було дітей віком до 5 років зросла з 2595 до 2901, що склало 10,1 відсотка від загальної кількості сільських населених пунктів. За даними обстеження Держкомстату України станом на 1 січня 2001 року в 5,7 тисяч сільських населених пунктів не було дітей віком до 6 років, у 2,2 тисяч – дітей і підлітків віком 7-15 років, у 4 тисяч – молоді у віці 16-17 років, у 1,6 тисяч – молоді віком 18-28 років. У 151 населеному пункті (0,5 відсотка від загальної кількості) зовсім не було населення. Тобто існували цілі регіони (райони), де не проживали люди.

Тенденція до зменшення чисельності населення України в цілому збереглася. За уточненими даними Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 року, кількість населення України становила 48 мільйонів 457 тисяч осіб. З січня по липень 2002 року в Україні народилося 223100 осіб, а померло – 446650 [323].

У сільській місцевості проблема народжуваності стала актуальною в другій половині 1990-х років. Соціологічне обслідування сільського населення України, проведене Інститутом аграрної економіки Української Академії аграрних наук на початку 1999 року, показало, що основна маса (96,7 відсотка) селянок орієнтована на дітородну сім'ю. З них більш як 2/3 (69,7 відсотків) планували мати двох і тільки 25,6 відсотка – трьох дітей, а

на чотирьох дітей і більше розраховувала тільки кожна десята. Фактично 67,9 відсотка сільських жінок мають 2 – 3 - дітну сім'ю. Репродуктивна настанова селянок на таку кількість дітей була значно вищою – 80,4 відсотка. Але через незадоволеність своєю долею 12,5 відсотка жінок, які планували 2–3 дітну сім'ю, не реалізували власних репродуктивних намірів. При чому трансформування цих намірів відбувалося в бік зменшення кількості дітей. Так жінки з демографічним ідеалом сім'ї з трьома дітьми реалізували свою репродуктивну настанову тільки на 79,4 відсотка. Частка жінок з демографічним ідеалом сім'ї з п'ятьма дітьми і більше зменшилася в 3,5 рази. Хоча бездітну сім'ю планували лише 2,5 відсотка сільських жінок, фактично бездітними залишилися 4,9 відсотків селянок [392].

Зменшення чисельності сільського населення синтезує сумарне діяння динамічних зрушень у різних вікових групах селян. Абсолютне зменшення чисельності селян відбувається, головним чином, внаслідок інтенсивного скорочення його демографічної основи – дітей віком до 15 років: протягом тільки одного покоління їх кількість зменшилася більше як на 1/3. Майже на 20 відсотків скоротилася на селі і чисельність осіб працездатного віку, тобто основної групи трудових ресурсів села і аграрної сфери. Водночас кількість селян пенсійного віку зросла на 4,2 відсотка. У 1976 році пенсіонером був кожний четвертий житель села, а в 1997 році – кожний третій. Стрімке зростання абсолютної та відносної чисельності селян пенсійного віку, з одного боку, і зменшення кількості сільських дітей – з другого, свідчать про інтенсивне старіння сільського населення [392].

Важливою проблемою для сільської місцевості України є так званий «чоловічий дефіцит», тобто чисельність жінок певної вікової структури перевищує чисельність чоловіків цієї ж вікової групи.

У 1992 році в 11 областях України середній вік сільського населення перевищував 40 років, причому у Полтавській, Сумській, Хмельницькій,

Черкаській і Чернігівській областях він був майже 42-46 років [391].

У 1996 році в селах України народилося 176100 дітей, тоді як померло 315900 жителів, тобто природне скорочення становило 139800 чоловік, що майже вдсятеро перевищувало аналогічний показник у 1979-1989 роках.

Складна демографічна ситуація у сільській місцевості зумовлюється не лише тим, що в багатьох селах живуть переважно літні люди. «Постаріння» населення – це явище не біологічне, а соціальне. В.С. Стешенко вважає, що «постаріння населення – об’єктивний наслідок еволюції демографічних процесів, обумовлений соціально-економічним процесом». «Постаріння» населення впливає на господарче життя країни, на суспільні відносини, призводить до перерозподілу суспільних фондів, збільшення витрат на утримання зростаючої маси непрацездатних за віком людей, зміни в структурі сім’ї тощо [324].

Природний рух населення визначається і станом екологічної обстановки. В Україні є ряд вогнищ забруднення атмосферного повітря. Це, по-перше, Донецький басейн, на який припадає майже половина викидів шкідливих речовин у атмосферне повітря. По-друге, це зона Чорнобильської катастрофи, де масового характеру набрали лейкомія, захворювання щитовидної залози, злоякісні пухлини. Крім того, збільшилась кількість викидів, мертвонароджених дітей і дітей, які народилися з генетичними вадами [298]. Це стало причиною різкого зниження коефіцієнта народжуваності та зростання смертності у вказаних зонах.

3.2 Динаміка змін співвідношення населення України за статтю та віком у 90-х роках ХХ століття

Важливу роль в демографічних процесах відіграє статтево-віковий склад населення. Він безпосередньо відображає можливості суспільства в

соціально-економічному і культурному розвитку, плануванні його на майбутнє.

Природний рух населення постійно вносить зміни у співвідношення складу населення за статтю. Воно залежить від кількості народжуваних дівчаток і хлопчиків; співвідношення смертності серед чоловіків і жінок; кількості чоловіків і жінок у складі емігрантів та мігрантів тощо. Ці моменти досить яскраво виявлялися у 1991-2001 роках. Серед народжених у цей час в середньому щорічно на 8-9 відсотків переважали дівчатка. Серед померлих, особливо серед осіб старших вікових груп, переважали чоловіки, серед емігрантів вони становили 65-70 відсотків, а серед прибулих в Україну – 60-65 [299].

У вказані роки виявилася певна тенденція, яка призвела до серйозних змін у статевому співвідношенні.

В умовах переважаючої смертності чоловіків за станом на 1 січня 1995 року жінки склали більшість (53,2 відсотка) із загальної кількості населення; 50,1 відсоток – від загальної кількості жінок – у працездатному віці (16-54 роки); 46 відсотків – у дітородному віці (15-49 років) [381].

Аналіз динаміки статево-вікової структури населення України свідчить про перевагу кількості жінок у загальній чисельності населення України, причому ця перевага характерна також для більшості вікових груп. Серед міських жителів перевищення кількості жінок над кількістю чоловіків спостерігається з 17-річного віку, а серед сільських – лише після 42 років. В цілому серед населення України вікова структура жінок старіша, ніж чоловіків, оскільки молодші вікові категорії серед жінок становлять менш питому вагу, ніж серед чоловіків, а серед старших вікових груп жінок значно більше.

На час перепису 2001 року у віковій групі від 33 до 72 років кількість чоловіків зменшується. До того ж, смертність серед чоловіків набагато більша, ніж серед жінок. На це впливає алкоголь, паління, важкі умови

праці. Найбільш значна різниця у співвідношенні статей виявляється у Центральних областях України. Так, у Чернігівській області на 1000 чоловіків приходиться 1198 жінок, у Черкаській - 1192. Менш яскраво ця різниця виражена у Західних областях. У Закарпатській області приходиться 1072 жінки, Львівській - 1107, Рівненській - 1109 жінок на 1000 чоловіків.

У першому півріччі 2002 року в Україні народилося 185920, а померло 385557 чоловіків. В цей же час емігрували 34867 чоловіків, а приїхали 20327. Серед народжуваних хлопчики становили 44 відсотки, а серед померлих чоловіки становили майже 57 відсотків. Серед емігрантів чоловіків було до 60 відсотків, а прибулих менше половини [300].

Отже, у першому півріччі 2002 року питома вага жінок серед населення України ще більше зросла. На початку серпня 2002 року жінок було 25 мільйонів 941 тисяча, або 54 відсотки від загальної кількості населення України, чоловіків - 22 мільйона 475 тисяч осіб, або 46 відсотків.

Характерно, що з другої половини 1990-х років збільшується питома вага жінок у віці 25-30 років, тобто найбільш дітородної категорії, між тим, серед них менше третини мають дітей.

Дані перепису свідчать про те, що міське населення України вдвічі перевищує сільське і становить 67 відсотків. Тільки у 7 регіонах сільське населення перевищило міське. Найбільша питома вага сільських жителів у Закарпатській (63 відсотка) Чернівецькій (60), Івано-Франківській (58), Тернопільській (57), Рівненській (53), Вінницькій (54) і Волинській (50) областях. Найбільш «міськими» є Схід і Південь України. Найбільш урбанізовані є Донецька (90 відсотків міського населення), Луганська (86), Дніпропетровська (83), Харківська (79) і Запорізька області (76).

У складі міського населення жінки становлять майже 56 відсотків, серед сільського 57 відсотків. Жінки переважають у складі населення великих міст та західних регіонів України. У містах це зумовлено тим, що

значна кількість студентів – жінки – майже 59 відсотків. При цьому, більшість з них оволодівають спеціальностями освітньо-культурного характеру та в галузі охорони здоров'я.

Значна кількість жінок, що проживали у містах, займалася малим бізнесом. У сільській місцевості понад 70 відсотків жінок працездатного віку домогосподарки. Причому, серед них превалюють особи віком 25-45 років.

Розбудова громадянського суспільства в Україні відбувається в умовах, коли суттєво змінюється віковий склад населення. Найістотнішою рисою цих змін є постаріння населення, яке є об'єктивним результатом еволюції демографічних процесів, обумовленої особливостями соціально-економічного розвитку. Оскільки соціально-економічна криза загострила негативні демографічні тенденції, які були властиві відтворенню й міграції населення України в попередні десятиріччя, у 1990-х роках постаріння населення України суттєво поглибилося.

За шкалою ООН молодим є населення, у якому частка осіб віком 65 років і більше становить до 4 відсотків; при збільшенні цієї частки до 5-7 відсотків – населення на порозі старості і більше 7 відсотків – старе населення. За даними В. Стещенко старіння населення України почалося у 80-х роках ХХ століття. У 1989 році особи у віці 65 років і старше становили 11,7 відсотка – майже вдвічі більше, ніж у 1960-х роках. Серед чоловіків цей відсоток досяг 7,4, серед жінок – 15,4 відсотка. Особливо високий ступінь постаріння виявився у сільській місцевості [324].

На початок 2001 року особи віком 60 років і старше становили понад 21 відсоток (серед чоловіків – 16,5 відсотка, серед жінок – 25,4, у міського населення – 17,8, у сільського – 26,1). В селах середній вік населення становив 40,6 року (39,5 – у чоловіків і 42,9 років – у жінок), в містах – 35,6 року (35,3 і 36,3 року відповідно), тобто сільське населення було на 5 років старше за міське.

На момент проголошення незалежності в Україні проживали представники принаймні п'яти поколінь. Особи старшого покоління - понад 55 років становили більш як 25 відсотків населення країни, середнього - до 35 відсотків, молодшого - 16,2 відсотка, наймолодшого покоління - 23,8 відсотка. Отже, понад 60 відсотків населення цілком усвідомлювали соціально-психологічні принципи існуючого радянського суспільства і по суті їх життєдіяльність базувалась на них.

Серед громадян у віці 18-29 років склалося дві групи. До першої відносяться особи віком 18-25 років, з них понад 1,5 мільйона навчалися у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах; близько 500 тисяч служили у Збройних Силах; решта працювала у різних сферах економіки. До другої увійшли особи у віці 26-29 років. Більшість з них працювала у промисловості, на транспорті, займали посади спеціалістів різного профілю, працювали в аграрній сфері, на підприємствах легкої та харчової промисловості, у лікарняних та дошкільних установах.

Діти у віці 7-17 років навчалися у загальноосвітніх школах, а майже 300 тисяч осіб у віці 14-17 років - у професійно-технічних училищах, технікумах.

За даними Держкомстату України станом на 1 листопада 1999 року в Україні проживало 38,5 мільйонів громадян у віці 18 років і старше, з них - 26,5 мільйонів становили міське і 12 мільйонів сільське населення. З 14 мільйонів пенсіонерів майже 70 відсотків проживали у містах. Громадяни у віці 18-26 років серед міського населення становили до 20 відсотків, а серед сільського - 12-14.

Старше покоління (люди віком понад 40 років) сформувало свою систему цінностей за часів радянської влади, які відзначалися певним ідеалізмом, тоді як молодше покоління, не обтяжене тоталітарним вихованням, навпаки, зайняло позицію заперечення ідеалів та пріоритетів своїх батьків, що визначається прагматичністю поглядів на життя. Значна

частина молоді намагається відмежуватися від політики та соціальних проблем суспільства. Кризові явища у політичному та економічному розвитку суспільства обумовили існування у них суперечливої системи життєвих цінностей. Це у значній мірі виявляється у випускників учбових закладів, чисельність яких у 2000 році в Україні перевищила 1,5 мільйона (600 тисяч з них отримали атестат про середню освіту, дев'ятий клас закінчили майже 600 тисяч чоловік, 230 тисяч осіб одержали диплом про вищу освіту, 270 тисяч набули фаху в професійно-технічних училищах).

Більшість молодих людей проживала у міських поселеннях – у 1999 році тут було зосереджено 71,1 відсотка молоді у віці 15-28 років (серед усього населення молодь у віці 15-28 років становила 67,7 відсотка). На початку 1999 року молодь у віці 15-28 років становила п'яту частину населення України (20,4 відсотка) (табл. 3.2.1.) [265].

Таблиця 3.2.1.

**Зведені дані про чисельність та склад молоді України за віком
(станом на 1 січня 1999 року)**

	15-19	20-24	25-28	Молодь	Все населення
Все населення:	3709066	3604570	2861596	10175232	48850926
Чоловіків	1884445	1826770	1466390	5177605	231166909
Жінок	1824621	1777800	1395206	4997627	26674017
Міське населення:	2620890	2549092	2064021	7234003	33726901
Чоловіків	1321929	1281010	1053210	3656149	15740703
Жінок	1298961	1268082	1010811	3577854	17986198
Сільське населення	1098176	1055478	791575	2941229	16124025
Чоловіків	562516	545760	413180	1521456	7426206
Жінок	525660	509716	384395	1419773	8697819

Вельми показовою є динаміка змін питомої ваги молоді в населенні, що відображено в табл.3.2.2.

Таблиця 3.2.2.

**Динаміка чисельності та питомої ваги молоді у складі населення
України 1991-1999 років**

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Чисельність населення	9944,8	9928,5	9948,0	9951,1	9955,1	9980,3	9992,6	10050,	1017,

віком 15-28 років – тис. чол.								1	0
Питома вага у загальній чисельності населення – у відсотках	19,24	19,17	19,13	19,19	19,34	19,54	19,73	20,00	20,41

Наведені дані свідчать, що з 1991 по 1999 роки питома вага молодих людей у віці 15-28 років зросла на 1,17 відсотка.

Показник питомої ваги молоді помітно варіює по регіонах України: від 19,8 відсотка - на Чернігівщині до 24,4 відсотка – у Закарпатській області. Більша частка молодіжного населення спостерігається в місті Києві, західних і південних областях. Найменш молодіжними є середньо урбанізовані регіони центральної частини України (Чернігівська, Полтавська, Черкаська, Хмельницька, Вінницька, Сумська, Кіровоградська області), де з одного боку, вже протягом життя цілого покоління немає передумов для міграційного припливу молоді, а з іншого - відсутні традиції відносної багатодітності (на відміну від Західної України). Зменшення питомої ваги молоді, починаючи з середини першого десятиріччя XXI століття, як очікується, відбуватиметься в усіх без винятку регіонах України. Дещо кращі перспективи вимальовуються стосовно сільської місцевості.

За середнім варіантом прогнозу Інституту економіки НАН України питома вага селян у наступній чверті століття зросте до 33,8 відсотків. Деякі позитивні зміни відбудуться у їх віковому складі: практично стабілізується частка дітей 0-15 років, питома вага осіб працездатного віку зросте на 5,9 відсоткового пункту і становитиме 55,4 відсотка, а частка осіб похилого віку зменшиться на 5,7 відсоткового пункту і становитиме 23,5 відсотка. Вказується, що у 2000-2001 роках старіння населення почне гальмуватись і на початок 2011 року його рівень у сільській місцевості і

міських поселеннях майже зрівняється. У наступні роки рівень постаріння селян (кількість дітей та осіб похилого віку у розрахунку на одного жителя працездатного віку) зменшиться на 8,6-26,1 відсотка. Однак, навантаження з боку батьків залишиться превалюючим.

Значні зміни очікуються для коефіцієнта зміни поколінь, що характеризує співвідношення чисельності осіб, які входять до працездатного віку (16 років) і які виходять з нього (60 років для чоловіків і 55 років для жінок). Передбачено, що за 2000-2026 роки в селах він зросте від 1,24 до 1,39. Загальний коефіцієнт народжуваності у сільській місцевості в 2021-2026 роках підвищиться до 13,3 відсотка (проти 0,9 відсотка у 1996-2000 роках), а коефіцієнт смертності зменшиться за цей період на 3,7 відсотка і становитиме 14,7 відсотка у 2021-2026 роках проти 15 відсотків у містах. Отже, коефіцієнт життєвості (співвідношення коефіцієнтів народжуваності і смертності) у сільській місцевості підвищиться в 1,5 раз і становитиме 0,91 проти 0,48 у містах. Але незважаючи на очікуване поліпшення природного руху селян, депопуляція у сільській місцевості збережеться до 2026 року, тобто кількість померлих перевищуватиме кількість народжених [325].

За роки незалежності України зросли абсолютні та відносні показники смертності населення. У 2000 році порівняно з 1990 роком смертність зросла більш як на 22 відсотки. Серед відносно нових для України причин її зростання переважають викликані чинниками соціальної напруги. У 2002 році порівняно з 1990 роком кількість вбивств збільшилась на 58 відсотків, померлих від алкогольних отруєнь – на 62 відсотка, самогубств – на 21 відсоток.

Смертність дітей у сільській місцевості в 1,5-1,9 раз вища ніж у містах, хоча у 80-х роках ХХ століття це перевищення становило лише 4 відсотки. Серед померлих немовлят 82 відсотки загинули від інфекційних, легеневих, паразитарних хвороб та вроджених аномалій, отриманих при

пологах.

В умовах низького коефіцієнту народжуваності, в Україні протягом 90-х років ХХ століття зменшився рівень смертності матерів дитородного віку. Якщо на початку 90-х років показник коливався від 32,4 у 1990 році до 39,7 на 100 тисяч народжених живими у 1992 році, то у 2002 році він становив 24,1. Дитяча смертність також набула тенденції до зниження з 14,7 на 1000 народжених живими у 1995 році до 11,3 у 2001 році, хоча залишається вищою, ніж у розвинутих країнах. Водночас погіршилось здоров'я дітей віком до 14 років. У 90-х роках ХХ століття поширеність хвороб серед них зросла більш як на 20 відсотків. У 2002 році було зареєстровано 1,6 захворювання на дитину. Збільшилась кількість дітей, народжених ВІЛ-інфікованими матерями. Якщо у 1994 році було 92 таких немовляти, то у 2002 році 957. Є й інші негативні чинники, котрі набули поширення у вказані роки. Це ранні статеві стосунки. У 2002 році зареєстровано 8900 абортів у дівчат-підлітків 15-17 років та 173 – у дівчаток до 14 років [189].

За віковою структурою чисельність українців, як і інших етносів, що проживають в Україні, характеризується сталим збільшенням осіб пенсійного віку й зменшенням дітей та підлітків. Однак, у 2001-2002 роках кількість працездатного віку почала збільшуватися. У цілому ж вікова структура населення України є регресивною і забезпечує лише звужене його відтворення.

Зазначені особливості статево-вікової структури населення в різних формах територіальних суспільних систем зумовлюють істотні відмінності демовідтворювального і трудового потенціалу відповідних територій. Вони водночас є важливим чинником, що впливає на якісні параметри населення – його освітню, професійно-кваліфікаційну та соціальну структуру, соціальну мобільність, а також рівень здоров'я.

Постаріння населення вплинуло на соціально-економічні та суспільно-

політичні процеси в українському суспільстві. По-перше, посилюється «навантаження» працездатних непрацездатними. По-друге, зменшилася кількість осіб у працездатному віці, особливо від 20 до 35 років.

Таким чином, природний рух населення постійно вносить зміни у співвідношення складу населення за статтю та віком. Цей процес знаходиться в прямій залежності від кількості народжуваних дівчаток і хлопчиків; співвідношенні смертності серед чоловіків і жінок; кількості чоловіків і жінок у складі емігрантів та мігрантів тощо.

Вивчення аналізу динаміки статево-вікової структури населення України свідчить про перевагу кількості жінок у загальній чисельності населення, причому ця перевага характерна також для більшості вікових груп.

В свою чергу, найістотнішою рисою цих змін є постаріння населення як наслідок кризових демографічних процесів, обумовлених особливостями соціально-економічного розвитку, які в 1990-х роках суттєво поглибилися. Цим процесам також притаманна регіональна специфіка.

За віковою структурою виявлені відмінності й в складі етнічних груп. Так, чисельність українців, як і інших етносів, що проживають в Україні, характеризується сталим збільшенням осіб старшої вікової категорії й зменшенням представників молодшого покоління.

3.3 Основні економічні чинники демографічних процесів у незалежній Україні

Розвиток демографічних процесів в Україні після проголошення незалежності багато в чому визначався спадщиною радянської адміністративно-командної народногосподарської системи.

Ця система обумовила специфічні риси зайнятості населення, яка мала такі особливості: 1 - концентрація населення на підприємствах державного сектору; 2 - жорсткість заробітної плати, спричинена

державним контролем над нею; 3 - відносно висока вага зайнятих у галузях матеріального виробництва (в першу чергу, у сільському господарстві та у важкій промисловості); 4 - низький рівень мобільності робочої сили, внаслідок численних законодавчих обмежень. Попри те, що Україна була складовою «єдиного народногосподарського комплексу» СРСР, її економіці, а отже і трудовим ресурсам були притаманні специфічні особливості. По-перше, Україна була найбільш індустріально розвинутою республікою колишнього СРСР. На промислових підприємствах, шахтах, електростанціях працювала значна кількість українців, більшість з яких була вихідцями з селян. По-друге, сільськогосподарськими товаровиробниками були українці, які з моменту свого становлення займалися землеробством і тваринництвом. По-третє, сформувалася українська інтелігенція, яка склала основу керівних кадрів середньої ланки. По-четверте, українці займали відповідальні посади у вищих органах державної влади. Завдяки цьому українці становили базову основу трудових ресурсів – працездатне населення (чоловіки від 16 до 59 років і жінки від 16 до 54 років), а також працюючі підлітки та пенсіонери. Загальна кількість працездатного населення в Україні на початку 90-х років ХХ століття перевищила 29 мільйонів чоловік. Понад 72 відсотки становили українці.

Починаючи з 1992 року на підприємствах галузей економіки спостерігалось неефективне використання трудових ресурсів, мали місце значні втрати робочого часу. За 2000 рік з підприємств, установ та організацій з різних причин вибуло 3,4 мільйона працівників, або 25 відсотків зайнятих у галузях економіки. Найбільш помітний приріст безробіття спостерігався у 1996 році, коли його рівень збільшився майже в 3 рази і сягнув 500 тисяч чоловік. У наступні роки кількість безробітних зростала і на кінець 2000 року становила 1 мільйон 200 тисяч чоловік. У структурі трудових ресурсів відбувалося постійне зменшення частки

зайнятих в усіх сферах економічної діяльності. Якщо у 1991 році вона становила понад 83 відсотків, то у 2000 році – лише близько 70 відсотків.

Характерно й те, що зростала чисельність безробітних, які є членами однієї сім'ї, особливо в монофункціональних містах. На кінець 2000 року на обліку в державній службі зайнятості перебувало майже 39 тисяч таких сімей [86].

Безробіття охопило всі вікові категорії. Рівень зайнятості населення віком 15-70 років в Україні в 1999 році становив 54,9 відсотка (жінок – 50,7 відсотка, чоловіків – 59,6 відсотка), у 2000 році він підвищився до 56,1 відсотка, в тому числі у жінок – до 51,7 відсотка, чоловіків – до 60,9 відсотка [300]. Безробіття у значній мірі охопило молодь (табл. 3.3.1.).

Таблиця 3.3.1.
Рівень безробіття за статтю та віком у 1995-1997 роках

Вікова група	Жовтень 1995			Жовтень 1996			Жовтень 1997		
	Чол.	Жінки	Усього	Чол.	Жінки	Усього	Чол.	Жінки	Усього
15-70 років	6,3	4,5	5,6	8,0	7,3	7,6	9,5	8,4	8,9
<i>В тому числі:</i>									
15-24	15,9	12,7	14,3	18,3	16,3	17,3	22,7	22,6	22,7
25-70	4,8	3,4	4,3	6,5	5,9	6,2	7,5	6,6	7,0

Як видно з наведеної таблиці, найбільше враженою категорією була молодь, яка тільки-но розпочинала свій трудовий шлях.

Однак, більше за інших потерпали від безробіття люди старшого працездатного віку. На 1 січня 1999 року у цій категорії громадян був безробітним майже кожний четвертий.

У 1998 році кількість дорослого населення в Україні становила понад 37 мільйонів чоловік. Із них до 12 мільйонів були пенсіонери. Рівень пенсій абсолютної більшості пенсіонерів був набагато нижчим від рівня життєвого бюджету. До того ж, пенсія виплачувалася нерегулярно – із запізненням на кілька місяців. У Державній програмі зайнятості населення на 2001-2004

роки прогнозовано, що чисельність осіб першого пенсійного п'ятиріччя скоротиться з 2,8 до 2,6 мільйонів чоловік. Однак, в умовах складної економічної ситуації це призведе до значного зменшення трудової активності пенсіонерів, чисельність яких змінюватиметься в межах 2,5 – 2,6 мільйонів чоловік.

Підвищеними темпами зростає рівень зареєстрованого безробіття серед населення працездатного віку в сільській місцевості. За 1997-2000 роки цей показник збільшився у 2,5 раз, а міського населення – до 2 разів [378].

Розвиток демографічної кризи у сільській місцевості відбувався у межах загальних етапів цього процесу в Україні. Водночас виявилися і досить суттєві особливості. У 20-х – 80-х роках ХХ століття районами найбільш значного зниження числа народжень були переважно сільськими.

Гострота демографічної обстановки відобразилася у законодавчих нормативних актах. У Законі «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» (жовтень 1990 року) демографічна політика віднесена до найважливіших організаційно-економічних і правових заходів забезпечення успішного проведення реформ у агропромисловому комплексі. Акцентувалось, що вона повинна спрямовуватись на припинення міграції молоді до міст та забезпечення природного приросту сільського населення, створення жінкам, що проживають у сільській місцевості умов для виховання дітей [102].

У сільській місцевості склалась і у значній мірі поглиблюється кризова ситуація щодо зайнятості працездатного населення. Чисельність сільських жителів, зайнятих на підприємствах і в організаціях, скоротилася у 90-ті роки на 2,5 мільйона, або на третину. Найбільшу кількість вивільнено з сільськогосподарського виробництва – 1,2 мільйона осіб; на 282 тисячі осіб скоротилось число зайнятих у промисловості, будівництві та інших галузях матеріального виробництва; на 282 тисяч осіб – у соціальній сфері села; майже

на 400 тисяч осіб зменшилась кількість селян, які мали роботу в містах. Ситуацію щодо зайнятості характеризують дані наведеної табл. 3.3.2.

Таблиця 3.3.2.

Зайнятість сільського населення (1999-2000 роки)

Показники	1999 р.		2000 р.	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Всі трудові ресурси сільської місцевості	7826,8	100	7824,2	100
В них зайняті в:				
Сільськогосподарських підприємствах	2317,1	29,6	2269,6	29,0
Фермерських господарствах	64,7	0,9	73,6	0,9
Особистих підсобних господарствах	1783,8	22,8	1877,2	24,0
Соціальній сфері	900,5	11,5	827,8	10,6
Промисловості	245,5	3,1	153,9	2,0
Інших галузях економіки і сферах економічної діяльності	769,1	9,8	782,1	10,0
Зареєстровані безробітні	239,8	3,1	252,7	3,3
Учні (студенти) в працездатному віці, які навчаються з відривом від виробництва	237,0	3,0	254,2	3,2
Не зайняте працездатне сільське населення в працездатному віці	1269,3	16,2	1333,1	17,0

На початок 2002 року у сільських населених пунктах постійно проживало 15883 тисяч осіб, що становить 32,8 відсотка усього населення країни. В цілому, частка жінок становить 53,9 відсотка жителів села. При цьому у віці понад 50 років сільське населення є переважно жіночим. Діти і підлітки віком до 16 років становлять 20,2 відсотка сільського населення, 51,5 відсотка – населення у працездатному віці і 28,3 відсотка – населення старше працездатного віку (табл. 3.3.3.).

Таблиця 3.3.3.

Сільське населення України (станом на 1 січня року, тис. осіб)

Показники	1991	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Все населення країни	51689,7	51079,4	50638,8	50245,2	49850,9	49456,1	49036,5	48457,0
Сільське населення	16895,0	16537,4	16407,5	16264,1	16124,0	15950,2	15789,9	15883,0

Питома вага сільського населення, %	32,7	32,4	32,4	32,4	32,3	32,3	32,2	32,8
Із загальної чисельності сільського населення:								
Молодше працездатного віку	х	3625,9	3572,0	3519,0	3433,3	3328,0	3219,5	3199,9
Працездатного віку	8305,0	8091,0	8037,7	7985,7	7987,2	7997,7	8050,6	8056,4
Старше працездатного віку	х	4820,5	4797,8	4766,5	4703,5	4624,5	4519,8	4509,7
Статеву структуру сільського населення, %								
Жінки	х	х	х	54,1	53,9	53,8	53,8	53,9
Чоловіки	х	х	х	45,9	46,1	46,2	46,2	46,1

Як бачимо, реформування сільського господарства позначили хоча й повільні, але безсумнівно позитивні зміни: з 2001 по 2002 рік питома вага сільського населення зросла на 0,6 відсотка.

Реформи в аграрному секторі України сприяли розвитку та утвердженню нових форм власності та господарювання на селі, підвищенню престижності сільськогосподарської праці, але водночас вони ускладнили вирішення проблеми зайнятості селян.

З іншого боку, інтенсивне скорочення чисельності осіб до працездатного віку створило несприятливу демографічну передумову відтворення сільського населення трудових ресурсів села на найближче десятиріччя і віддалену перспективу. За умов збереження темпів скорочення молодих вікових контингентів у сільській місцевості в Україні не буде навіть простого відтворення людності.

Територіальний перерозподіл працездатного сільського населення, орієнтованого на несільськогосподарські заняття і міський тип життєдіяльності, з периферійних, глибинних районів у приміські, їх концентрація на цих територіях, тривав до 1992-1993 років. У районах відтоку сільських жителів формувалися спершу окремі осередки, а згодом і

обширні зони, де найпоширенішою виявилась депопуляція, невиправдано стрімке старіння сільського населення, зникнення сіл.

Українське село - витоки родоводу, «оселя» народу, джерело його культури і духовності. Тому зменшення в останні десятиліття питомої ваги сільського населення внаслідок масового переселення молоді до міста, зменшення народжуваності та збільшення смертності, позбавляють націю її природного підґрунтя. Зазначені процеси не лише негативно вплинули на стан економічного і соціально-політичного розвитку України, але й на генофонд її народу, оскільки село було і залишається основним джерелом збереження і відтворення українського етносу.

У процесі проведення аграрної реформи відбулися серйозні зміни в професійному складі сільського населення. Зміна форм власності та господарювання призвела до появи нових категорій сільського населення.

Вказані моменти враховуються при розрахунках динаміки у соціально-професійному складі населення в сучасному українському селі, що відображено у (табл. 3.3.4.) [326].

Таблиця 3.3.4.

**Соціально-професійний статус
працездатного сільського населення у 1991-2001 рр. (у відсотках)**

Статус	1991-1994 рр.	1999-2001 рр.
Працівник сільського господарства	29	57,5
Робітники	17	8
Керівництво	10	11
Технічна інтелігенція	3	1,5
Гуманітарна інтелігенція	10	8
Керівники середньої ланки	4	2
Службовці	18	9
Технічний та обслуговуючий персонал	9	3

Наведені дані свідчать, що в процесі проведення аграрної реформи у соціально-професійному складі працездатного сільського населення відбулися серйозні зміни. По-перше, істотно зросла кількість безпосередніх працівників сільського господарства. По-друге, вдвічі зменшилася

чисельність робітників, службовців, технічної інтелігенції та керівників середньої ланки (до того ж змінився їх статус). По-третє, втричі зменшилася чисельність технічного та обслуговуючого персоналу. В агрофірмах, орендно-приватних та фермерських господарствах під цією категорією проходять рахівники, водії автомобілів, охоронці певних об'єктів. По-четверте, гуманітарну інтелігенцію в основному представляють вчителі загальноосвітніх шкіл та викладачі професійно-технічних закладів.

Таким чином, природний рух населення постійно вносить зміни у співвідношення складу населення за статтю та віком. Цей процес знаходиться в прямій залежності від кількості народжуваних дівчаток і хлопчиків; співвідношенні смертності серед чоловіків і жінок; кількості чоловіків і жінок у складі емігрантів та мігрантів тощо.

Вивчення аналізу динаміки статево-вікової структури населення України свідчить про перевагу кількості жінок у загальній чисельності населення, причому ця перевага характерна також для більшості вікових груп.

В свою чергу найістотнішою рисою цих змін є постаріння населення, яке є об'єктивним результатом еволюції демографічних процесів, обумовленої особливостями соціально-економічного розвитку, а у 1990-х роках воно суттєво поглибилося. Цим процесам також притаманна регіональна специфіка.

За віковою структурою виявлені відмінності й в складі етнічних груп. Так, чисельність українців, як і інших етносів, що проживають в Україні, характеризується сталим збільшенням осіб пенсійного віку й зменшенням кількості дітей та підлітків.

3.4 Демографічна криза та руйнація соціальної інфраструктури в українському селі у 1991 - 2001 роках

В процесі поглиблення демографічної кризи на порядку денному

постало питання щодо розвитку та перспектив існування сільської поселенської мережі України, тобто місцевості, де абсолютну більшість населення становлять українці.

Розвиток українських сіл відбувався під впливом багатьох природно-географічних, історичних і економічних факторів. На їх структурі позначилися наявність родючої землі, транспортних шляхів, водних ресурсів, рельєф місцевості, виробничі та господарські потреби, формування торговельних зв'язків, розвиток родинно-сімейних та етнічних відносин. В залежності від комбінації зазначених чинників утвердилися і великі села з чисельністю понад тисячу жителів, середні – від 500 осіб, малі – від 200 осіб, і дрібні – до 200, а також хутори, що склалися з кількох осіб. Існування кожного з цих типів сільського поселення було історично обумовлено й економічно доцільне. У кожному з них земля, як правило, знаходилася неподалік від хати. До оселі були прив'язані тваринництво, підсобні промисли, переробна промисловість.

Перші спроби втручання держави у сільську поселенську структуру України припадають на 50-ті роки ХХ століття, коли М. С. Хрущов висунув ідею утворення агромістечок, що мали замінити собою традиційні села. Попри всі об'єктивні перешкоди і небажання українського сільського населення, нехай і повільно, але процес нищення сіл усе-таки розпочався.

На межі 50-60-х років було завдано удару по більшості хуторів – поселень з числом жителів до 50 чоловік. Значна частина їх була “приписана” до найближчих сіл, решта просто ліквідовувалась, а їх мешканців переселяли в інші місця. З 58,5 тисячі хуторів, що існували в Україні в кінці 50-х років, на середину наступного десятиліття залишилося тільки 8,4 тисячі. Протягом 60-х років карта України втратила 10 тисяч сіл.

Серед основних факторів, що викликали в 60-70-і роки істотне зменшення чисельності сіл, було будівництво на Дніпрі каскаду гідроелектростанцій та утворення біля них штучних морів. Реалізація цієї

грандіозної програми супроводжувалася затопленням великої кількості сіл та насильницьким переселенням їхніх мешканців. Лише під час спорудження гідроелектростанції біля Кременчука було затоплено 268 тисяч гектарів родючих земель Полтавської, Черкаської, Кіровоградської областей і переселено 45426 сільських дворів.

Демографічна криза у сільській місцевості України стала фактом ще наприкінці 50-х років ХХ століття і весь час поглиблювалася. До її витоків відноситься масовий виїзд із сіл у міста. Якщо в 1959-1961 роках села покинули 6800 осіб, то в 1962-1969 роках 123800, у 1970-1978 роках – 243900. У 1979-1990 роках в середньому село залишало 200 тисяч осіб. Середньостатистичний сільський житель порівняно з міським дедалі ставав старшим за віком. Якщо в 1989 році середній вік людей у місті складав 34,8 то на селі – 39,8.

На початку 1998 року в Україні існувало 28600 сіл та селищ. Більш як у 38,5 відсотка населених пунктах проживало по 500 і більше родин, у 15,3 - 499, у 20,9 відсотка - менше 100 громадян. Жителі сіл, в яких проживали 300 і більше чоловік представляли самостійну територіальну громаду. Існували сільські громади кількох сіл (на добровільних засадах об'єднувалися малочисельні населені пункти). В середньому такі громади, що об'єднували по 12 і більше сіл і селищ, налічували 600-1000 чоловік. У вказаних типах сільських поселень переважно проживали переважно українці. Понад 85 відсотків чоловіків та жінок у віці 18 і старше років перебували у шлюбі.

У 80-х роках ХХ століття відбулося подальше зменшення чисельності сільських поселень. Особливий вплив на це справила аварія на Чорнобильській АЕС. Одним з її наслідків було масове переселення людей із зон радіоактивного забруднення Житомирської, Чернігівської, Київської та Рівненської областей. В результаті такого переселення у багатьох селах зростала щільність проживання, соціальна напруга.

З огляду на відселення сільських мешканців з територій, заражених радіонуклідами через катастрофу на Чорнобильській АЕС, у 1998-2000 роках у Хмельницькій та Житомирській областях виникли нові селища.

У 90-х роках ХХ століття відбулися суттєве зменшення у кількості сільського населення України в усіх її областях без винятку.

Таблиця 3.4.1.

Динаміка чисельності сільського населення по регіонах України (на початок року)

Природно-економічні зони та області	Тисяч чоловік				Збільшення (+) або зменшення (-) сільського населення, тис. чол.				2000 р. у відсотках до		
	1970	1980	1990	2000	1970-1980	1980-1990	1990-2000	1970-2000	1970	1980	1990
Україна	21437,9	18981,1	16969,3	15914,3	-2456,8	-2011,8	-1055	-5523,6	74,2	83,8	93,8
Автономна Республіка Крим	666,7	713,8	761,5	812,8	47,7	47,7	51,3	146,1	121,9	113,9	106,7
Дніпропетровська	794	701,9	642,9	609,6	092,1	-59,0	-33,3	-184,4	76,8	86,8	94,8
Донецька	616,6	554,3	513,9	487,9	-62,3	-40,4	-26,0	-128,7	79,1	88,0	94,9
Запорізька	608,5	551,0	501,0	470,0	-57,5	-50,0	-31,0	-138,5	77,2	85,3	93,8
Кіровоградська	707,0	583,2	491,2	452,6	-123,8	-92,0	-38,6	-254,4	64,0	77,6	92,1
Луганська	479,5	423,0	386,6	360,1	-56,5	-36,4	-26,5	-119,4	75,1	85,1	93,1
Миколаївська	542,8	487,2	453,2	441,3	-55,6	-34,0	-11,9	-101,5	81,3	90,6	97,4
Одеська	1054,6	1054,6	692,1	857,2	-103,8	-162,5	-34,9	-197,4	81,3	81,3	96,1
Херсонська	475,5	475,5	481,2	472,6	10,8	5,7	-8,6	-2,9	99,4	99,4	98,2
Степ	5945,2	5451,5	5123,6	4964,1	-493,7	-327,9	-159,6	-981,1	83,5	91,1	96,9
Вінницька	1589,7	1303,5	1059,1	933,4	-286,2	-244,4	-125,7	-656,3	58,7	71,6	88,1
Київська	1177,4	1036,5	888,8	766,8	-140,7	-147,9	-122,0	-410,6	65,1	74,0	86,3
Полтавська	1026,8	850,0	760,9	657,5	-176,8	-89,1	-73,4	-339,3	67,0	80,9	90,4
Сумська	849,6	670,8	537,0	466,7	-178,8	-133,8	-70,3	-382,9	54,9	69,6	86,9
Тернопільська	883,9	789,3	684,0	645,5	-94,6	-105,3	-38,5	-238,4	73,0	81,8	94,4
Харківська	867,8	751,4	677,7	625,3	-116,4	-73,7	-52,4	-242,5	72,1	83,2	92,3

Хмельницька	1183,7	981,0	788,7	685,1	-202,7	-192,3	-103,6	-498,6	57,9	69,8	86,9
Черкаська	973,9	847,1	713,5	653,8	-126,8	-133,6	-59,7	-320,1	67,1	77,2	91,6
Чернівецька	552,5	552,2	541,8	5333	-0,3	-10,4	-8,5	-19,2	96,5	96,6	98,4
Лісостеп	9105,3	7782	6651,5	5997,4	-1323,3	-1130,5	-654,1	-3107,9	65,9	77,1	90,2
Волинська	661,4	603,7	534,1	505,8	-57,7	-69,6	-28,3	-155,6	76,5	83,8	94,7
Житомирська	1058,6	873,5	711,5	626,4	-185,1	-162	-85,1	-432,2	59,2	71,7	88,0
Львівська	1280,2	1197,9	1107,6	1064,9	-82,3	-90,3	-42,7	-215,3	83,2	88,9	96,1
Рівненська	759,3	702,9	632,5	621,9	-56,4	-70,4	-10,6	-137,4	81,9	88,5	98,3
Чернігівська	1020	818,1	649	526,4	-201,9	-169,1	-122,6	-493,6	51,6	64,3	81,1
Полісся	4779,5	4196,1	3634,7	3345,4	-583,4	-561,4	-289,3	-1434,1	70,0	79,7	92,0
Закарпатська	742,8	714,4	735,7	783,8	-28,4	21,3	48,1	41,0	105,5	109,7	106,5
Івано-Франківська	865,1	837,1	823,8	823,6	-28,0	-13,3	0,2	-41,5	95,2	98,4	100,0
Зона Карпат	1607,9	1551,5	1559,5	1607,4	-56,4	8,0	47,9	-0,5	100,0	103,6	103,1

В сучасних умовах розвиток, розселення і формування сучасної мережі сільських поселень відбувається під впливом багатьох чинників. В результаті їх дії у сільській місцевості України спостерігаються паралельно два процеси. З одного боку, адміністративний облік поповнюється новими поселеннями, тобто розширюється сільська поселенська мережа, а з іншого – деяка частина поселень через втрату мешканців або з інших причин, однією з яких є обезлюднення з огляду на радіоактивну забрудненість території, припиняє своє існування, що означає звуження поселенської мережі.

За даними Держкомстату, система сільського розселення України у 2000 році була репрезентована 28612 населеними пунктами, що становило 95,2 відсотка загальної поселенської мережі держави. У 90-х роках ХХ століття ця частка залишалася майже незмінною, хоча порівняно, приміром, з 1959 роком вона зменшилася на два пункти.

За рахунок різниці в інтенсивності появи нових міських і сільських поселень упродовж 1989-2000 років дещо зросла кількість сільських поселень у розрахунку на одне міське, а саме з 21,14 до 21,39 одиниць. Хоча, якщо проаналізувати цей показник у віддаленій ретроспективі, то виявиться, що з другої половини 50-х років ХХ століття він зазнав істотних змін. У 1959 році на одне міське поселення припадало 39 сільських.

Протягом останніх років спостерігається скорочення чисельності сільського населення. Основною причиною зменшення чисельності жителів села, є природне скорочення, тобто перевищення смертності над народжуваністю. За 1996-2000 роки у селах народилось 797,4 тисячі осіб, померло – 1505,6 тисячі осіб. Природне скорочення склало 708,2 тисячі осіб, при тому, що за 1991-1995 роки воно становило 514,6 тисячі осіб. Найбільше скорочення чисельності населення відбулось у Вінницькій (59,2 тисячі осіб), Київській (55,9), Чернігівській (53,5) і Полтавській (50,4) областях. За 1996-2000 роки кількість сільських жителів скоротилася на 747,5 тисяч осіб, а за 2000 рік – на 160,3 тисячі осіб (див. табл. 3.4.2. і табл. 3.4.3.).

Таблиця 3.4.2.
Показники природного руху та міграції сільського населення (тис. осіб)

Показники	1990	1995	1991-1995	2000	1996-2000
Кількість народжених	214,3	184,5	996,0	147,1	797,4
Кількість померлих	272,5	316,2	1510,6	301,0	1505,6
Природний приріст населення	-58,2	-131,7	-514,6	-153,9	-708,2
Прибуло на постійне проживання	X	X	1801,5	X	1300,1
З них у працездатному віці	X	X	1373,4	X	950,2
Вибуло на постійне проживання	X	X	1392,9	X	1058,7
З них у працездатному віці	X	X	1074,1	X	786,8

Таблиця 3.4.3.
Сільські населені пункти, де не було дітей та відбулося природне скорочення населення (одиниць)

Показники	1991	1996	2001
Загальна кількість сільських населених пунктів	28826	28837	28648
Сільські населені пункти, в яких:			
Не було народжено дітей	5780	2673	3072
Не було дітей віком до % років	2532	2595	2901
Кількість померлих перевищує кількість народжених	17435	23169	25328

Згідно з показниками демографічного стану майже 8 тисяч сіл відносяться до категорії деградуючих, у яких без державного втручання неможливе відтворення населення. Сільські адміністративні райони, в яких налічується близько половини таких сіл відносяться до районів поселенської кризи. Найбільше таких районів у Чернігівській області – 22, Харківській і Полтавській областях по – 16, Сумській – 15 районів.

У сільській місцевості продовжується процес розукрупнення населених пунктів. У 2001 році кількість населених пунктів з числом мешканців до 50 осіб становило 12,9 відсотка від загальної кількості сільських поселень (табл. 3.4.4.). В окремих регіонах їх частка значно більша (у Сумській області – 30,5, Чернігівській – 23,9, Харківській – 23,4, Кіровоградській – 20,2

відсотка). Кількість населених пунктів з чисельністю населення понад 500 жителів у 2000 році зменшилася на 3,9 відсотка порівняно з 1996 роком і на 6,7 відсотка порівняно з 1991 роком.

Таблиця 3.4.4.

**Структура сільських населених пунктів України за числом жителів
(на 1 січня 2001 року)**

Число жителів	До 50	50-199	200-499	500-999	1000 і більше
Кількість населених пунктів	3698	6949	7394	6034	4573
Питома вага у загальній кількості населених пунктів, %	12,9	24,2	25,8	21,1	16,0

Демографічну ситуацію в сільській місцевості загострює міграція населення. Якщо протягом десятиліть із сіл у міста виїздила найбільш розвинута і дієздатна частина населення, то останніми роками рух робочої сили з села в основному спрямований за межі держави. В структурі тих, хто виїжджає за кордон, особи молодше працездатного і працездатного віку складають понад 90 відсотків. Це найбільш активні молоді люди. Серед осіб, які прибувають на постійне проживання у сільську місцевість, переважають люди похилого віку.

В процесі зміни структури сільських населених пунктів України погіршилося й їх соціально-економічна структура, про що свідчать дані нижче наведеної табл. 3.4.5.

Таблиця 3.4.5.

**Соціально-економічна характеристика сільських населених пунктів
за статистичними даними 1996-2000 років**

Характеристика населених пунктів	Кількість	Питома вага в загальній сумі, %
Кількість населених пунктів, які:		
Знаходились на відстані від райцентру від 10 і більше км	24640	86,1
Не мали зупинок громадського транспорту	10519	36,7
Не мали вулиць з твердим покриттям	1154	4,0
Кількість населених пунктів, в яких не		

розміщено ніяких виробничо-управлінських підрозділів	8311	29,3
Кількість населених пунктів, які не мали ніяких видів благоустрою	692	2,2
За окремими видами:		
Центрального опалення	19012	65,8
Водопостачання	19145	66,2
Каналізації	21201	74,0
Природного газу	24976	88,7
Скрапленого газу	2511	8,8
Телефону	6249	21,4
Кількість населених пунктів, що не мали:		
Дитячих дошкільних закладів	181132	62,3
Шкіл	14012	49,6
Кількість населених пунктів, що не мали закладів культури:		
Клубів, будинків культури	10018	34,2
Бібліотек	12392	39,4
Кіноустановок	16548	52,3
Кількість населених пунктів, що не мали:		
Торгівельних закладів	4911	15,7
Відділень зв'язку	17043	63,0
Їдалень, кафе, чайних	20954	72,0
Будинків побуту	28106	98,1
Комплексних приймальних пунктів	26914	94,2
Лазень	24321	84,0

Вказані зміни зумовили необхідність вирішення питань щодо утримання об'єктів соціальної інфраструктури. На початку 2000 року сільськогосподарські товаровиробники утримували на балансі понад 5 тисяч дошкільних закладів освіти, 4700 закладів культури, 327 будинків для людей похилого віку, майже 5000 шкіл, 55 тисяч кілометрів інженерних мереж. На виконання указу Президента України від 9 березня 2000 року проводилася робота щодо передачі об'єктів від господарств у комунальну власність територіальних громад. Станом на 1 січня 2001 року було передано 34 відсотки загальноосвітніх шкіл, 20 відсотків дитячих садків, 28 – клубів, 28 – лікарняних закладів, 28 – житлового фонду та 26 відсотків інженерних мереж.

В 2001 році державним бюджетом на розвиток соціальної інфраструктури передбачені кошти в обсязі 55 мільйонів 200 тисяч гривень. Збільшено обсяг фінансування соціальної сфери за рахунок місцевих бюджетів.

В процесі зміни структури сільських населених пунктів України погіршилося й їх соціально-економічна структура, Дитячі дошкільні заклади відсутні в 19,4 тисяч сільських населених пунктів. Не мають шкіл 14,2 тисяч сіл і селищ, відділення зв'язку – 17,1 тисяч, лікарняних закладів – 9,7 тисяч, торговельних закладів – 6,8 тисяч населених пунктів.

Зменшилось загальне забезпечення сільських населених пунктів об'єктами соціально-культурної сфери та відбулися значні зміни в мережі цих об'єктів. Так, лише на території 1,1 тисяч сільських населених пунктів були розташовані лікарні, що на 31,8 відсотка менше ніж було в 1996 році. За період з 1996 по 2000 роки закрито 1650 дошкільних та 236 середніх закладів освіти, 1617 клубів і будинків культури, 289 фельдшерсько-акушерських пунктів, кількість населених пунктів, які не мають дитячих дошкільних закладів, збільшилася на 9,6 відсотка, шкіл – на 3,1, клубів – на 18,4, бібліотек – на 20,6 відсотка (табл. 3.4.6.).

Таблиця 3.4.6.
Соціальна інфраструктура сільської місцевості (одиниць)

Об'єкти інфраструктури	1991	1996	2000
Середні заклади освіти	14977	15152	14916
Дошкільні заклади освіти	X	10546	8896
Клуби та будинки культури	20227	19344	17727
Фельдшерсько-акушерські пункти	16137	16402	16113

Як видно в сільській місцевості не тільки відбувається скорочення чисельності закладів соціальної сфери, але й зменшення в них місць та кількості користувачів. Ці тенденції наочно демонструє ситуація з дитячими дошкільними закладами.

Серед наявних закладів соціальної сфери села не всі діють за своїм

профілем. Так серед дошкільних закладів за призначенням працюють лише 73,4 відсотка від їх загальної кількості, серед кіноустановок – 55,6, з числа підприємств служби побуту – 59,9, у тому числі лазень – 39,7 відсотка. Водночас, збільшилася чисельність діючих культових споруд з 8,8 тисяч у 1996 році до 11,3 тисяч у 2000 році. Ці тенденції збереглися й у наступні роки.

Незважаючи на невисокий рівень забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціальної сфери та незадовільний стан деяких з них, створення нових об'єктів відбувається низькими темпами. Протягом останніх 10 років темпи введення в експлуатацію нових об'єктів соціальної сфери значно уповільнилися (табл. 3.4.7.).

Таблиця 3.4.7.

Кількість основних об'єктів соціальної інфраструктури в сільській місцевості України (на початок року, тис. одиниць)

Області	1991	1996	2000
Дошкільні заклади	12,5	10,9	9,4
Середні навчальні заклади освіти	15,1	15,2	15,0
Сільські професійно-технічні училища, од.	259	331	303
Вищі навчальні заклади, од.:			
I-II рівня акредитації	101	121	113
III-IV рівня акредитації	18	20	20
Будинки культури, клуби	21,0	19,8	17,9
Бібліотеки	18,7	18,0	15,7
Кіноустановки	22,2	13,6	6,8
Культові споруди	5,9	8,8	...
Дільничі лікарні	1,5	1,4	1,0
Амбулаторно-поліклінічні заклади	1,6	1,8	1,9
Фельдшерсько-акушерські пункти	16,4	16,4	16,2
Аптеки	...	3,0	3,9
Пологові будинки	0,5	-	-
Станції та відділення швидкої допомоги, од.	...	231	203
Здравниці, од.	70	64	53
Дитячі оздоровчі табори, од.	123	98	99
Будинки-інтернати для престарілих, од.	453	556	408

Стадіони, од.	517	566	301
Спортивні майданчики	23,3	14,3	11,5
Плавальні басейни, од.	66	59	46
Магазини	60,5	48,2	31,6
Заклади громадського харчування	18,3	10,9	10,6
Підприємства побутового обслуговування	22,5	9,7	5,7
Будинки побуту, од.	1520	226	109
Телефонні станції	9,9	10,4	10,8

Як видно з табл. 3.4.8., основний внесок у поповнення поселенської мережі належить статті “Відновлено реєстрацію раніше існуючих поселень”. Це означає, що є тенденція до відновлення існуючих колись сіл і селищ, які свого часу (в тому числі й через ліквідацію так званих неперспективних) були приєднані до інших – багатолюдних.

Таблиця 3.4.8.

**Поповнення сільської поселенської мережі України
упродовж 1989-1998 років (одиниць)¹**

Регіон	Налічувалось поселень на початок 1999 рік	Відновлено поселень, взято на облік, переведено з інших категорій		У тому числі		
		усього, одиниць.	% до загальної чисельності	відновлено раніше приєднані до інших	взято на облік	переведено з інших категорій
Україна	28775	326	1,13	237	68	21
АР Крим ²	986	3	0,30	1	2 ³	-
Вінницька	1467	14	0,95	10	3	1
Волинська	1053	13	1,23	7	6	-
Дніпропетровська	1441	14	0,97	4	9	1
Донецька	1122	3	0,27	1	2	-

¹ Складено за результатами суцільного обстеження сільських населених пунктів України, проведеного органами статистики у 1996 році, даними бюлетеня “Відомості Верховної Ради УРСР” та “Відомості Верховної Ради України” за відповідні роки та статистичним збірником “Чисельність наявного населення України на 1 січня 1999 року”. - К.: Держкомстат України, 1999. - С. 7.

² Кількість сільських населених пунктів Автономної Республіки Крим включають поселення, підпорядковані Севастопольській міській Раді.

³ Новоутворенні поселення.

³ Новоутворені поселення

Житомирська	1631	4	0,25	1	2 ³	1
Закарпатська	579	48	3,11	11	-	7
Запорізька	921	3	0,33	3	-	-
Івано-Франківська	765	12	1,57	11	1	-
Київська	1221	6	0,49	5	1	-
Кіровоградська	1024	9	0,87	9	-	-
Луганська	792	2	0,25	2	-	-
Львівська	1854	61	3,29	61	-	-
Миколаївська	908	5	0,55	5	-	-
Одеська	1139	6	0,53	6	-	-
Полтавська	1854	2	0,11	2	-	-
Рівненська	1004	9	0,89	1	8	-
Сумська	1500	13	0,87	10	2	1
Тернопільська	1017	72	7,08	65	5	2
Харківська	1694	13	0,77	11	-	2
Херсонська	660	-	-	-	-	-
Хмельницька	1417	3	0,21	1	2 ¹	-
Черкаська	825	27	3,27	3	20	4
Чернівецька	398	4	1,01	-	4	-
Чернігівська	1502	10	0,67	7	1	2

Загалом за період із 1989 до 1998 року було відновлено реєстрацію 237 поселень. Левова їх частка (232) була приєднана до інших населених пунктів, причому 221 з них – до інших сіл, а 11 були включені у межі селищ міського типу. Що ж до решти 5 поселень, то вони до відновлення держреєстрації були зняті з обліку.

Ще одним каналом поповнення сільської поселенської мережі є взяття поселень на облік. Так, за період з 1989 до 1998 року в Україні до нього потрапило 60 сіл і 8 селищ, а очолюють цей список Черкаська (20), Дніпропетровська (9) і Рівненська (8) області.

Позитивним моментом є розширення сільської поселенської мережі за рахунок появи нових населених пунктів. У 1993 році у Бахчисарайському районі АР Крим через повернення сюди раніше депортованих кримських

¹ Із них одне – новоутворене.

татар виникло село Ходжа Сала. У 1995 році у Сімферопольському районі взято на облік новоутворене селище Айвакан.

З огляду на відселення сільських мешканців з територій, заражених радіонуклідами через катастрофу на ЧАЕС, у 1998-1999 роках у Хмельницькій та Житомирській областях виникли нові селища. Проте, питання розширення сільської поселенської мережі через об'єктивні причини нині не перебуває на порядку денному, актуальною залишається проблема її збереження.

Поселенська мережа поповнювалась також за рахунок переведення до категорії сільських поселень інших категорій. 21 населений пункт України за останні 10 років замість селища міського типу (СМТ) перетворився на село (табл. 3.4.9.).

Таблиця 3.4.9.

**Втрати сільської поселенської мережі України
за 1989-1998 роки (одиниць)¹**

Регіон	Налічувалось поселень на початок 1999 рік	Поселення безлюдні, зняті з обліку, приєднані й переведені до інших категорій		У тому числі			
		Усього	% до загального числа поселень	безлюдні	зняті з адміністративного обліку	приєднані до інших поселень	переведені до інших категорій
Україна	28775	529	1,84	183	240	99	7
АР Крим	986	13	1,36	8	3	1	1
Вінницька	1467	6	0,41	4	1	1	-
Волинська	1053	5	0,48	1	-	2	2

¹ Складено за результатами обстеження сільських населених пунктів України, проведеного органами статистики у 1996 році, даними бюлетеня “Відомості Верховної Ради УРСР” та “Відомості Верховної Ради України” за відповідні роки та статистичним збірником “Чисельність наявного населення України на 1 січня 1999 року”. - К.: Держкомстат України, 1999. – С. 7. Група безлюдних поселень подана за станом на 1 січня 1996 року без тих із них, які були зняті з обліку протягом 1996-1998 років (вони увійшли до складу останніх). До групи поселень, вилучених з адміністративного обліку, входять також поселення, зняті з обліку через катастрофу на ЧАЕС.

Дніпропетровська	1441	28	1,94	3	22	2	1
Донецька	1122	14	1,25	8	3	2	1
Житомирська	1631	34	2,08	3	31	-	-
Закарпатська	579	2	0,35	1	1	-	-
Запорізька	921	14	1,52	3	11	-	-
Івано-Франківська	765	1	0,13	1	-	-	-
Київська	1221	84	6,88	78	6	-	-
Кіровоградська	1024	16	1,56	10	5	1	-
Луганська	792	9	1,14	5	4	-	-
Львівська	1854	70	3,78	5	10	55	-
Миколаївська	908	27	2,97	11	16	-	-
Одеська	1139	14	1,23	5	9	-	-
Полтавська	1854	35	1,89	12	23	-	-
Рівненська	1004	2	0,20	1	1	-	-
Сумська	1500	27	1,80	7	17	3	-
Тернопільська	1017	1	0,10	1	-	-	-
Харківська	1694	65	3,84	4	35	26	-
Херсонська	660	18	2,73	2	16	-	-
Хмельницька	1417	5	0,35	1	4	-	-
Черкаська	825	4	0,48	1	-	2	1
Чернівецька	398	1	0,25	-	-	1	-
Чернігівська	1502	34	2,26	8	22	3	1

Отже, за останні десять років сільська поселенська мережа поповнилася 326 поселеннями, а її втрати становили 529 поселень, тобто спостерігалось згорання сільської поселенської мережі. Про скорочення (розширення) мережі сіл в областях можна суди з наступної табл. 3.4.10.

Таблиця 3.4.10.
Поповнення і втрати сільської поселенської мережі України
у 1989-1998 роках (одиниць)

Регіон	Поповнення	Втрати	Різниця	Регіон	Поповнення	Втрати	Різниця
Україна	326	529	-203	Львівська	61	70	-9
АР Крим	3	13	-10	Миколаївська	5	27	-22
Вінницька	14	6	+8	Одеська	6	14	-8
Волинська	13	5	+8	Полтавська	2	35	-33

Дніпропетровська	14	28	-14	Рівненська	9	2	+7
Донецька	3	14	-11	Сумська	13	27	-14
Житомирська	4	34	-30	Тернопільська	72	1	+71
Закарпатська	18	2	+16	Харківська	13	65	-52
Запорізька	3	14	-11	Херсонська	0	18	-18
Івано-Франківська	12	1	+11	Хмельницька	3	5	-2
Київська	6	84	-78	Черкаська	27	4	+23
Кіровоградська	9	16	-7	Чернівецька	4	1	+3
Луганська	2	9	-7	Чернігівська	10	34	-24

Як видно з таблиці, відносно благополучний стан справ у сільській поселенській мережі, тобто перевищення «народжуваності» поселень над їх «смертністю» спостерігається у Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Черкаській і Чернівецькій областях.

Натомість в усіх інших областях відбувається подальша «депопуляція» поселень. Особливо інтенсивно і масово руйнується мережа сіл областей північного сходу України, серед яких лідером є Харківська, де масштаби цього згубного процесу найвищі. Неблагополучна ситуація спостерігається також і в деяких південних і південно-східних областях (табл. 3.4.11.).

Таблиця 3.4.11.
Динаміка структурних зрушень у сільській поселенській мережі України у 1989-1998 роках (одиниць)

Показники	Рік										Разом за 1989-1998 роки
	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	
Поповнення сільської поселенської мережі											
Відновлено сільських населених пунктів, раніше об'єднаних з іншими селами	53	33	24	65	19	3	15	3	11	-	226
Відновлено поселень раніше включених у межі селищ міського типу	5	1	1	1	1	-	2	-	-	-	11

Взято на облік сільських поселень	23	16	12	7	2	-	1	3	1	3	68
Переведено селищ міського типу до категорії сільських поселень	-	3	4	5	2	1	4	-	2	-	21
Усього:	81	53	41	78	24	4	22	6	14	3	326

Втрати сільської поселенської мережі*											
Знято з адміністративного обліку сільських поселень	25	15	33	40	15	5	38	18	34	17	240
Приєднано сільських поселень до населених пунктів інших категорій	15	2	1	43	5	-	4	-	16	13	99
Переведено сіл і селищ до категорії селищ міського типу	2	1	1	1	1	-	-	1	-	-	7
Усього:	42	18	35	84	21	5	42	19	50	30	346
Різниця між поповненням і втратами сільської поселенської мережі											
	+39	+35	+6	-6	+3	-1	-20	-13	-36	-27	-29

Як видно з таблиці 3.4.11., «пік» сумарних втрат сільської поселенської мережі припадає на 1992 рік, коли понад чотири десятки населених пунктів України було приєднано до інших поселень і майже стільки ж знято з адміністративного обліку. Досить інтенсивно поселення знімали з обліку в 1995 році і надалі, а загалом цей процес є відносно стабільним. Виняток становить лише 1994 рік, коли з обліку було знято лише п'ять поселень.

Процес переведення сіл до категорії СМТ майже припинився, а зворотний був найінтенсивнішим у 1990-1995 роках. І якщо наприкінці 80-х – на початку 90-х років, тобто напередодні й відразу після здобуття Україною незалежності, поповнення сільської поселенської мережі

* Безлюдні поселення у підрахунках не враховувалися.

перевищували її втрати, то починаючи з середини 1990-х років відбуваються протилежні процеси. Як показали додаткові дослідження, найбільша різниця між поповненням поселенської мережі та її втратами спостерігається у Харківській області – тут вона сягає 48 поселень, у Житомирській – 27, Полтавській – 21, Чернігівській і Херсонській – по 16.

Аналіз свідчить, що небажаних змін зазнає і структурний склад сільських населених пунктів – збільшується частка малолюдних, найдрібніші з яких відмирають, а колись багатолюдні переходять до розряду дрібних. Наведене підтверджується неухильним зростанням у загальній кількості частки поселень людністю до 200 чоловік. Так, у 1970 році загалом в Україні вона становила 27 відсотків, у 1979 році – 29, у 1985 році – 32, у 1991 році – понад 34, а в 1996 році – понад 35 відсотків. Середня людність поселень за цей період скоротилась з 685 до 572 чоловік, а на початку 1999 року становила лише 559 чоловік.

За період між двома суцільними обстеженнями сільських населених пунктів кількість малолюдних поселень (з чисельністю мешканців до 50 чоловік) зросла в Україні на 382 одиниці. Кількість поселень людністю від 50 до 100 чоловік зросла на 84 одиниці, а поселень більшої людності стало менше – з чисельністю жителів від 100 до 200 чоловік – на 63 одиниці, від 200 до 500 чоловік – на 28 одиниць, від 500 до 1000 чоловік – на 141 одиницю і понад 1000 чоловік – на 190 одиниць.

Із вказаного можна зробити висновок про те, що руйнування сільської поселенської мережі України триває. Поселення не лише знімають з адміністративного обліку, а й частина з них гине фізично.

Причини нинішньої деградації тисяч населених пунктів і зникнення певної їх частини щорічно (кілька десятків як мінімум) глибокі й виникли давно. Їхнє коріння сягає часу панування командно-адміністративної системи, за якої поширювалася гігантоманія, укрупнювалися і об'єднувалися господарства, впроваджувалася непродумана спеціалізація і концентрація

виробництва й обслуговування населення. Саме тоді масове зселення хуторян і мешканців дрібних сіл, заборона підтримувати життєдіяльність віддалених поселень сприймалися як «упорядкування поселенської мережі». Панувала думка, нібито укрупнення сільських поселень – «основний напрям удосконалення сільського розселення на основі раціональної його концентрації», а зняття з обліку найдрібніших і збезлюднілих поселень – процес закономірний і природний.

Не меншої шкоди сільському розселенню завдала висунута свого часу і практично впроваджена горезвісна концепція ліквідації неперспективних сіл.

Нині село розглядається лише як просторова база для розвитку сільськогосподарського виробництва, а не як середовище проживання селян.

Процесу занепаду сільської поселенської мережі, особливо найдрібніших її елементів, властива величезна інерційність перебігу, подолати яку непросто. Необхідно знизити хоча б його темпи, адже з плином часу негативні наслідки цього процесу не зменшуються, а нагромаджуються і призводять до все більших економічних, соціальних, демографічних і моральних втрат.

Тривалі дослідження відділу соціально-економічного розвитку села Інституту економіки НАН України свідчать, що нині в країні налічується близько чотирьох тисяч поселень, над якими через значне переважання у складі їхніх мешканців осіб пенсійного віку нависла реальна загроза зникнути вже найближчим часом. Майже двом тисячам поселень без радикальних заходів з боку держави така сумна перспектива загрожує вже через кілька років і приблизно стільком же поселенням – у недалекому майбутньому.

Зазначені поселення отримали назву деградуючих і потребують державної підтримки.

Щодо відродження і подальшого розвитку поселень, що занепадають і відмирають, на державному рівні слід опрацювати і запровадити конкретні

заходи, здатні стабілізувати їх економічне життя, не допустити подальшого скорочення чисельності сільського населення, якому, до речі, давно пора перестати бути суто «сільськогосподарським». Для подолання негативних тенденцій у природному скороченні сільського населення слід опрацювати систему заходів щодо стимулювання у сільській місцевості народжуваності (передусім у поселеннях, що деградують), матеріальної підтримки сімей з дітьми, створення реальних умов для здобуття сільськими дітьми вищої й середньої спеціальної освіти, що нині проблематично (попри існування відповідної квоти) через інтенсивне поширення платної форми навчання і наявність величезних боргів перед селянами з виплати їм зарплат і пенсій.

Із метою запобігання запустіння сільських територій навколо безлюдних і вмираючих поселень орні землі, вилучені з сільськогосподарського обігу, мають бути передані фермерам та іншим сільським господарям у довготермінову оренду.

За поселеннями, що занепадають, має бути закріплено статус деградуючих з поширенням на них пільг, передбачених чинним законодавством для трудонедостатніх, а хуторам треба надати статус самостійних населених пунктів. Ці заходи повинні бути закріплені у законі про сільську поселенську мережу.

Із розвитком на селі власне сільського господарства більшу увагу необхідно приділити сільському способу життя загалом, піднести його до рівня соціально значущого, вважає український дослідник О. Максимюк. При цьому, зонами особливих зусиль повинні стати області, де зменшилася питома вага сільського населення (табл. 3.4.12.).

Таблиця 3.4.12.

Зміна співвідношення питомої ваги сільського населення в Україні
(за даними переписів 1989 і 2001 років; у відсотках) ¹

Регіони	1989	2001	Різниця (+, -)
Україна в цілому	34	32,8	+2,8

¹Розраховано за даними про підсумки Всеукраїнського перепису населення //Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня.

Автономна Республіка Крим	35	37	+2
Вінницька	56	54	-2
Волинська	51	50	-1
Дніпропетровська	17	17	0
Донецька	10	10	0
Житомирська	47	44	-3
Закарпатська	59	63	+4
Запорізька	24	24	0
Івано-Франківська	58	58	0
Київська	46	42	-4
Кіровоградська	40	40	0
Луганська	14	14	0
Львівська	41	41	0
Миколаївська	34	34	0
Одеська	34	34	0
Полтавська	43	41	-2
Рівненська	55	53	-2
Сумська	38	35	-3
Тернопільська	59	57	-2
Харківська	21	21	0
Херсонська	39	40	+1
Хмельницька	53	49	-4
Черкаська	47	46	-1
Чернівецька	53	54	+1
Чернігівська	47	42	-5
м. Київ	-	-	-
м. Севастополь	5	6	+1

Майже дві третини (68,9 відсотка) сільського населення України проживає в зоні Степу та Лісостепу і тільки 31,1 відсотка на Поліссі та в зоні Карпат. Протягом 1970-1999 років лише в Автономній Республіці Крим, Херсонській та Запорізькій областях кількість селян збільшувалась, а в решті областей та в усіх природно-економічних зонах скорочувалась. Найвищими темпи скорочення були у Сумській, Хмельницькій, Вінницькій, Житомирській та Чернігівській областях, в них чисельність селян зменшилась на 40-46 відсотків.

Неухильне зменшення питомої ваги частки селян у загальній кількості населення країни з віковими сільськогосподарськими традиціями, підриває підвалини самої нації, причому, не тільки господарські, але й етно- культурні, морально-етичні та психологічні.

До 1996-1997 років більше 100 сільських районів, в основному центральних і

східних областей, стали зонами демографічної кризи, де відтворення населення без залучення молоді стало неможливим. На ці регіони припадає чверть сільгоспугідь, п'ята частка продукції сільського господарства. Проте, населення цієї житниці країни невпинно старіє.

Наймолодший вік сільського населення Закарпаття. Тут питома вага дітей та підлітків найбільша порівняно з іншими областями, а частка осіб пенсійного віку найменша. Найстаріше населення у Чернігівській області. Частка осіб допрацевоздатного віку тут найменша, а кожен третій селянин – пенсіонер за віком. Серед постійного сільського населення Вінницької, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської і Черкаської областей кожний четвертий селянин – пенсійного віку.

Отже, демографічна криза охопила й сільські населені пункти - осередок української нації. Якщо не вдасться загальмувати, згодом зупинити негативні тенденції, то під загрозою може опинитися саме існування народу.

Кризові явища у сільській місцевості України стали фактом ще наприкінці 50-х років ХХ століття, коли почалися урбаністичні процеси, і весь час поглиблювалася. У 1980-х роках вже спостерігалось зменшення чисельності сільських поселень, особливо після аварії на Чорнобильській АЕС. Для наступного десятиліття притаманне суттєве зменшення у кількості сільського населення України в усіх її областях без винятку.

Поза сумнівів, що причинами зменшення чисельності жителів села є депопуляція (перевищення смертності над народжуваністю) та міграція (спрямована до міст та за межі держави) населення.

В 90-х роках ХХ століття погіршується і структурний склад сільських населених пунктів, що супроводжувалося згортанням сільської поселенської мережі, продовжується процес їх розукрупнення, збільшується частка малолюдних, найдрібніші з яких відмирають, а колись багатолюдні переходять до розряду дрібних.

Таким чином, підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що в період

незалежності в Україні поглибилися та загострилися кризові демографічні процеси, які негативно відбилися не тільки на статеві-віковій, а й на етнонаціональній структурі її населення. Депопуляція, постаріння, міграції, економічні негаразди були притаманні для всіх її регіонів, а особливо відчувалися в сільській місцевості, де зосереджена переважно етнічно однорідна частина населення - українці. Саме тому реформування аграрного сектору може привести не тільки до економічного благополуччя, позитивних зрушень в соціальній сфері, стабілізації та збільшення чисельності, а й відродження української нації, що і є основною метою існування української державності.

РОЗДІЛ 4

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ З СІМЕЙНИМИ ТА МОВНИМИ АСПЕКТАМИ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

4.1 Шлюбні стосунки, дітородіння та охорона дитинства

У громадянському суспільстві сім'я є і залишається природним середовищем для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Сім'я – це той осередок, який відіграє величезну роль у вирішенні одного з найважливіших напрямів функціонування громадянського суспільства – зберегти духовність народу, зв'язок поколінь, спадкоємність їх справ, усе те, чим визначається і вимірюється рівень цивілізованості та життєздатності суспільства.

Адже людина народжується в сім'ї як особистість, навчається мистецтву людських стосунків на різних рівнях буття і в різних сферах діяльності, готується до майбутньої ролі чоловіка або дружини, батька або матері. Стосунки в сім'ї (між батьками і дітьми, братами і сестрами) готують молодь до різноманітних складних і суперечливих суспільних стосунків. Водночас, суспільні зміни спричиняють зміну й сім'ї – форми, структури, впливають на особливості сімейних стосунків. З урахуванням цього автори книги “Філософія”, виданій у серії «Альма – Матер», визначили, що «сім'я як мікросоціальна група – соціально-біологічна істота, що існує на основі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми й відповідає за виконанням нею різноманітних функцій» [267].

Основними соціальними функціями сім'ї є: репродуктивна (дітонародження), пов'язана з відтворенням собі подібних, тобто населення країни; виховна, пов'язана з батьківською й материнською любов'ю, через яку дитина набуває суспільно значущих якостей особи; господарсько-побутова (економічна), пов'язана із забезпеченням матеріального добробуту

сім'ї; рекреативна (лат. *rescreo* – відновлюю, підбадьорюю), що полягає у забезпеченні відтворення фізично-психічних, духовних сил людини [267].

Вказані функції у певній мірі конкретизовані у законодавчих і нормативних актах.

Так, у Законі «Про освіту» (травень 1991 року) стаття 54-а відображає ступінь відповідальності батьків за розвиток дитини [269]. По-перше, визначено, що виховання в сім'ї є першоосновою виховання дитини як особистості. По-друге, встановлено, що на батьків покладається однакова відповідальність за виховання і розвиток дитини. По-третє, вказані такі зобов'язання, батьків та осіб, які їх замінюють: 1.- постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей; 2.- поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до Вітчизни, рідної мови, культури, сім'ї, повагу до національних, історичних, культурних цінностей інших народів; 3.- сприяти здобуттю дітьми освіти у загальноосвітніх навчально-виховних закладах або забезпечувати повноцінну домашню освіту в обсязі державних вимог; 4.- виховувати повагу до законів, прав, основних свобод людини.

Водночас, як це передбачено статтею 55, батьки або особи, які їх замінюють, мають право: 1.- вибрати навчально-виховний заклад для неповнолітніх дітей; 2.- обирати і бути обраними до органів громадського самоврядування в закладах освіти; 3.- звертатись до органів державного управління і громадського самоврядування з питань навчання, виховання дітей; 4.- захищати у відповідних державних судових органах законні інтереси своїх дітей [269].

На терені сучасної України проживають представники майже 130 етносів, які становлять український народ. За даними перепису 2001 року 77,8 відсотка населення України – це українці, які населяють усі регіони держави [268]. Найбільша їх кількість зосереджена в Київській (до 10

відсотків від загальної чисельності в Україні), Дніпропетровській (понад 7 відсотків), Донецькій (понад 7 відсотків), Львівській (до 7 відсотків), Харківській (понад 5 відсотків) [304].

Абсолютна перевага українського етносу над іншими знаходить відображення у сімейних відносинах. По-перше, питома вага сімей, які склалися з українців, весь час зростала. Якщо у 1991-1995 роках співвідношення між українцями-чоловіками і українками-жінками становило 1000:748, то у 1998-1999 роках 1000:896. У Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській, Рівненській областях це співвідношення у 1991-1999 роках становило 1000:980/982 [130]. По-друге, у більшості змішаних сімей національність дітей записується за національністю матері-українки, а в ряді випадків і за національністю батька-українця.

Вказані моменти стали передумовою того, що серед народжених в 1991-1999 роках абсолютну більшість записували українцями. У 1996-1999 роках серед кожних 1000 народжених 878 становили українці. Це й стало одним з факторів того, що в період між переписом населення 1989 і 2001 років, незважаючи на збільшення смертності та виїзду за межі України, відбулося збільшення чисельності української нації.

Характерним є те, що в українських сім'ях жінки мають достатню освіту, яка дозволяє їм успішно виконувати виховну функцію. Переважна більшість з них – понад 80 відсотків – мають середню загальну освіту; до 10 відсотків закінчили середні спеціальні навчальні заклади, а понад 4 відсотки – вищі навчальні заклади. Вони володіють літературною українською мовою, у певній мірі знають традиції українського народу. Це сприяє тому, що у дошкільний період діти у більшості сімей виховуються у дусі любові до свого народу, до держави Україна. Їм прищеплюються високі моральні якості, які передаються українцям з покоління в покоління.

Відомо, що саме через сім'ю відбувається зміна генерацій людей, вона забезпечує продовження роду, тут проходить первинна соціалізація та

виховання дітей. Умови життя сім'ї вельми впливають на здоров'я її членів, отже, і на рівень смертності населення.

Найзагальнішими обов'язковими умовами сучасного шлюбу є досягнення певного віку суб'єктами шлюбу (18 років для чоловіків і 17 років для жінок); добровільність і взаємна згода чоловіка та жінки; відсутність іншого зареєстрованого шлюбу в майбутнього подружжя.

Основними формами сучасного шлюбу є релігійний (церковний) і громадянський. В Україні у другій половині 90-х років ХХ століття зросла кількість релігійних (церковних) шлюбів. Серед українців, які вступили у шлюб в 1996-2000 роках, понад 85 відсотків освячені у культовому закладі. Більшість таких шлюбів укладаються у сільській місцевості.

Разом із сім'єю шлюб становить той соціальний інститут, через який виявляється соціально-економічна детермінованість демографічних процесів, насамперед народжуваності. Шлюб так само, як і народжуваність, зазнає впливу демографічних хвиль. Зменшення кількості шлюбів після 1991 року відбувалося не тільки через економічну кризу в Україні, а й було зумовлене входженням у шлюбний вік нечисленної кількості чоловіків і жінок, котрі народилися у 70-х роках ХХ століття.

Інститут шлюбу та сім'ї переживають нині в Україні складний процес перебудови, що супроводжується низкою суперечливих та небажаних наслідків: 1.- спад народжуваності нижче рівня, необхідного для простого відтворення населення; 2.- збільшення кількості неповних сімей і поширення небачених раніше масштабів позашлюбної народжуваності.

В сучасних умовах значна увага приділяється роз'ясненню принципів шлюбного контракту. Існують чітко окреслені правові основи його укладення. Згідно зі статтею 27-1 Кодексу про шлюб та сім'ю особи, які беруть шлюб, мають право за власним бажанням укласти угоду щодо вирішення питань життя, сім'ї й передбачити в ній майнові права і обов'язки подружжя. Ця стаття встановлює, що умови шлюбного контракту не можуть

погіршувати становище будь-кого з подружжя згідно із законодавством України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 1993 року № 457 затверджений Порядок укладення шлюбного контракту. В ньому передбачаються майнові права і обов'язки подружжя, пов'язані з власністю на нерухоме майно, як придбане до шлюбу, так і під час шлюбу, на майно, одержане, як подарунок чи успадковане з подружжя, та інші. У шлюбному контракті можуть вирішуватись питання про порядок погашення боргів за рахунок спільного чи роздільного майна. Можуть передбачатися немайнові, моральні чи особисті зобов'язання. При цьому умови шлюбного контракту про перехід права власності на нерухоме та інше майно, якщо законодавством передбачений спеціальний порядок набуття цього права, вважається виконаним лише після належного оформлення. Крім того, шлюбний контракт може містити також і положення про залишення заробітної плати за кожним із подружжя, утримання одного з них іншим, забезпеченням дітей та надання їм освіти, ведення домашнього господарства, повернення певної частини майна другому із подружжя у разі розірвання шлюбу і таке інше. У 1998 році за даними інформаційного центру Мініюсту в Києві було укладено 89 шлюбних контрактів. Укладання шлюбних контрактів може сприяти поліпшенню психологічного становища у сім'ї.

За станом на 1 грудня 2002 року в Україні було до 14 мільйонів сімей, в тому числі 2,5 мільйона молодих (з них 19790 студентських) [270].

На 100 сільських сімей у 2000 році в середньому припадав 321 член сім'ї, в тому числі 317 наявних (4 тимчасово були відсутні). 148 сімей працювали, 43 були пенсіонерами, 1 стипендіатом, 125 належали до інших груп (в основному діти). Дітей до трьох років було 9 осіб, дітей 3-6 років – 15, 7-13 років – 49 осіб, підлітків 14-15 років – 15 осіб, юнаків 16-17 років – 7 осіб, дівчат 16-17 років – 6, чоловіків 18-20 років – 20, жінок 18-29 років – 19, чоловіків 30-59 років – 66, жінок 30-54 років – 65, чоловіків 60 років і

старше – 12, жінок 55 років і старше – 34. Така статево-вікова структура відповідає структурі усього населення України [331].

За розміром сім'ї розподілялися таким чином: одинаки – 11,9 відсотка, сім'ї з двох осіб – 24,2, з трьох – 22, з чотирьох – 26,4, з п'яти – 10,6, з шести – 3,5, з 7 і більше – 1,4 відсотка. Характерно, що з 1970 студентських сімей у 11436 було по одній дитині, а у 1064 – по двоє [271].

Дедалі більше сімей обмежується народженням однієї дитини. Зростає бездітність. Внаслідок розлучень майже 200 тисяч дітей залишаються без одного з батьків, близько 2,5 мільйона дітей виховуються в умовах розлученої сім'ї. Як правило, діти залишаються на утриманні матерів, а з батьків аліменти часто утримуються мізерні, або вони їх ізагалі не сплачують.

Нині майже кожна двадцята сім'я в Україні розпадається. Третина розлучень припадає на шлюби тривалістю від одного до чотирьох років. Частішим стають розлучення до виповнення одного року спільного проживання подружжя [194].

Станом на 25 жовтня 1998 року в Україні налічувалося 668 тисяч багатодітних сімей. З них 511 тисяч мали трьох, 102 тисячі – чотирьох, близько 56 тисяч – п'ятьох і більше дітей. В цілому кількість багатодітних сімей становила 8 відсотків від усієї кількості сімей. У багатодітних сім'ях до 68 відсотків дітей становили дівчата. В Київській області проживало 14633 багатодітні сім'ї, в яких виховувалося 48 тисяч дітей. 904 сім'ї мали п'ять і більше дітей.

В Україні зростає чисельність дітей-інвалідів. Кожна шоста дитина в Україні – інвалід.

На психологічний стан сім'ї впливає та обставина, що останнім часом зростає кількість сімейних домогосподарств, у складі яких 2-3 шлюбні пари (батьки та одружені діти).

До сімейних належать 88,5 відсотка міських і 88,8 відсотка сільських

жителів. Члени сімей, які проживають окремо але пов'язані з сім'єю спільним бюджетом, становлять 5,8 відсотка у містах і 4,3 – у селах; одиноких осіб відповідно – 5,7 та 6,9 відсотка. На 1000 жителів припадає в середньому 273 сім'ї, і зокрема 274 – у містах і 272 – у селах [272].

У 1997 році середня величина домогосподарств становила 5-6 чоловік, в тому числі у містах 4-5, у селах 6-7 [150]. Таке становище породжено рядом факторів. По-перше, неможливістю молодих сімей відокремитись від батьків через дефіцит житла. По-друге, неможливістю молодих людей, в тому числі чоловіків, матеріально забезпечити себе та своїх дітей.

У більшості сімейних домогосподарств створюється складна психологічно-побутова обстановка. Її суть образно розкрив російський вчений Л.М. Гумільов. Він писав, що елементи сім'ї, яка проживає в одному будинку, становлять чоловік, жінка, теща, син, дочка, будинок, сарай, криниця, кішка. Поки люди люблять один одного – система стійка; якщо вони ненавидять один одного, як у романах Агати Крісті – система тримається, хай і на від'ємній компліментарності. Але коли подружжя розведеться, діти пойдуть вчитися, теща посвариться із зятем, сарай без ремонту розвалиться, криниця зацвіте, кішка заведе котенят на горищі, - то це буде вже не система, а просто заселена ділянка. І навпаки, хай помре теща, збіжить кішка, але буде писати люблячий син і приїздити на іменини дочка, - система збережеться, незважаючи на перебудову елементів. Це значить, що реально існуючим фактором системи є не предмети, а зв'язок між ними, хоч вони не мають ні маси, ні тіла, ні ваги, ні температури [139].

Склалося так, що серед громадян у 18-28 років переважають чоловіки та жінки, які не знаходяться в юридичному шлюбі. Станом на 1 січня 1998 року серед жінок така категорія становила майже 68 відсотків їх загальної чисельності, серед чоловіків – 64. Серед громадян у віці 55 і старше значна кількість вдів і вдівців. На початку 1998 року вдовами були 55 відсотків жінок і 58 відсотків чоловіків у вказаному віці були вдівцями. Абсолютна

більшість з них є саодинокими. Все це породило певні негативні моменти у сфері сімейних відносин [273].

Справді суспільно-психологічною проблемою є питання про шлюби між чоловіками та жінками різних вікових категорій. Традиційним стало, що шлюби укладаються при наявності різниці у віці між чоловіком і жінкою у 4-7 років. Трапляються випадки коли така різниця становила 10-15 і навіть 15-25 років. Нерівні за віком шлюби складаються по-різному. Чимало з них стали щасливими. В них народжувалися фізично здорові діти, які виховувалися батьками на принципах гуманізму, працьовитості, високої моралі.

У другій половині 90-х років віковий склад нерівних сімей у певній мірі змінився. По-перше, у такі шлюби вступають неповнолітні жінки – у віці 13-14 і навіть 10-12 років. По-друге, їх партнерами є чоловіки не лише старшого, але й похилого віку. У Чернівецькій області склалася сім'я, в якій жінці 13, а чоловікові 71 рік. Матері цієї жінки 44 роки. Вона народила 8 дітей (старшому 23, молодшому 11 років). Матір і батько – алкоголіки, що, природно, негативно впливало на психологічну обстановку в сім'ї, особливо дівчаток. Діти, по суті, голодували. Це було однією з причин того, що тринадцятирічна дівчина почала відвідувати 71-річного чоловіка, у якого вмерла жінка. А через певний час у них народилася дочка. На Буковині є чимало незареєстрованих сімей, в яких жінкам 10-11, а чоловікам 21-22 роки. Подібні явища мають місце і в інших регіонах України.

Узагальнені дані про вікове співвідношення серед сімейних пар відображені у табл. 4.1.1., яка наводиться.

Таблиця 4.1.1.

Частка осіб даного сімейного стану у відповідному віці
(у відсотках за даними перепису населення 2001 року)

Населення	Чоловіки				Жінки			
	Перебувають у зареєстрованому або незареєстрованому	Ніколи не перебували у шлюбі	Удівці	Розлучені (розійшлися)	Перебувають у зареєстрованому або незареєстрованому	Ніколи не перебували	У дов	Розлучені (розійшлися)
15 років і старші	64,6	24,3	3,9	6,8	54,0	16,1	19,2	10,4
15-19	1,0	98,6	0,0	0,1	7,3	92,1	0,0	0,4
20-24	24,8	73,1	0,0	1,6	48,1	45,8	0,3	5,3
25-29	60,8	32,0	0,1	6,6	70,1	16,3	0,9	12,4
30-39	77,4	10,9	0,4	10,9	75,2	6,1	2,5	15,8
40-49	82,5	4,9	1,2	11,1	73,6	3,6	6,4	16,1
50-59	84,5	2,7	3,4	9,0	66,0	3,1	16,8	13,8
60-69	83,6	1,6	9,3	5,3	51,4	3,6	36,0	8,9
70 років і старші	71,8	0,8	25,1	2,1	23,6	5,6	66,4	4,2

Негативно на соціально-психологічну обстановку впливає наявність неповних сімей. У 1998 році в Україні кожна восьма сім'я була неповною. В цей же час значно зросла кількість позашлюбних дітей. Збільшилась кількість вагітних серед учениць у віці 13-16 років – у 1998 році в Україні їх було понад 22 тисячі (в основному учениці 7-10 класів).

При оцінці соціально-психологічної обстановки важливо враховувати і наявність змішаних сімей. За приблизними підрахунками у 1998 році в Україні було понад 600 тисяч змішаних сімей. Дві третини з них були україно-російськими. В них домінували українські жінки. У вказаній категорії змішаних сімей вони становили майже 350 тисяч, а жінки – росіянки понад 50 тисяч. Понад 100 тисяч українських і 60 тисяч російських чоловіків знаходилися у шлюбі з представницями інших національностей – білорусками, болгарками, молдаванками, грузинками, єврейками.

Виховні впливи родини на дитину знаходяться в повній залежності від

типу сім'ї: повна – неповна, благополучна – неблагополучна. До неблагополучних сімей відносяться конфліктні, аморальні, педагогічно неспроможні, асоціальні сім'ї.

Конфліктна сім'я – це сім'я, в якій відносини подружжя мають відповідно конфліктний характер, при цьому один конфлікт нашаровується на інший, це супроводжується брутальністю, сварками. В таких умовах діти часто зростають злими, не вміють ладити з людьми.

В аморальній сім'ї подружжя конфліктує не лише один із одним, але і з нормами поведінки в цілому, із загальноприйнятим способом життя, діти в таких сім'ях потребують симпатій з боку оточуючих, хоча завоювати їх вони не вміють. Частіше усього таких дітей можна побачити серед правопорушників.

Педагогічно неспроможна сім'я характеризується тим, що батьки свідомо підбурюють дітей проти вчителів, школи, самі вони некомпетентні у питаннях виховання дітей, до того ж намагаються змінити щось у кращий бік; діти з таких сімей часто не сприймають педагогічний вплив вчителів, знаходяться на низькому рівні навчання і виховання.

Члени асоціальної сім'ї мають негативну направленість до цінностей, ідей, інтересів суспільства, зовні вони демонструють гармонію відносин, згуртованість; діти з таких сімей, як правило, недоброчливо ставляться до інтересів оточуючих, колективу.

Є чимало сімей, приклад яких показує, що взаєморозуміння, духовний контакт між дорослими та дітьми, сила прикладу батьків сприяє вихованню у дітей почуття власної гідності, вміння співпереживати, встановленню доброї психологічної обстановки. Вельми промовистими в цьому сенсі є результати Всеукраїнських літературно-мистецьких конкурсів дітей-ерудитів «Від роду до народу». У заключному турі другого конкурсу, який відбувся наприкінці листопада 1998 року, взяли участь чотири сім'ї – Кубаїв, що виховують 3 дітей (село Садове Гоцанського району Рівненської області); Левицьких, в

яких шестеро дітей від 6 до 15 років (Ізяслав Хмельницької області); Хоменко-Бачинських (Луцьк Волинської області); Глуценків (Біла Церква Київської області). Досить складними були конкурсні завдання – візитна картка сім'ї, «Берегиня», сім'я майбутнього (домашнє завдання), кращий українознавець. Переможцем конкурсу оголосили сім'ю Кубаїв. Однак всі конкурсанти демонстрували високу духовність, велику силу злагоди у сім'ї.

Виховні аспекти у певних сім'ях визначаються і тим, що в них сприймаються канони певних віросповідань.

В Україні діє понад 17 тисяч релігійних організацій 68 напрямів і течій. Палітра духовного життя, урізноманітнюватиметься й надалі. Це вноситиме відповідні корективи у суспільну свідомість і психологію. Конфесійна належність все менше слугуватиме однією з основних національних ознак, набуватиме й надалі умовного, символічного характеру. І соціальні, і міжконфесійні, і етнічні, і міжособові стосунки, вся атмосфера в демократичній державі, громадянському суспільстві, має бути такою, щоб вільно, гідно і впевнено почувалися представники будь-яких поглядів, спільностей, регіонів. Від створення такої атмосфери, без переваг і обмежень, залежатиме реалізація потенційних можливостей релігії та церков у духовному й суспільно-політичному відродженні України, - слушно вважають фахівці [197].

За 1998-2000 роки загальна кількість релігійних організацій в Україні збільшилась з 6500 до 25405, тобто майже у 4 рази. Кількість церков, конфесій, деномінацій та напрямів за цей час збільшилась з 18 до 105. Особливо інтенсивний процес виникнення нових релігійних організацій відбувався впродовж 1998-2000 років: 4999 або 1666 щорічно, причому найвищим цей показник був у 2000 році – 1862. Стабільно випереджаючими темпами розвиваються православні церкви, протестантські союзи та об'єднання. З 11475 громад, що утворилися у 1992-2000 роках, 5885 (51,2 відсотка) є православними, а 3866 (33,7 відсотка) – протестантського

напрямку.

Загалом на початок 2001 року 52,4 відсотка всіх релігійних громад України були православними (12843 громади), 26,9 відсотка належали до протестантських церков і союзів (6579), 13,5 відсотка (3317) – до УГКЦ, 3,3 відсотка (807) – до римо-католицької церкви. Причому, якщо в західному регіоні на 10 тисяч населення припадало 10,3 релігійних громад, то в центральному – 4,5, а в південно-східному – лише 2,8 [205].

Вплив релігійних громад на психологічне становище у сім'ях, в яких сприймається певне віросповідання – безсумнівний, і від того, яким він буде, багато в чому залежатиме морально-психологічний клімат у родині. Так, у Закарпатській області проживають представники 76 національностей. Окремі з них (угорці, румуни, словаки, німці) утворюють компактні етнічні масиви на кордонах з праматірними державами, підтримують з ними родинні, ділові, гуманітарні зв'язки, мають споріднені духовні запити. Усередині українського населення, питома вага якого становить 80,5 відсотка загальної кількості, теж існують певні етнічні, мовні, побутові, світоглядні, психологічні відмінності. Значна більшість його усвідомила себе українцями, частина українцями русинського походження, а дехто вважає себе представником окремої нації русинів. За умов духовного ренесансу кількість релігійних організацій в області у 90-х роках ХХ століття подвоїлася. На початку 2000 року там діяли понад 1400 релігійних громад, духовних центрів, монастирів. Серед них 473 православної общини, 286 – греко-католицької, 97 – реформаторської, 72 – римо-католицької церков, 277 – свідків Ієгови, 61 – євангельських християн-баптистів, 53 – християн віри євангельської, 32 – євангельських християн (суботників), 44 – адвентистів та інші [220]. Та незважаючи на етнічне та конфесійне розмаїття, переважній більшості закарпатців притаманна така духовна цінність, як релігійність. І ця обставина відіграє позитивну роль у функціонуванні закарпатської сім'ї як соціального організму, що знаходить промовисте відображення у статистиці.

Протягом 90-х років минулого століття загострилася проблема навколо дітей-сиріт і напівсиріт.

Законом України «Про охорону дитинства» (2001 рік), визначені заходи, які здійснюються при перебуванні дитини в несприятливих умовах і екстремальних ситуаціях. Встановлено, що утримання й виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечує держава (створення притулків для безпритульних дітей; влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати, дитячі будинки сімейного типу, встановлення над такими дітьми опіки; створення вихованцям таких закладів необхідних умов для їх всебічного і гармонійного розвитку, підготовки до самостійного життя та праці). Усиновлення (удочеріння) допускається виключно в інтересах дитини й оформлюється спеціальним юридичним актом - рішенням суду; усиновлення (удочеріння) дитини, яка є громадянином України іноземними громадянами провадиться, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення (удочеріння) чи виховання в сім'ї громадян України.

До заходів щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віднесені: збереження за ними права на приміщення, в якому вони проживали; матеріальна допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, у дитячих будинках сімейного типу і прийомних сім'ях; обов'язкове державне страхування вказаних дітей до досягнення ними 18-річного віку; гарантія працевлаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після повернення їх з дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, закінчення навчання в державних і комунальних навчальних закладах; гарантії дітям-інвалідам та дітям з вадами розумового або фізичного розвитку необхідних умов, рівних з іншими громадянами можливостей для повноцінного життя та розвитку з урахуванням індивідуальних здібностей та інтересів, безоплатного лікування,

безперешкодного доступу до об'єктів соціальної інфраструктури.

При розробці законодавства про сімейні відносини враховані матеріали Міжнародної конференції «Діти в інтернатних умовах», яка відбулася у Стокгольмі за участі 45 країн у травні 1999 року. Головна думка, яка там пролунала, - інтернати сьогодні є великою соціальною проблемою. У світі їх називають «склади для нещасних дітей».

Більш демократичні й цивілізовані форми опіки включають, наприклад, фостерну людину, тобто таку, що замінює родину (foster - виховувати). Тобто сім'я, що прийняла названих дітей. Пік фостерного виховання в світі припадає на закінчення другої світової війни - тоді багато дітей втратили батьків через військові дії. У червні 1998 року Кабінет Міністрів України прийняв спеціальну постанову (№ 241) про проведення експерименту щодо створення фостерних сімей. Його планувалося провести в шести областях України, але він фактично проходив у п'яти - Київській, Харківській, Одеській, Запорізькій та Автономній Республіці Крим.

Фостерною або названою вважається родина, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей - сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. Вимоги до названих батьків багатопланові. Станом на 1 липня 2000 року в Україні в 33 фостерних сім'ях виховувалося 40 дітей. Важливим є питання про фінансування фостерних сімей. У 1998 роках експеримент щодо їх створення фінансувала Європейська дитяча благодійна організація. Виходячи з українських розцінок, наданих Інститутом соціальних досліджень, на названу дитину, залежно від її віку та стану здоров'я, припадало від 267 до 323 гривень на місяць.

З 2001 року всі фостерні родини України перейшли під опіку місцевих бюджетів. Фахівці вважають, що для останніх це вигідно. Адже вони так, або інакше, зобов'язані виділяти кошти на інтернатських дітей. А на утримання одного інтернатівця в середньому по Україні витрачається 7,5 тисяч гривень на рік. Фінансування фостерної сім'ї, яка виховує одну дитину, коштуватиме

державі вдвічі менше. Отже, переводячи дітей з інтернатів у фостерні сім'ї місцеві бюджети заощаджують кошти. При цьому, звичайно, дитині у родині значно краще, ніж у державному закладі [205].

Станом на 20 лютого 1999 року в Україні було 90 тисяч дітей – сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. З них 11 тисяч перебували в інтернатах і дитячих будинках, в тому числі 620 – в дитячих будинках сімейного типу. Інші знаходилися під опікою близьких родичів. Це зумовило необхідність визначення принципів її встановлення та здійснення.

У березні 1998 року Український інститут соціальних досліджень отримав від дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) грант на розробку програми «Трансформація існуючої в державі системи опіки над дітьми». Вона спрямована на виведення дітей-сиріт з традиційної державної системи опіки. При розробці програми враховано, що у європейських країнах існують такі форми опіки: 1. - усиновлення; 2. - опіка близьких родичів; 3. - сім'я, що прийняла дитину; 4. - інтернат (по 15-10 дітей – розглядається, як вимушена форма опіки). Такої ланки, як «приймаюча сім'я» на початку 90-х років не існувало.

Розробники програми «Трансформація існуючої в державі системи опіки над дітьми» вважають, що проблему сирітства в Україні можна вирішити лише за допомогою введення інституту приймаючої сім'ї. На це не треба витратити багато коштів: не треба будувати особливих приміщень, вирішувати якісь глобальні організаційні завдання. Однак, важливо визначити форми переміщення грошей, які виділяються на утримання дитини (в інтернат, родинний дитячий будинок, опікунську родину, приймаючу сім'ю).

Досвід стверджує, що жоден колективний метод виховання в дошкільних закладах, школах-інтернатах чи тимчасових притулках для неповнолітніх не замінить психологічного і педагогічного впливу батьків на сина чи доньку, їхньої турботи, любові, сімейного тепла.

Фахівці, які займаються питанням виховання круглих сиріт, напівсиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, вважають, що кожна дитина має пройти через сім'ю. З їх участю у порядку законодавчої ініціативи міністерство України у справах сім'ї та молоді запропонувало нову, досі не апробовану в державі форму виховання круглих сиріт, напівсиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, - прийомну сім'ю. Мета проекту, як це визначено у Положенні про прийомну сім'ю – влаштувати в сім'ї громадян якомога більше таких дітей для формування у родинному колі повноцінних, фізично та морально здорових особистостей, а головне – дати безпритульним батьківську турботу і любов.

Експеримент з утворенням прийомних сімей почато у Запорізькій області.

Передумови створення прийомних сімей визначені «Положенням про прийомну сім'ю», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 року.

По-перше, подружжя, яке погодилося на їх створення, повинно мати відповідні житлово-побутові умови, бути матеріально забезпеченим, мати навички виховання, дбати про духовний, моральний і фізичний розвиток дитини.

По-друге, на виховання в основному беруться діти з трирічного віку. Вони виховуються у сім'ї до 18 років, а якщо навчаються у вищому навчальному закладі, то до його закінчення. Дітей, які досягли десятирічного віку, направляють у сім'ю лише за їхньою згодою. Загальна кількість дітей, враховуючи рідних і прийомних, не повинна перевищувати п'яти осіб. Якщо діти залишають прийомних батьків з якихось причин, а ті не бажають поповнити родину, то вони втрачають статус прийомної сім'ї, а сироти, як і раніше, перебуватимуть під опікою держави.

По-третє, за прийомними дітьми зберігається право на раніше призначені аліменти, пенсії, допомоги та інші соціальні виплати, які до

досягнення дитиною повноліття перераховуються на її особистий рахунок. У жодному разі прийомні батьки не мають права використовувати зазначені кошти.

Дітям, прийнятим у прийомні сім'ї, оформляється тимчасова прописка. Водночас органи опіки та піклування разом з місцевими органами у справах сім'ї та молоді виявляють піклування про збереження за дітьми, прийнятими до прийомних сімей, їх житла та майна за місцем його знаходження і здійснюють контроль за його використанням. Після досягнення прийомними дітьми 18-річного віку вони забезпечуються житловою площею відповідно до законодавства, якщо їм не може бути повернуто житлове приміщення, на яке вони мали право раніше, або якщо вони такого приміщення не мали. Повнолітні діти мають право, за згодою прийомних батьків, жити у сім'ї доти, доки їм нададуть житлову площу.

По-четверте, прийомній сім'ї щомісячно органами у справах сім'ї та молоді виділяються кошти на харчування прийомних дітей, виходячи з натуральних норм, придбання для них одягу, взуття, м'якого інвентарю, медикаментів і таке інше.

Станом на 15 листопада 1998 року в Запорізькій області було створено понад 100 прийомних сімей, в яких виховувалося 248 дітей, в тому числі 105 прийомних.

Розпочата робота по створенню дитячих будинків сімейного типу. Розроблена програма будівництва сімейних котеджів. У її реалізації беруть участь вітчизняні та зарубіжні громадські фонди. Міжнародна благодійна організація «Надія на житло для дітей» виділила кошти на будівництво трьох стаціонарних дитячих будинків сімейного типу в Київській області. Передбачено таке будівництво в Криму, Івано-Франківській області. Ця ініціатива знайшла підтримку на найвищому державному рівні. Так, Постановою Кабінету міністрів від 27 квітня 1994 року затверджено Положення про дитячий будинок сімейного типу, згідно з яким «Дитячий

будинки сімейного типу є пріоритетною формою виховання та турботи про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (стаття 1). Положення цієї Постанови було покладено в основу діючої нині аналогічної Постанови КМ від 26 квітня 2002 року (№ 564).

Міністерство України у справах сім'ї та молоді підготувало проект «Концепції державної сімейної політики». У ній містяться абсолютно нові підходи до сім'ї, нові пріоритети. Зокрема, вказано, що держава не повинна брати дрібну опіку над сім'єю. Вона має створювати умови для її соціального становлення, самореалізації кожного її члена.

В Україні невпинно зростає кількість дітей-сиріт та дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях. Це зумовило необхідність розширення мережі дитячих притулків. Їх психологічне призначення визначено «Типовим положенням про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх» (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 року).

В цьому документі визначено, що «притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх відповідної місцевої державної адміністрації... - це заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування у ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років». Визначено, що основними завданнями притулку є: а) соціальний захист позбавлених сімейного виховання неповнолітніх, які опинилися в складних житлово-побутових умовах, залишили заклади освіти; б) створення належних житлово-побутових і психолого-педагогічних умов для нормальної життєдіяльності неповнолітніх, надання їм можливості для навчання, праці та змістовного дозвілля. Особливо підкреслено, що діяльність притулку ґрунтується на принципах гуманності, демократичності, поваги до особистості.

В Україні утвердилися три групи притулків: державні, благодійні, кімнати тимчасового перебування. У 1998 році їх було відповідно 64, 7, 33. При цьому: у притулках для неповнолітніх у 1998 році перебувало

11189 дітей, в тому числі 7269 чоловічої статі (65 відсотків) і 3920 жіночої (35 відсотків). За віком вони розподілялися: а) з 3 до 7 років – 2049 (18,3 відсотка); б) з 7 до 14 років – 7261 (64,9 відсотка); в) з 14 до 18 років – 1879 (16,8 відсотка). 4964 дітей (44,4 відсотка) мали початкову освіту, 2861 (26,2 відсотка) – неповну середню, 2910 (16,8 відсотка) не мали освіти (2049 у віці до 7 років; 861 – у віці 8-9 років).

Діти, які знаходились у притулках, відносилися до сімей: повних – 2426 (21,7 відсотка); неповних – 5701 (51 відсоток); багатодітних – 1880 (16,8 відсотка); функціонально неспроможних – 4179 (37,3 відсотка); малозабезпечених – 5055 (45,2 відсотка); 2239 (20 відсотків) були сиротами та дітьми без батьківської опіки, 282 (2,5 відсотка) були сиротами під опікою.

Відповідно до наказу міністерства сім'ї та молоді від 16 лютого 1998 року в притулках для неповнолітніх з кількістю 50 вихованців введені посади вихователя-методиста, чотирьох його помічників, чотирьох медичних сестер, психолога, лікаря-педіатра, чотирьох чергових режиму, 2 кухарів, обслуговуючих працівників.

Вирішення проблем сім'ї надзвичайно важливе завдання. Лише на основі її зміцнення можливо стримати подальше погіршення демографічної обстановки, забезпечити зростання дітородіння, призупинити зменшення тривалості життя.

Протягом 1989-1995 років середня тривалість життя в Україні зменшилася у чоловіків на 4,9 року, а у жінок на 2,6 року. Особливо значним було її скорочення у міських чоловіків (на 5,3 року). В другій половині 90-х років ХХ століття тривалість життя в Україні становила 67,7 року, у чоловіків – 62,3 року, у жінок – 73,2 року. За цим показником Україна знаходилася у 12-му десятку з 198 країн (на рівні таких країн як Марокко, Туніс, Киргизстан, Таджикистан).

Одночасно з гострим спадом народжуваності демографічні процеси позначаються й іншими явищами, які породжують глибокі наслідки. Зокрема,

в сімейній сфері спостерігається зменшення й нестабільність одружень і поява консенсуальних союзів, так би мовити «на віру», які є менш схильними до дітонародження.

Зменшення дітонародження є наслідком значного постаріння населення. На початок 1998 року в Україні населення віком 60 років і старше становило 19,5 відсотків.

Процес зменшення народжуваності пов'язаний і з тим, що припиняються соціальна і репродуктивна функція сім'ї, материнство не визнається як професія в буквальному розумінні цього слова.

Падіння життєвого рівня, нерозв'язаність багатьох гострих проблем, соціально-психологічний дискомфорт, впливають далеко не найкращим чином на бажання молодих сімей мати більше однієї дитини. Загальний коефіцієнт народжуваності становив у 1997 році лише 8,9 відсотка, тобто на 1000 чоловік населення на рік припадало близько 9 немовлят, що на 32 відсотки менше, аніж у 1989 році.

За даними Державного комітету статистики на 1 жовтня 1998 року в порівнянні з січнем-вереснем 1997 року народжуваність скоротилася з 8,9 до 8,4 на 1000 жителів.

Характерними є мотиви, що вплинули на рішення певного подружжя про народження дитини. Їх суть досить чітко простежується за даними опитувань сільського населення України, що було проведено Українським інститутом соціальних досліджень та центром «Соціальний моніторинг». Було опитано 2001 особу. Респонденти мали обрати кілька варіантів відповідей. Результати наведені в наступній табл.4.1.2.

Таблиця 4.1.2.
Соціальний моніторинг сільського населення України (у відсотках)

Хотілося продовжити свій рід	46%
Хотілось відчувати радість материнства / батьківства	45%
Народження дитини робить наше життя по-справжньому сімейним	37%
Треба зміцнити сім'ю	10%

Дитина народилася в результаті незапланованої вагітності, але ми були цьому раді	4%
Дитина народилася, бо було пізно робити аборт	0,7%
Інше	0,2%

Останнім часом посилилась соціальна робота серед різних вікових категорій українських громадян з питань сімейного буття. Досить активно її проводить Державний центр розвитку сім'ї центрального відділу реєстрації шлюбів міста Києва. Його працівники – професіональні психологи – проводять індивідуальне консультування окремих громадян, сімей, здійснюють наукові дослідження, тренінги тощо. Одним з центральних завдань стала робота з молодими сім'ями, визначення їх особливостей, формування рекомендацій з різних питань (сексуальних, побутових, виховання дітей, розподілу обов'язків у сім'ї тощо).

Застосовується і тестування. Дівчатам і юнакам, які вирішили вступити у шлюбні відносини, пропонується поділити аркуш паперу на три колонки:

- 1.- Що Вам подобається у майбутньому чоловікові (дружині)?
- 2.- Що Вам не подобається у майбутньому чоловікові (дружині)?
- 3.- Чого б Ви бажали від майбутнього чоловіка (дружини)?

Відповіді на питання зіставляються, аналізуються. Відбувається відверта розмова щодо майбутніх подружніх стосунків. А іноді вони зводяться до вирішення питань чи варто їм ставати на весільний рушник.

Предметом розмови стало і питання про дітей. Майбутні чоловіки частіше всього кажуть, що бажують мати не менше двох дітей, в той час, як жінки – одну дитину.

Питання про психологічну несумісність між собою, рідними по суті на таких зустрічах не обговорюються. В подальшому воно виникає, у зв'язку з різними життєвими ситуаціями: стосунки між свекрухою і невісткою; різниця у віці та соціальному стані; матеріальне становище; житлова проблема тощо.

Зниження народжуваності призвело до значного зменшення

учнівського контингенту. Якщо наприкінці 80-х років ХХ століття у загальноосвітніх школах навчалось до 8 мільйонів учнів, то у вересні 2001 року – 6,6 мільйонів. Із загальної кількості учнів 634,7 тисяч першокласників. Це на 9,1 тисяч менше, ніж у 2000 році [239].

На початок 2000/2001 навчального року в 21260 денних загальноосвітніх навчальних закладах системи Міністерства освіти і науки України (без спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів) навчалось 6 мільйонів 510 тисяч учнів, що на 382 тисячі менше, ніж на початок 1996/1997 навчального року. У міських поселеннях чисельність учнів скоротилась на 7,7 відсотка, у сільських – на 0,9 відсотка [252].

Напередодні 2000/2001 навчального року в загальноосвітніх школах України нараховувалося 5 мільйонів 953 тисячі учнів. 1 вересня 2000 року стали першокласниками понад 557 тисяч дітей, що народилися у 1993 році. Це на 133 тисячі менше, ніж у вересні 1996 року. А загальна чисельність учнів досягла, як вже вказувалося, понад 6 мільйонів 510 тисяч.

Ця тенденція підтверджується і даними про народжуваність у міських поселеннях і сільській місцевості. У міських поселеннях народжуваність з 1989 по 1999 рік щорічно, пересічно зменшувалась до 8 відсотків, а у сільській місцевості – на 0,8-0,9 відсотка [305].

До 1996-1997 років більше 100 сільських районів, в основному центральних і східних областей, стали зонами демографічної кризи, де відтворення населення без залучення молоді стало неможливим.

Наприкінці 1998 року чисельність дітей становила 12,2 мільйона – майже четверту частину населення України. При цьому більш як у трьох мільйонах сімей, в тому числі 580 тисячах молодих сімей, дітей не було. Більше половини сімей у містах однодітні, у селах – двох-трьохдітні. В Україні переважають прості сім'ї, які складаються із шлюбної пари та дітей (середня величина сім'ї у 1998 році становила 2,3 чоловіка).

Зменшення народжуваності негативно впливало практично на всі

аспекти життєдіяльності людей. По-перше, на певному етапі зменшувалася кількість осіб працездатного віку. По-друге, відповідно зменшувалися можливості укладання шлюбу між чоловіками і жінками однакових вікових рівнів. По-третє, зменшення кількості сімей не створювало сприятливих можливостей для відтворення населення.

За підрахунками завідувача відділу демографії та трудових ресурсів Інституту економіки НАНУ доктора економічних наук, професора В. Стешенко за найбільш імовірним сценарієм населення України до 2026 року (за період рівний приблизно терміну життя одного покоління, тобто часу між народженням матері та доньки) зменшиться до 42 мільйонів осіб, а особи віком 60 років і старше становитимуть 25 відсотків, тобто рівень постаріння населення підвищуватиметься. Частка дітей в населенні знизиться з 19 відсотків у 1998 році до 15 відсотків у 2026 році. У містах постаріння поглиблюватиметься, а в сільських місцевостях – гальмуватиметься [332].

Депопуляція буде притаманною Україні протягом всього прогнозованого періоду з уповільненням її в селах і з наростанням у містах.

Якщо за деякий час вікова структура населення стабілізується відповідно до існуючого режиму народжуваності, зокрема однієї дитини на жінку, то кількість населення зменшуватиметься наполовину приблизно кожних 25-30 років.

З 2,5 мільйонів молодих сімей в Україні близько 800 тисяч потребують поліпшення житлових умов, причому саме в цих родинах народжується майже 80 відсотків усіх дітей.

Рівень заможності молодих сімей в Україні надзвичайно низький. Лише 33 відсотка живуть в окремих квартирах, 11 відсотків – у комунальних, 14 відсотків – наймають житло, 10 відсотків мешкають у гуртожитках, 1 відсоток – у непридатних приміщеннях, 31 відсоток – разом з батьками [126].

Соціально-економічна криза практично унеможлиблює вихід з кризи

демографічної. Для процесу нормального відтворення населення країни відсутні елементарні умови. Так, згідно з моніторингом Інституту соціології НАНУ 1994-2002 року, матеріальний стан середньої української сім'ї падає у 2002 порівняно з 1994 роком за такими показниками: зменшилась частка квартир, які мають холодну та гарячу воду, каналізацію та центральне опалення, а при цьому погіршується рівень облаштування помешкань щодо холодильників, пральних машин, домашніх бібліотек. Більше 70 відсотків сімей у 2002 році відносять себе до бідних. 64 відсотки сімей страждають від нестачі м'яса та м'ясопродуктів, 54 – риби і рибопродуктів, 42 – фруктів і ягід, 54 – взуття, 52 – одягу, 43 – ліків. Моніторинг засвідчив: респонденти сьогодні визначають середній дохід на душу населення на місяць у розмірі 163 грн., а межею бідності вважають 415 гривень. А відтак, нараховуємо лише трохи більше 10 відсотків люду України, які «впевнені в завтрашньому дні».

Отже, процес виходу з демографічної кризи надзвичайно ускладнюється та уповільнюється соціально-економічною нестабільністю, яка стала першопричиною погіршення сімейно-шлюбних відносин, що в свою чергу впливає на показники народжуваності. Саме через сім'ю відбувається зміна генерації людей; вона забезпечує не тільки продовження роду, а й виховання дітей та їх первинну соціалізацію, впливає на стан здоров'я її членів, отже, і на рівень смертності населення.

В 90-х роках ХХ століття погіршився психологічний стан сім'ї, спричинений навантаженням сімейних домогосподарств внаслідок незабезпеченості житлом молодих пар. Істотно зросла кількість розлучень, фактично кожна двадцята сім'я в Україні розпадається. Негативно на соціально-психологічну обстановку впливає наявність неповних сімей.

Таким чином, для процесу нормального відтворення населення країни відсутні елементарні умови – економічна стабільність, соціальний захист з боку держави та ін. Дедалі більше сімей обмежується народженням однієї

дитини, зростає бездітність.

Існують і регіональні відмінності цих процесів. Так, до середини 1990-х років більше 100 сільських районів, в основному центральних і східних областей, стали зонами демографічної кризи, де відтворення населення без залучення молоді стало неможливим.

Неможливо проігнорувати й питання, що виникли стосовно охорони дитинства. Протягом останнього десятиліття загострилася проблема навколо дітей-сиріт і напівсиріт. Їх утримання й виховання забезпечує держава, що законодавчо було встановлено прийняттям Закону України «Про охорону дитинства» в 2001 році. Спеціальною постановою Кабінету Міністрів України, прийнятою в 1998 році, в Україні було започатковано практику створення фостерних сімей. Іншою постановою 1998 року – «Положенням про прийомну сім'ю» – визначені передумови створення прийомних сімей. Розпочато роботу й по створенню дитячих будинків сімейного типу.

4.2 Демографічна ситуація і сучасні етномовні процеси в Україні

Мова є найуніверсальнішою формою Буття і Свідомості людини. На думку Т. Шевченка, мова – це феномен, який виражає людську, земну і космічну сутність, не лише форму буття (свідомість), а й саме Буття нації [127].

Саме мова є однією з найважливіших ознак етносу. На початкових етапах формування будь-якого народу мова, як правило, збігається з національною належністю. Адже в процесі виникнення і первісного заселення тієї чи іншої території всі члени етнічної спільноти повинні розуміти один одного, тобто розмовляти однією мовою. Мова в даному випадку власне була ознакою, яка розрізняла народи. Не випадково за часів княжої Русі народи називалися «ЯЗЬЦИ» [196].

Знаковим явищем є те, що: 1.- всі мови – як і люди, суспільні верстви, нації – від природи наділені неповторною, єдиною в світовій (земній і космічній) цілісності особовістю; 2.- в процесі розвитку мови змінюють

(передусім розширюють) свій кількісний склад, елементи структури (орфоепію, орфографію, частково стилістику), але й при цьому зберігають саму структуру: її генетичний код (внутрішню сутність та відповідну її форму); 3.- кожна мова асимілює лише те, що відповідає її духовному ладу (семантичній основі), інше ж поповнює її арсенал тільки як функціональні елементи для міжнародного спілкування. Як і люди, мови можуть вступати в найуніверсальнішу взаємодію, однак і при цьому справжні мови (а не штучно «збагачені паліативи») не втрачають своєї особовості (внутрішнього ладу): вони або відстоюють свій суверенітет, або гинуть.

Особовість української мови достатньою мірою виявляється не лише в її музично-гармонійній яскравості, а й у її семантичному багатстві, мелодико-ритмічному поліфонізмі, емоційно-філософській глибині і чи не найповніше – у її максимальній сконцентрованості та універсалізмі злиття змісту і форми. При цьому: коли особовість мови визначена характером української природи, історії, людини, культури, - то й сама мова виступає могутнім фактором зворотнього впливу не лише на характер, тип української людини (нації), а й на тип української природи (зрозуміло – другої, твореної духом) [196].

М. С. Грушевський характеризував мову як засіб, який надає найбільш реального знання в сфері політики, освіти, культури кожному громадянину, кожному народу.

Між тим, мова – це суспільне явище, яке займає своє особливе місце серед інших суспільних явищ і йому притаманні неповторні специфічні риси.

Перш за все, мова є надбанням колективу, вона забезпечує спілкування членів колективу між собою і дозволяє повідомити та зберігати потрібну інформацію про будь-які явища матеріального і духовного життя людини.

По-друге, мислення розвивається й оновлюється швидше, ніж мова, однак без мови мислення – це лише «річ у собі», воно не впливає на духовний стан людини.

По-третє, людина завжди може використати готовий матеріал мови

(слова, речення) як «формули», «матриці» не лише для відомого, але й для нового.

I. Франко розглядав мовні проблеми у плані писемності. «... Письмо, - зазначав він, - дає людям можливість передавати свої думки нащадкам, ділитися з сучасними, але на сотні верст віддаленими людьми. Письмо, закріплюючи думки окремих людей, сприяє поступу в мисленні, подаючи одному в короткий час те, над чим другий мислив і працював ціле життя, - даючи тим самим можливість починати дальшу працю від того пункту, на якому зупинився попередник. Одним словом, винайдення письма стало основою цілої людської культури, найпотужнішим рушієм поступу, без якого людина не була б у змозі пізнавати систематично і чітко закони природи і зоставалася б на віки не її господарем, а злиденим рабом».

Згідно з матеріалами соціологічного обстеження «Етнічна самосвідомість особистості», здійсненого відділом етнокультурних досліджень Інституту соціології НАН України, більше половини респондентів-українців відповіли, що мова є для них головною цінністю, що об'єднує людей одного етносу. Відповіді респондентів, які визначили мову головною етнічною цінністю, мають досить значні відмінності у розрізі поколінь. Найбільшим відсотковим показником представлені відповіді респондентів-українців старшого покоління (64,0 відсотків), найменшим – відповіді респондентів - українців молодого покоління (51,7 відсотка). Для старшого та середнього поколінь мова відповідає першій позиції у системі етнічних цінностей; молодь відводить цілісному значенню мови другу позицію. Зв'язок представників сучасного українського етносу із рідною природою, землею предків та власне сучасниками даного етнічного осередку відіграє роль визначальної цінності у процесі їхньої етнічної самоідентифікації. Почуття до рідної землі та природи є найістотнішою цінністю для представників молодого покоління (56,7 відсотка). Водночас для представників старшого та середнього поколінь українців цінність

почуття до батьківщини (відповідно 55,6 та 45,9 відсотка) слідує за пріоритетами етнічної мови та народних традицій. На третій пріоритетній позиції у системі етнічних цінностей українського етносу виявились народні звичаї, традиції та обряди (в середньому 51,0 відсоток). Система народних звичаїв, традицій та обрядів займає другу пріоритетну позицію серед етнічних цінностей для середнього та старшого поколінь (відповідно 55,8, 51,0) [127].

Мовна ситуація визначається як «...сукупність форм існування (варіантів) однієї мови або кількох мов, що функціонують у межах одного ареалу і взаємодіють між собою». Мовна ситуація описується в трьох параметрах – кількісному, якісному та оціночному.

Кількісний аспект аналізу передбачає виявлення: а) компонентів мовної ситуації; б) демографічної сили мов; в) комунікативної сили мов. Якісний аспект аналізу пов'язаних з порівнянням мов: а) в структурно-генетичному плані та б) з точки зору ендо - та екзоглосії. Оціночні ознаки мовної ситуації – це зовнішня й внутрішня оцінка мов тими, хто ними розмовляє, у плані їх комунікативної придатності, естетичності й культурної престижності [166].

Спеціально виділяють мову політичну. При цьому розрізняють п'ять сфер її використання: 1.- мова законодавства та адміністративно-правова термінологія; 2.- мова управління, призначення якої – оперувати розпорядженнями, інструкціями, настановами тощо; 3.- мова спілкування та переговорів; 4.- мова політичного виховання, яка має створити нормативну структуру та початкові терміни для формування громадської думки, обґрунтування політичних цінностей та прищеплення певних переконань (проведення культурно-освітніх заходів; передачі по радіо і телебаченню; публікації в друкованих засобах масової інформації); 5.- мова політичної пропаганди, котра вживається передусім у політичних виступах і повинна приводити до змін громадської думки (засіб словесної боротьби за владу,

оперує поняттями, що торкаються найбільш спірних проблем політичної боротьби).

Вищеназвані п'ять сфер функціонування політичної мови рідко зустрічаються у «чистому вигляді». На практиці вони найчастіше виступають у змішаних або перехідних формах.

До найважливіших функцій політичної мови належать комунікативна, мобілізуюча, пізнавальна і виховна. Такі функції сприяють тому, що людина заучує не лише значення мовних символів, а й засвоює їх соціальну оцінку. Відтак, політична мова перетворюється на ефективне знаряддя пропаганди та соціально-психологічного виховання. Водночас вона сприяє утвердженню політичного лексикону – ключових понять (символів, що перебувають у певному контексті й цим контекстом визначаються) суспільно-політичного і соціально-економічного характеру.

Сутність державної мовної політики відображена у Конституції України. У десятій її статті окреслено три напрями державної мовної політики в сучасній Україні: 1.- державною мовою в Україні є українська мова; держава покликана забезпечувати розвиток і функціонування української мови в усіх сферах життя на всій території України; 2.- держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування; 3.- застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом [1].

Державній мовній політиці присвячено одинадцять статтю Основного закону. В ній закріплено дві принципово важливі основи.

По-перше, визначено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. По-друге, вказано, що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

10 стаття Конституції України покладає на державу обов'язок забезпечувати «всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх

сферах суспільного життя на всій території України». А пунктом 7 статті 22 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» передбачено наявність функціональної ланки державного органу зі здійснення мовної політики в структурі обласних і районних держадміністрацій. Закон про мови й підписані Україною міжнародні угоди також зобов'язують державу провадити осмислену, послідовну, цілеспрямовану, сплановану, підкріплену фаховими і матеріальними ресурсами мовну політику. Саме уряд через спеціальні органи має виконувати і прийняті ним же самим на найвищому рівні державні програми, зокрема затверджені Постановою Кабінету Міністрів від 8 вересня 1997 року «Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови», не кажучи вже про схвалену ще Радою Міністрів УРСР 12 лютого 1991 року «Державну програму розвитку української та інших національних мов на період до 2000 року». Сферу відповідальності там строго окреслено, виконавців вказано. Проте, по суті, не підведені підсумки виконання вказаної програми.

За даними фахівців Інституту соціології НАН України, виявленими під час проведених опитувань, українську мову назвали рідною в 1994 році 62,3 відсотка, в 1995 році 59,4, в 1996 – 62,5, 1997 – 62,4, 1998 – 62,0, 1999 – 61,05 відсотка опитаних. Російську мову визнали рідною відповідно в 1994 році – 34,7 відсотка, в 1995 – 37,8, в 1996 – 36,1, в 1997 – 35,4, в 1998 – 36,5, в 1999 – 36,08 відсотка опитаних [197].

Але на запитання дослідників щодо використання мови спілкування у сім'ї, відповіді респондентів у зазначений період виявилися досить суперечливими, адже по суті дані вказували на наявність українсько-російської двомовності, що видно з табл. 4.2.1.

Таблиця 4.2.1.

**Розподіл відповідей на запитання
«Якою мовою Ви спілкуєтесь у сім'ї?» (у відсотках)**

№№ п.п.	Варіанти відповідей	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
1.	Тільки українською	36,7	31,9	36,9	38,2	37,7	36,3	39,1
2.	Тільки російською	32,4	32,8	33,1	34,5	33,4	33,6	36,0
3.	Іншою мово	0,7	0,9	0,4	0,6	0,5	1,1	0,2
4.	По-різному, залежно від ситуації	29,4	34,5	29,6	26,8	29,4	29,0	24,7
5.	Не відповіли	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Причини цього явища полягали в тому, що всупереч історично сформованим міжнародним тенденціям у співвідношенні титульної нації і меншин, українці в Україні історично мали гірші умови розвитку, ніж інші етноси. За радянської доби вони відставали від інших у якісних характеристиках, зокрема, нижчим рівнем освіти; українці по суті представляли сільськогосподарську націю; найбільша, порівняно з іншими етносами, частка українців була зайнята в галузях матеріального виробництва і значно нижча їх частка займалась розумовою працею [275].

У колишньому СРСР цілеспрямовано був створений і ефективно діяв механізм русифікації, для чого створювались відповідні матеріальні та ідеологічні умови.

Тому, для ситуації в Україні характерні певні асиметрії. Перша з них стосується розбіжності між етнічною та мовною самовизначеністю особи. За даними перепису 1989 року 87,7 відсотка українців вважали рідною мовою українську, а послуговувалися нею в побуті ще менше. Разом з тим 12 відсотків українців назвали рідною мовою російську. Для росіян, які мешкають в Україні була характерною дещо інша картина. З їх загального числа 98,3 відсотка вважали рідною мову своєї національності. Про вільне володіння українською тоді заявили 32,7 відсотка (в порівнянні з 59,4

відсотка українців, які вільно володіли російською мовою як другою).

Отже, для росіян у порівнянні з українцями характерний міцніший зв'язок міжетнічною приналежністю та рідною мовою [274].

З наведених даних випливає, що майже дві третини респондентів визнавали українську мову рідною і понад 30 відсотків – російську. При цьому, неабиякий вплив на питання українсько-російської двомовності відіграв вік респондентів. Так, у 1994 році частка респондентів віком до 30 років, котрі визнали українську мову рідною, становила 55 відсотків, а російську 43 відсотка; для респондентів середньої вікової групи ця частка складала 62,1 відсотка (російську визнавали рідною 34,7 відсотка), а для респондентів похилого віку – 68,6 і 29,4 відсотка. Серед респондентів 2000 року віком до 30 років українську мову визнали 59 відсотків, а російську 40,1, середньої вікової групи відповідно 64,7 і 32,2, похилого віку – 70,2 і 28,1 відсотка.

Під час опитування у 2000 році, на запитання «Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям/онукам знання української мови?», 91,83 відсотка респондентів відповіли «Так, безумовно», і тільки 5,17 відсотка – «Ні, не обов'язково». Три відсотка респондентів заявили, що «Важко відповісти» [382].

Досвід свідчить, що ціннісні орієнтації будь-якого покоління визначають рівень матеріального стану, рівень освіти, рід діяльності, соціальну самоідентифікацію особистості.

З огляду на нестабільність стану сучасної української економіки цілком очевидно, що матеріальне становище є визначальним фактором у створенні етноціннісної системи. У свою чергу матеріальна забезпеченість людини прямо залежить від її працевлаштування, тому значної ваги набуває залежність вибору етноціннісних пріоритетів від роду діяльності. Не менш важливою є залежність системи етнічних пріоритетів від рівня освіти. Саме рівень освіченості позначається на формуванні високих гуманістичних

якостей, що відповідають нормам цивілізованого співжиття, опосередковано сприяючи і розбудові цивілізованої держави. У цьому плані заслуговує на увагу зіставлення етнічних цінностей зі статусним пріоритетом представників різних поколінь.

Встановилася певна закономірність зіставлення мовного пріоритету з рівнем матеріального стану: в усіх поколіннях мовні пріоритети підтримуються високим рівнем матеріального добробуту. Зі зменшенням рівня споживання матеріальних благ знижується значущість мовної цінності [128].

Українська дослідниця О. Борусевич підтверджує вказані положення даними про результати опитувань з вказаних питань, проведених у 1998 році. Серед старшого покоління в групі з «добрим» матеріальним станом пріоритетність мови визначалася у 84,6 відсотка відповідей, у групі з «дуже поганим» матеріальним станом – лише 52,5 відсотка. Аналогічна тенденція була характерною і для людей середнього віку. Щодо молодшого покоління українців, особливо тієї частини, яка мала «добрий» матеріальний стан, то в його середовищі спостерігалася ціннісна переорієнтація – відстороненість від проблем національного відродження етнічної культури. Звідси низький рівень мовного пріоритету – 31,3 відсотка.

Інтегральна оцінка етнічної мови людьми різних поколінь проаналізована із урахуванням рівня і характеру зайнятості. Наприкінці 90-х років ХХ століття найбільш зайнятим різними видами роботи було середнє покоління. У осіб, що належали до нього, - спеціалісти з вищою освітою, кваліфіковані робітники та підприємці, - мовний пріоритет досить високий і відповідно становив 67,4; 57,4; 80,0 відсотків порівняно з категоріями, які мали інші соціально-трудоі статуси. Серед молодого покоління найбільше цінували рідну мову в групах керівників підприємств і різноробів. В інших групах молоді показники мовного пріоритету були набагато нижчими. Серед старшого покоління найвищі показники мовної цінності були репрезентовані

керівниками підприємств (100 відсотків), спеціалістами технічного профілю (100), службовцями (60), селянами (66,7), а найнижчі – службовцями молодого покоління (27,3), службовцями середнього покоління (54,3), керівниками підрозділів і кваліфікованими працівниками старшого покоління (відповідно 22,2 та 53,6 відсотка) [382].

О. Борусевич наводить і дані, які свідчать, що сфера діяльності значною мірою зумовлюється рівнем освіти. Респонденти з початковою освітою найбільше значення надавали мові в групі старшого та середнього поколінь (відповідно 73,5 і 100 відсотків). Це, за її думкою, до певної міри пояснювалося наслідками колишньої українізації, про яку старше покоління пам'ятало. Серед всіх трьох поколінь проявлялась така закономірність: з підвищенням рівня освіти збільшувалось значення мовного пріоритету. Високий рівень мовного пріоритету найбільше характерний для категорії людей зі спеціальною, а також з незакінченою вищою та вищою освітою (відповідно – 59,6, 66,7 та 69 відсотків), пов'язаних з кваліфікованою і престижною роботою, яка вимагає знання української мови та спілкування державною мовою [129].

Проблеми пов'язані з користуванням українською мовою у 90-х роках ХХ століття вирішувалися поетапно. Це особливо виявилось у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах, про що свідчать дані наведених табл. 4.2.2., 4.2.3.

Таблиця 4.2.2.

Розподіл даних загальноосвітніх навчально-виховних закладів та учнів у них за мовами навчання

(на початок навчального року; у відсотках до загальної кількості) [305]

Навчальний рік	Кількість шкіл, які ведуть навчання мовами		Кількість учнів, які навчаються мовами	
	українською	російською	українською	російською
1990-1991	74,5	20,7	47,9	51,4
1991-1992	74,3	19	49,3	50
1992-1993	73,9	19	51,4	47,8

Отже, протягом наступних після 1990 року трьох навчальних років

кількість шкіл з російською мовою навчання та чисельність їх учнів незмінно скорочувалася. В подальшому кількість шкіл з українською мовою викладання невпинно зростало. Це знаменно, оскільки на початку 90-х років ХХ століття до перших класів загальноосвітніх шкіл прийшли хлопчики та дівчатка 1983-1984 років народження.

Таблиця 4.2.3.

Розподіл учнів денних загальноосвітніх навчально-виховних закладів за мовами навчання в Україні на початок навчального року

Регіони	Питома вага учнів, що навчаються українською мовою, %			Питома вага учнів, що навчаються російською мовою, %		
	1991- 1992	1995- 1996	2000- 2001	1991- 1992	1995- 1996	2000- 2001
Україна	49,3	58,3	69,7	50	40,9	30,3
АР Крим	-	0,1	0,8	99,7	99,5	99,2

Вінницька	81,3	91,5	93,4	18,7	8,5	6,6
Волинська	94,6	97,9		5,4	2,1	
Дніпропетровська	31,1	45,9		68,9	54,1	
Донецька	3,3	6	15,1	96,7	94	84,9
Житомирська	76,7	86		23,3	14	
Закарпатська	81,7	84,3	85,7	7,3	3,7	2,1
Запорізька	22,7	31,4		77,3	68,6	
Івано-Франківська	96	98,2		4	1,8	
Київська	84,6	92,1		15,4	7	
Кіровоградська	62,2	74,7		37,8	25,3	
Луганська	6,7	9,2		93,3	90,8	
Львівська	91,8	96		8,1	3,8	
Миколаївська	43,5	56,2		56,5	43,8	
Одеська	24,5	32,1		73,5	65,8	
Полтавська	74,3	82,9		25,7	17,1	
Рівненська	93,6	98,8		6,4	1,2	
Сумська	48,5	62,9		51,5	37,1	
Тернопільська	97,6	99	99	2,4	1	1
Харківська	28	36,8	42,9	72	63,2	
Херсонська	51,7	59,8	60,7	48,3	40,2	
Хмельницька	81,5	91,8	92,9	18,5	8,2	
Черкаська	75,8	85,9	87,3	24,2	14,1	
Чернівецька	67,7	78,4	78,6	15,7	4,9	4,7

Чернігівська	67,1	80,7	84,6	32,9	19,3	15,4
м. Київ	30,9	70,1	72,4	69	29,9	27,6
м. Севастополь	-	-	0,4	100	100	99,6

Наведені дані свідчать про те, що в другій половині 90-х років ХХ століття зростала чисельність учнів загальноосвітніх навчально-виховних закладів з українською мовою викладання. Природно, що в цей період учнями перших класів ставали народжені у 1989-1994 роках. Серед них значну частину становили малюки шестирічного віку.

Разом з тим, внаслідок недосконалості низки нормативних положень, відсутності належних механізмів контролю та відповідальності за виконанням в деяких регіонах України державна мовна політика по суті не виконується. У ряді міст українською мовою розмовляють 15-20 відсотків їх жителів. Лише 57 відсотків жінок України володіють українською мовою. Недостатньо українська мова вивчається й у загальноосвітніх школах. Не виконано положення Закону про мови про ведення українською мовою навчального процесу у вузах України. У ряді сфер суспільного життя (засоби масової інформації, книговидання тощо) звужується використання української мови.

З огляду на зазначене та з метою виконання вимог Конституції України щодо мовної політики у державі виникла необхідність у розробці та прийнятті нової редакції Закону України «Про розвиток і застосування мов в Україні». Його проект у січні 1999 року було розглянуто на засіданні Ради з питань мовної політики при Президенті України. Законопроект розроблений з урахуванням міжнародних правових актів щодо розвитку і застосування мов.

Нова редакція закону покликана забезпечити реальне застосування державної мови як основного засобу спілкування в усіх сферах суспільного життя на всій території України і водночас гарантувати вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин

України.

В законопроект включено нові розділи: «Мова Збройних сил України та інших військових формувань», «Організація виконання Закону». В ньому визначено механізм організації та контролю за виконанням закону, а також відповідальність за порушення законодавства України про мови.

Зважаючи на фінансові можливості держави та існуючі реалії, запровадження окремих положень статей закону передбачається здійснити протягом одного-трьох років з моменту набрання його чинності.

З вирішенням питання про мову пов'язаний такий важливий аспект, як підготовка нової генерації кадрів. Якщо на початку 1990-х років майже у кожному другому вузі більшість дисциплін, в тому числі й спеціальні, викладали російською мовою, то у 1999/2000 навчальному році у вузах I-II рівнів акредитації ця цифра дорівнювала 24,5 відсотка, а III-IV рівнів акредитації – 30,8 відсотка. При цьому у вузах I-II рівнів акредитації абсолютної більшості регіонів, як це свідчать дані наведеної таблиці, викладання вже велося українською мовою. Подібна ситуація спостерігалася і у вищих навчальних закладах I-II та III-IV рівнів акредитації. (табл. 4.2.4.).

Таблиця 4.2.4.

Розподіл студентів вищих навчальних закладів I-II та III-IV рівнів акредитації за мовою навчання в Україні (у відсотках)

Ступінь акредитації	Питома вага студентів, які навчалися мовами					
	українською			Російською		
мова						
роки	1992-93	1993-94	1994-95	1992-93	1993-94	1994-95
I-II ступінь	35,1	44,3	50,5	64,8	55,6	49,5
III-IV ступінь	36,8	43,8	47,1	63,2	56,2	52,9

Протягом трьох навчальних років навчання у вищих навчальних закладах освіти України I-II та III-IV рівнів акредитації набуло стану певної рівноваги (див. табл. 4.2.5, 4.2.6.) [302].

У багатьох областях України виявлявся збіг етнічної та мовної приналежності українців [197].

Інтелектуально-виховній ситуації у сім'ях в значній мірі сприяло різке

підвищення рівня освіти населення. За даними перепису населення 2001 року кількість громадян, які мали вищу та повну загальну середню освіту складала 28 мільйонів 900 тисяч осіб. Це перевищило відповідний показник перепису населення 1989 року на 17,6 відсотка. Динаміка зростання освітнього рівня населення України у вказаний період відображена у табл. 4.2.5., яка наводиться.

Таблиця 4.2.5.

Рівень освіти населення України (станом на грудень 2001 року)

Рік	Кількість осіб, які мають освіту			
	вищу		загальну середню	
	усього	з них повну вищу	усього	з них повну загальну середню
Постійне населення у віці 10 років і старше, тис. осіб:				
1989 рік	12049,1	4194,4	28998,5	12550,6
2001 рік	13686,3	5656,4	28475,4	15245,7
2001 рік у відсотках до 1989 року	113,6	134,9	98,2	121,5
На 1000 осіб постійного населення у віці 10 років і старше, тис. осіб:				
Все населення				
1989 рік	274	95	660	285
2001 рік	313	129	651	349
2001 рік у відсотках до 1989 року	114,2	135,8	98,6	122,5
Міське населення				
1989 рік	345	127	613	297
2001 рік	379	166	598	348
2001 рік у відсотках до 1989 року	109,9	130,7	97,6	117,2
Сільське населення				
1989 рік	133	32	752	263
2001 рік	177	54	764	350
2001 рік у відсотках до 1989 року	133,1	168,8	101,6	133,1

Наведені дані свідчать, що серед сільського населення відсоток осіб з вищою та повною загальною освітою був значно вищим, ніж серед жителів

міста. Кількість чоловік, які мали повну вищу освіту в розрахунку на 1000 осіб населення у вказаному віці збільшилася порівняно з даними перепису 1989 року у містах на 30,7 відсотка, у селах на 68,8 відсотка. Відповідну динаміку мав показник кількості осіб із повною загальною середньою освітою. Підвищення склало у містах 17,2 відсотка, у селах – 33,1 відсотка [274].

Дані про рівень освіти у сільській місцевості по суті відображають цей рівень серед українців, що проживали в ній, у тому числі й в українських сім'ях.

Своєрідна мовна ситуація склалася на сході країни. Так, села Луганщини послуговуються двома мовами – українською та російською, але мовна приналежність тут значно відповідає етнічній приналежності мешканців. У північних районах області, де переважає українське населення, чимало росіян сприйняли українську мову як рідну. Так, у Біловодському районі це було властиво для 7 відсотків росіян, у Білокурактиському – для 8,2, у Марківському – для 18,1, у Лилівському – для 7,1, у Новопокровському – для 16, у Сватівському – для 6,1 відсотка (табл. 4.2.6.) [197].

Таблиця 4.2.6.

Розподіл населення Луганської області за рідною мовою
(за даними перепису 1989 року) [382]

№ п.п.	Етнічні групи	Чисельність етнічних груп	Вважають рідною мовою (у %)		
			Мову своєї національності	Українську мову	Російську мову
1.	По області	2857031	80,0	0,5	19,5
2.	Українці	1482232	66,3	-	33,7
3.	Росіяни	1279043	99,2	0,8	-
4.	Білоруси	33516	30,9	3,0	66,1
5.	Татари	11937	50,5	1,1	48,2
6.	Євреї	8230	5,1	0,8	94,0
7.	Молдавани	5785	42,8	4,3	52,4
8.	Вірмени	3864	49,0	1,7	48,3
9.	Поляки	3739	11,9	26,4	59,6
10.	Цигани	3367	71,4	3,9	23,9
11.	Болгари	2574	24,0	3,2	72,4

12.	Чуваші	2226	42,4	0,5	57,0
-----	--------	------	------	-----	------

З огляду на відмінності історичного розвитку західних та східних територій України, їх етномовний склад і досі істотно відрізняється. Саме тому, населення східного регіону більш зрусифіковане. Інакшою виглядала ситуація на заході України, де частіше користуються українською мовою (табл. 4.2.7.).

Таблиця 4.2.7.

Мовна ситуація в Закарпатській області
(за даними перепису у 1989 року)

№ п.п.	Етнічні групи	Чисельність етнічних груп	Вважають рідною мовою (осіб)		
			Мову своєї національності	українську	російську
1.	По області	1245618	1202031	11338	15132
2.	Українці	976749	901489	-	9333
3.	Угорці	155711	151384	3200	991
4.	Росіяни	49458	47378	1871	-
5.	Румуни	29485	28964	198	153
6.	Цигани	12131	2491	1487	119
7.	Словаки	7329	2555	2433	388
8.	Німці	3478	2576	641	212
9.	Євреї	2639	663	365	1307
10.	Білоруси	2521	1139	189	1176

Таким чином, 96,5 відсотків усього населення області вважали рідною мовою мову своєї національності, в тому числі 98,4 відсотка українців, 98,2 відсотка румунів, 97,2 відсотка угорців, 95,8 відсотка росіян, 74,1 відсотка німців.

Під час перепису 1989 року українську мову як рідну назвали також 45,4 відсотка поляків, 37,4 відсотка чехів, 33,2 відсотка словаків, 18,4 відсотка німців, 7,5 відсотка білорусів. Загалом за статистикою (в житті картина дещо інша) українською мовою володіли 1029,6 тисяч чоловік, або 82,7 відсотків усього населення (в 1979 році – 81,4 відсотка).

Російською мовою вільно володіли 64,1 відсотка населення. Тут поряд

з українською та російською найпоширенішою здавна була й угорська мова. Крім самих угорців, її як рідну назвали більше 15 тисяч чоловік. Це в основному цигани (65,7 відсотка), словаки (25,8), євреї (11,3), українці (0,5) [220].

Одним зі складників процесу етнічного усвідомлення особистості є проблема мовної самоідентифікації. Враховуючи, що впродовж життя людина має можливість опанувати кілька мов, ця проблема розглядається у більш широкому контексті – як мовне самовизначення особистості.

В центрі мовної приналежності перебуває рідна мова, становлення якої, як правило, відбувається в єдиному процесі етнізації особистості. Поняття «рідна мова» розкриває мовне самовизначення особистості. Але реальне самовизначення може проявити себе лише як вибір. Отже, мовне самовизначення може виявлятися як вибір і віддавання переваги одній з мов, якими особистість володіє.

Понад те, знання мови як рідної, очевидно, передбачає такий рівень володіння нею, коли можна сказати, що особистість мислить цією мовою [332].

Мовна самоідентифікація особистості може бути як монолінгвістичною, так білінгвістичною. В останньому випадку йдеться про збалансованих білінгвів, які з дитинства оволодівають двома мовами і знають їх однаково глибоко. Умови формування збалансованих білінгвів можуть бути найрізноманітнішими – національно-змішана сім'я, поліетнічне побутове мікросередовище, спеціально створені умови для виховання дитини на двох мовах у сім'ї та інші.

Білінгвізм в Україні є масовим явищем. Йдеться передусім про українсько-російський та російсько-український білінгвізм. У проведеному Інститутом соціології НАН України чверть респондентів, які самоідентифікують себе як українців, у побутовому спілкуванні користуються, як правило, рівною мірою українською та російською мовами

[332].

Демографічно-мовні проблеми в Україні дедалі набувають політичного забарвлення. Вони все частіше стають приводом для втручання у внутрішні справи країни. «Завтра ж зробити російську мову другою державною, терміново задовольнити всі духовні, культурні й інші запити російськомовних», - категорично вимагає заступник голови «Русского блока», народний депутат України третього скликання П. Баулін. Він наполягає також на створенні програми підтримки російського і російськомовного населення [130].

І такі заклики роблять особливо актуальним подальше впровадження української мови як єдиної державної в Україні.

Отже, в 90-х роках ХХ століття, в період розбудови української держави, досить актуальним та гострим виявилось мовне питання. В результаті тривалої русифікації значна частина українців не визнавала українську мову як рідну. Надзвичайно поширеним є білінгвізм (як правило українсько-російський та російсько-український).

Таким чином, на захисті національних інтересів має стати держава. Але внаслідок недосконалості низки нормативних положень, відсутності належних механізмів контролю та відповідальності за виконанням в деяких регіонах України державна мовна політика по суті не виконується. Російській мові надається перевага при друкуванні книжок, преси, в учбових закладах, повсякденному вживанні.

З огляду на зазначене та з метою виконання вимог Конституції України щодо мовної політики у державі виникла необхідність у розробці та прийнятті нової редакції Закону України «Про розвиток і застосування мов в Україні». Його проект у січні 1999 року було розглянуто на засіданні Ради з питань мовної політики при Президенті України.

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що в Україні існує прямий зв'язок між мовними та сімейними аспектами демореальності.

Адже, без усвідомлення старшими поколіннями етнічної належності, важливості знання та володіння рідної мови, неможливо виховувати молодь, яка незабаром продовжить складний та тривалий процес побудови та зміцнення української держави.

4.3 Мовна структура та рівень урбанізації етнічних меншин в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

За часів здобуття Україною незалежності відбулися істотні трансформації в усіх сферах життя суспільства. Значні зміни спостерігалися в етнічному складі та мовній структурі населення, які істотно відрізнялися від етномовних процесів радянських часів. Це свідчить про тісний взаємозв'язок етнічних процесів із суспільно-політичними. Рівень урбанізації мав значні відмінності між окремими етнічними меншинами, зберігалися також і істотні відмінності в рівні урбанізації етнічних груп за мовними ознаками.

На жаль, до сьогодні відсутні спеціальні наукові праці, безпосередньо присвячені аналізу мовної структури та рівню урбанізації етнічних меншин у сучасній Україні. Продовжується перебільшення чисельності російськомовного населення України та рівня мовної асиміляції українців, а, відповідно, применшується чисельність україномовного населення.

Унаслідок процесів мовної асиміляції, мовна структура міського населення України дещо відрізнялася від його етнічного складу, насамперед представників дисперсно розселених меншинних груп. За рідною мовою кожен з етносів поділявся на 3 групи. До першої групи належали ті, хто визнавав рідними власні національні мови. До другої та третьої груп належали асимільовані за мовою: україномовні та російськомовні. Сукупна чисельність усіх етнічних груп, окрім росіян, які визнавали рідними власні національні мови зменшилася за 1989 – 2001 рр. з 570 257 осіб до 408 327 осіб, тобто на 28,40% (161 930 осіб) [241, с. 62]. Темпи скорочення чисельності російськомовних були ще вищими – 40,84% (423 379 осіб), з

215 333 осіб до 150 224 осіб. Навпаки, за цей же час чисельність україномовних збільшилася з 155 234 осіб до 174 404 осіб, тобто на 12,35% (19 170 осіб) [198, с. 12].

Існували відмінності в змінах чисельності окремих етносів за 1989 – 2001 рр. залежно від рідної мови. Серед 14-ти етносів чисельність україномовних зростала на тлі зменшення числа російськомовних та тих, хто зберігав власні національні мови: білорусів, молдован, болгар, угорців, євреїв, греків, татар, німців, чувашів, мордві, литовців, казахів, латишів та осетин. Серед 6-ти етносів чисельність україномовних збільшувалася швидше, ніж російськомовних на тлі скорочення числа не асимільованих за мовою: азербайджанців, грузинів, циганів, гагаузів узбеків та корейців [198, с. 14].

Серед вірмен та арабів чисельність україномовних збільшувалася вищими темпами, ніж зростало число російськомовних та з національними мовами. Серед кримських татар чисельність україномовних зростала повільніше, ніж російськомовних та не асимільованих за мовою. Серед поляків, словаків та чехів чисельність україномовних зменшувалася повільніше, ніж російськомовних та з власними національними мовами. Лише серед румунів чисельність україномовних скорочувалася повільніше, ніж російськомовних на тлі зростання тих, що зберігали рідну мову [198, с. 17].

Визначальною ознакою змін мовного середовища міського населення України за 1989 – 2001 рр. стало зростання чисельності україномовних серед переважної більшості етнічних груп (24-х), досить істотне у відносних, однак незначне в абсолютних показниках. Найбільше зростання числа україномовних в абсолютних показниках було серед білорусів (8 032 особи), євреїв (4 074 особи), циганів (3 168 осіб), німців (3 117 осіб), вірмен (2 913 осіб), болгар (2 557 осіб), молдован (2 147 осіб). Найвищі темпи зростання числа україномовних у відносних показниках спостерігалися серед

тих етносів, чисельність яких зростала за рахунок мігрантів (араби, турки, корейці, кримські татари, вірмени, азербайджанці, грузини), хоча в абсолютних показниках приріст становив від декількох десятків до декількох сотень осіб [221, с. 186].

Із 28-ми етнічних груп лише серед 5-ти зросла чисельність тих, хто визнавав рідними власні національні мови: кримські татари, вірмени, араби, турки (турки-месхетинці) та румуни. Чисельність останніх зросла внаслідок зміни етнічної самоідентифікації частини молдован, а чисельність 4-х інших збільшилася винятково в результаті міграцій. До того ж, хоча загальна чисельність азербайджанців, грузинів та корейців протягом 1989 – 2001 рр. збільшилася, число тих, хто визнавав рідними національні мови, навпаки, зменшилося в результаті мовної асиміляції [333, с. 242].

Найбільш інтенсивні темпи скорочення чисельності не асимільованих за мовою були характерні для тих етносів, що розселені дисперсно, унаслідок чого набули поширення процеси мовної асиміляції. Відчутного зменшення чисельності зазнали, насамперед, вихідці з пострадянського простору: казахи – на 86,92%, узбеки – на 81,26%, мордва – на 79,27%, чуваші – на 76,73%, білоруси – на 67,77%, литовці – на 67,04 %, латиші – на 65,04 %, осетини – на 62,23%, татари – на 50,48%. Окрім асиміляції, на ці зміни безпосередньо вплинули й міграційні процеси, зокрема, чисельність євреїв зменшилася на 90,72%, греків – на 70,62%, німців – на 47,19 %, чехів – на 63,45%. Найменші темпи скорочення числа не асимільованих за мовою за рахунок нових мігрантів виявилися в грузинів – 3,76% та азербайджанців – 6,59% [333, с. 267].

Чисельність російськомовних збільшилося серед 9-ти етносів. Зокрема, чисельність російськомовних серед циганів, гагаузів та узбеків зросла винятково за рахунок розгортання процесів мовної асиміляції на тлі скорочення загального числа кожного з них. На зростання числа зросійщених за мовою представників інших 6-ти етносів (кримських татар, вірменів,

азербайджанців, грузинів, корейців, арабів та турків) впливали не лише асиміляційні, але й міграційні процеси. Чисельність 19-ти етнічних груп із рідною російською мовою зазнала скорочення. Найбільш істотно зменшилося число зросійщених за мовою євреїв – на 345 245 осіб (80,58%), білорусів – на 65 109 осіб (30,24%) та поляків – на 20 235 осіб (50,13%). Досить високими темпами у відносних показниках (від 10% до 50%), однак незначними в абсолютних (від декількох десятків до 5 тис. осіб), скоротилася чисельність російськомовних молдован, угорців, румунів, німців, чувашів, мордві, литовців, латишів, словаків, чехів та осетин. Нижчими темпами (від 1% до 5%) зменшилася чисельність зросійщених за мовою болгар, греків, татар та казахів [241, с. 207].

Отже, існували досить істотні відмінності в динаміці чисельності окремих етносів у залежності від визнання рідною мовою: чи то власних національних, чи української або російської. З 28-ми етнічних меншинних груп збільшилася чисельність 5-ти з рідними власними національними мовами, 24-х – з українською, 9-ти – з російською. Тобто, на відміну від радянських часів, у добу незалежності України визначальною ознакою динаміки чисельності окремих етносів стало зростання числа україномовних, а не російськомовних.

Відмінності в динаміці чисельності окремих етнічних груп у залежності від рідної мови безпосередньо вплинули на зміни мовного середовища кожного етносу. В урбаністичному середовищі широкого розвитку набули, в умовах дисперсного розселення, асиміляційні процеси. Тому за 1989 – 2001 рр. рівень частки не асимільованих за мовою скоротився серед усіх етнічних груп, за винятком румунів, турків та словаків. У 2001 році лише серед 7-ми етносів, розселених у містах, переважала частка тих, хто визнавав рідними власні національні мови, а в 1989 році їх було 11 [306, с. 247].

Найвищий рівень частки не асимільованих за мовою в 2001 році спостерігався серед тих етносів, що зосереджувалися переважно в невеликих

містах: угорців – 90,47%, кримських татар – 89,10% та румунів – 80,64%, а також серед недавніх мігрантів: турків (турків-месхетинців) – 78,43%, арабів – 64,73% та азербайджанців – 51,92%. Серед циганів за рахунок мешканців Закарпаття, так само переважали не асимільовані за мовою – 50,73% [276]. У 1989 році частка не асимільованих за мовою перевищувала 50% ще також серед молдован, грузинів, гагаузів, узбеків, казахів [277, с. 291]. У 2001 році серед 10-ти етносів: вірмен, молдован, гагаузів, грузинів, болгар, словаків, татар, узбеків, литовців, осетин цей рівень складав від 20% до 45%. Серед 9-ти етнічних груп частка не асимільованих за мовою досягала 10 – 20%: це білоруси, поляки, німці, корейці, чуваші, мордва, чехи, казахи, латиші. Найменше тих, хто визнавав рідними національні мови, виявилось серед греків – 4,64% та євреїв – 3,07% [243, с. 113].

Характерної ознакою мовних процесів в урбаністичному середовищі доби незалежності стало зростання рівня частки україномовних серед переважної більшості етнічних меншинних груп, за винятком румунів. Серед кримських татар він фактично не змінився. При цьому українська мова так і не набула широкого розповсюдження, як рідна, у мовному середовищі окремих етнічних меншин. Лише серед поляків у 2001 році переважали україномовні – 67,52%. Відносно більшість україномовні склали також серед чехів – 45,09% та словаків – 44,37%. Доволі значним був за рахунок мешканців Закарпаття також й рівень частки україномовних серед циганів – 21,75% та німців – 19,77% за рахунок мешканців Закарпаття [241, с. 107]. Високий рівень мовної асиміляції (українізації) характерний для тих етносів, що дисперсно розселені в містах західних і частково центральних областей. Від 10% до 15% зафіксована частка україномовних у мовному середовищі 8-ми етносів: білорусів, молдован, євреїв, румунів, узбеків, литовців, казахів, латишів. Від 3% до 10% – серед 14-ти етнічних груп: болгар, угорців, вірмен, греків, татар, азербайджанців, грузинів, гагаузів, корейців, чувашів, мордві, осетинів, турків та арабів. Усі вони, за винятком угорців, переважно були

мешканцями міст східних та південних областей. До того, у 1989 році цей рівень складав лише 1 – 3%. Найменшою частка україномовних виявилася серед кримських татар – 0,11% [333, с. 302].

У мовному середовищі окремих етносів у містах України за радянських часів, в умовах домінування російської мови, широкого розповсюдження набули асиміляційні процеси в формі зросійщення. Інерційний вплив мовних процесів попередньої доби зберігається й у сучасній Україні, насамперед у містах східних та південних областей. Тому протягом 1989 – 2001 рр. за рахунок скорочення частки не асимільованих за мовою серед 20-ти етносів зріс рівень частки російськомовних. Ця частка скоротилася серед 7-ми меншин: угорців, поляків, євреїв, вірмен, німців, словаків, переважно за рахунок зростання частки україномовних, а також серед румунів – за рахунок не асимільованих за мовою, і фактично не змінилася серед чехів [277, с. 192].

У 2001 році серед переважної більшості етнічних меншинних груп (16-ти), що дисперсно розселені в урбаністичному середовищі Півдня та Сходу України, переважали зросійщені за мовою. Від 70% до 90% цей рівень становив серед греків, євреїв, мордві, узбеків, чувашів та білорусів, від 55% до 70% – серед осетин, латишів, казахів, німців, татар, литовців, болгар, грузинів, гагаузів та узбеків. У 1989 році зросійщені за мовою переважали лише серед 12-ти етносів. Тоді серед грузинів, гагаузів, узбеків, казахів та литовців російськомовні ще не становили більшості. Навпаки, в 1989 році серед вірмен частка російськомовних складала 51,68%, однак у 2001 році завдяки новим мігрантам зменшилася до 48,95%. У 2001 році зросійщені за мовою становили відносну більшість не лише серед вірмен, але й молдован [243, с. 98].

Доволі значним від 16% до 40% залишався в 2001 році рівень частки російськомовних серед інших 6-ти етносів: азербайджанців, чехів, поляків, циганів, а також недавніх мігрантів – турків та арабів. Відносно високий рівень мовної асиміляції (зросійщення) чехів, поляків та циганів і був

викликаний тим, що значна частина представників цих етносів була дисперсно розселена в містах східних та південних областей. Найменшою виявилася ця частка серед кримських татар – 8,45%, словаків – 6,93%, румунів – 5,77% та угорців – 2,30% [243, с. 217]. Останні 3 етноси розселені переважно в містах західних областей (Закарпатській та Чернівецькій), де процеси мовної асиміляції (зросійщення) не набули розповсюдження. Кримські татари, незважаючи на роки депортації, зберігали високий рівень мовної стійкості.

Отже, мовне середовище окремих етнічних меншин у містах України істотно відрізнялося за регіонами. Переважна більшість представників етнічних меншинних груп, розселених дисперсно, зазнавали впливу асиміляційних процесів. У містах південних та східних областей у мовному середовищі меншинних груп набули процеси мовної асиміляції у формі зросійщення. У мовному середовищі більшості етнічних меншинних груп переважала не українізація, а зросійщення, що стало проявом інерції етномовних процесів радянських часів.

За часів незалежності виявилася тенденція зростання рівня частки україномовних у мовному середовищі серед більшості меншинних груп. Однак лише серед 5-ти з них (поляків, чехів, словаків, німців та циганів), що розселені переважно в містах західних та центральних областей доволі високою залишалася частка україномовних. Найвищим рівень збереження власних національних мов притаманний угорцям, румунам та кримським татарам, що мешкали в невеликих містах. Високий рівень мовної стійкості зберігали також і недавні мігранти, фактично іноземці.

За рівнем урбанізації досить істотно відрізнялися етнічні групи. Із 28-ми етносів серед 6-ти переважало не міське, а сільське населення. Найменший рівень урбанізації характерний для тих меншин, які зберігали, хоча б частково, компактний тип розселення в сільській місцевості. Тому частка міського населення серед румунів у 2001 році становила лише 21,46%,

молдован – 28,46%, кримських татар – 33,89%, угорців – 36,16%, болгар – 41,30% [334]. Досить низьким був рівень урбанізації турків (турків-месхетинців), які із Середньої Азії переселялися переважно в сільську місцевість, насамперед до Херсонської області.

Серед усіх етнічних меншин найвищий рівень урбанізації (98,54%) мали євреї, які з давніх часів були переважно мешканцями міст. Високим цей рівень виявився в тих етносів, які переселилися в Україну, насамперед до міст південних та східних областей, за радянських часів або протягом останніх десятиліть – від 77% до 94%. Тобто, окрім євреїв, найбільш урбанізованими були ті етноси, що склалися переважно з мігрантів та їхніх нащадків у першому поколінні. Частка міського населення складала серед арабів – 93,58%, грузинів – 87,24%, осетин – 83,51%, латишів – 82,26%, литовців – 81,91%, азербайджанців – 81,57%, татар – 80,42%, вірмен – 79,23%, білорусів – 77,83% [334].

Рівень урбанізації інших етнічних груп становив 60 – 75 %: казахів – 74,23%, німців – 73,88%, чувашів – 72,97%, мордви – 72,06%, словаків – 71,52%, циганів – 70,25%, узбеків – 69,96%, поляків – 69,13%, греків – 67,59%, корейців – 66,27%, чехів – 60,53%. До того ж, за рівнем урбанізації більшість етнічних меншин (21-а) переважали українців. Лише 7 етносів поступалися українцям у рівні частки міського населення: румуни, молдовани, кримські татари, угорці, болгары, турки та чехи [334].

Протягом 1989 – 2001 рр. лише серед 4-х етносів спостерігалось зростання рівня урбанізації: кримських татар, азербайджанців, поляків та німців. Рівень урбанізації кримських татар та азербайджанців збільшився, бо темпи приросту чисельності міського населення серед них за цей час були дещо вищими, ніж сільського. Чисельність поляків та німців у містах скорочувалась повільніше, ніж у селах, тому рівень їхньої урбанізації за цей час зріс. Серед 24-х меншинних груп, навпаки, спостерігалось зниження рівня урбанізації [253, с. 32]. При цьому, серед вірмен, грузинів, корейців,

арабів та турків ці зміни були спричинені тим, що темпи зростання чисельності міського населення були дещо нижчими, ніж сільського. Рівень урбанізації інших 19-ти етнічних груп зменшився внаслідок того, що чисельність міського населення скорочувалося інтенсивніше, ніж сільського.

Спостерігалася безпосередня залежність рівня урбанізації від того, яка мова визнавалася рідною. За цим рівнем російськомовні серед усіх етнічних груп значно переважали україномовних та тих, хто зберігав власні національні мови. Ця перевага становила від 1% до 60%. Особливо істотні відмінності в рівні урбанізації за мовою спостерігалися серед тих етносів, що мали ареали компактного розселення в сільській місцевості. Так, у 2001 році частка міського населення серед молдован, які визнавали рідною молдовську мову, становила 15,62%, серед україномовних – 40,52%, а серед російськомовних – 75,36%, болгар – 27,02%, 62,58% та 78,74%, угорців – 34,27%, 73,49%, 86,12%. Дещо менші відмінності були характерні для етнічних груп, що склалися переважно з мігрантів і мали дисперсний тип розселення. Це свідчить, що процеси мовної асиміляції (зросійщення) найбільш активно проходили в урбаністичному середовищі, а не в сільській місцевості. До того ж, якщо серед усіх 28-ми етнічних груп сільське населення переважало серед семи етносів, то серед російськомовних – лише серед кримських татар. У 2001 році серед білорусів рівень урбанізації російськомовних складав 87,21%, україномовних – 55,75%, із власною національною мовою – 67,70%, євреїв – 99,01%, 96,08% та 97,57%, поляків – 89,48%, 65,79% та 63,15%. Лише серед кримських татар рівень урбанізації російськомовних виявився вищим, ніж із власною національною мовою, але меншим, ніж україномовних, хоча число останніх, як і їхня частка в мовній структурі цього етносу залишалася досить незначною. Рівень урбанізації 14-ти етносів з українською мовою, як рідною, був вищим, ніж із власними національними мовами [244].

Отже, рівень урбанізації мав значні відмінності між окремими

етнічними меншинними групами. Вищим він був серед тих меншин, що дисперсно розселені переважно в східних та південних областях. Зберігалися також і істотні відмінності в рівні урбанізації етнічних груп за мовними ознаками. Найбільш урбанізованими є зросійщені за мовою представники меншинних груп.

Визначальною ознакою етномовних процесів в Україні за радянських часів, насамперед в урбаністичному середовищі, стала деукраїнізація. Її безпосереднім проявом було зменшення питомої ваги українців та україномовних серед усього населення. Навпаки, частка росіян та російськомовного населення невинно зростала. Такі зміни за радянських часів стали прямим наслідком становища в Україні українців як підпорядкованої більшості, а росіян – як домінантної меншості.

На зміни етнічного складу та мовної структури населення в цьому напрямі мали вплив не лише процеси природного відтворення українців та росіян, а передусім міграції та процеси мовної та етнічної асиміляції. Радянська міграційна політика «обміну кадрів» призвела до масового переселення за межі України українців, де вони вже в другому поколінні перетворювалися на росіян не лише в Росії, але й в інших союзних республіках. Навпаки, на територію України, насамперед до міст, масово переселялися росіяни, які не зазнавали природної етнічної асиміляції. Мало того, вони не адаптувалися навіть до українського середовища. Крім росіян, до України переселялися представники союзних республік та автономій, які навіть в умовах дисперсного розселення зазнавали не природної мовної та етнічної українізації, а російщення. В умовах домінування в містах України російської мови розгорнулися процеси масової мовної та етнічної асиміляції (зросійщення) українців, особливо в містах східних та південних областей. Це призвело до того, що серед міського населення цих регіонів, хоча росіяни й залишалися в меншості, за винятком Криму, у мовній структурі переважало російськомовне населення. При цьому частка росіян серед російськомовного

населення становила лише дві третини. Російськомовні склали більшість серед усього населення в кожному без винятку обласному центрі на півдні та сході. Домінування російськомовних в обласних центрах безпосередньо впливало на мовну ситуацію в кожній із цих областей.

Незважаючи на відсутність дієвої державної мовної політики, сам факт існування незалежної України призвів до змін вектору етномовних процесів. Зросла чисельність та збільшилася частка українців серед міського населення, незважаючи на те, що з початку 90-х рр. розгорнулися депопуляційні процеси, їхня частка серед міського населення збільшилася. Скоротилася чисельність та частка інших етнічних груп, насамперед росіян. Це зменшення було викликане не лише депопуляцією та міграцією, але й етнічними процесами. Частина росіян та представників інших етносів, що мали змішане етнічне походження, визнали свою належність до українців.

Мовна структура міського населення змінювалася на користь україномовних. При цьому склалася на перший погляд парадоксальна ситуація: зросла частка україномовних у загальній чисельності етнічних меншинних груп, а серед українців, навпаки зменшилася. Такі зміни відбулися внаслідок того, що частина осіб, які мали змішане українсько-російське походження, визнали свою належність до українців, але за мовою залишилися росіянами.

Позитивним наслідком змін мовного середовища українців стало також зменшення чисельності та частки осіб, що не визнавали українську мову ні в як рідну, ні навіть як другу, тобто визнавали лише власне українське походження як залишкову ознаку етнічності. До того ж, за роки незалежності значно зріс рівень адаптації до україномовного середовища всіх без винятку етнічних груп (визнання української мови як другої). Етномовні процеси в урбаністичному середовищі України мали істотні територіальні відмінності. Серед українців у всіх західних та центральних областях зросла частка україномовних, а в південних та східних областях зміни етнічної

самоідентифікації не відповідали змінам мовної ідентичності.

РОЗДІЛ 5

ДИНАМІКА МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЕМІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ З УКРАЇНИ

5.1 Вплив міграційних процесів на зміни у динаміці чисельності населення України у 90-х роках ХХ ст.

Зміни у динаміці чисельності населення України пов'язані з міграційними процесами.

Міграція являє собою переміщення людей, етносів, їх частин або окремих представників, пов'язане зі зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього. Розрізняють міграцію зовнішню (міжконтинентальну і внутрішньоконтинентальну), пов'язану з виїздом за кордон, і внутрішню - переміщення в межах однієї країни. Міграція буває постійною, безповоротною, тимчасовою, сезонною і маятниковою. Всі ці види міграції притаманні для сучасної України. Спричиняючи перерозподіл населення, пов'язаний з розміщенням виробничих сил в різних економічних районах і населених пунктах різних типів, міграція веде до зміни соціально-професійного складу жителів цих територій.

В процесі розбудови Української держави міграційні процеси стають важливим об'єктом державного регулювання. В Декларації про державний суверенітет заявлено, що Україна регулює міграційні процеси [87, с. 595-598]. До числа найбільш важливих законодавчих актів, що стосуються зовнішніх міграційних питань, відноситься Закон «Про громадянство України» (жовтень 1991 рік). Саме він відповідно до так званого «нульового» варіанту надав право на отримання українського громадянства всім, хто на момент його прийняття проживав в Україні. Законом також передбачено можливість отримання громадянства особами, які є вихідцями з України і повертаються на постійне проживання, але за умови, що вони не мають

громадянства іншої держави. Доля переміщених осіб знайшла відображення у відповідному розділі Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Відповідно до статті 4 цього Закону особам, які зазнали репресій, були вислані або депортовані тоталітарним режимом, а також їх нащадкам, серед інших громадянських прав гарантоване поновлення права на проживання в місцях, де вони проживали до переслідувань.

На початку 1990-х років значно змінилася географія зовнішньої міграції населення з України. До цього абсолютна більшість мігрантів виїжджала до Ізраїлю (причому, не тільки єврейське населення), Німеччини (представники різних етносів - українці, німці, євреї). Сполучених Штатів Америки, Канади, Австралії. Після проголошення незалежності України міграція у вказані країни не припинилася. Однак, зросла кількість осіб, які не прийнявши громадянства України, виїхали на постійне проживання до країн СНД. Треба зазначити, що серед емігрантів значну кількість становили українці. У 1991-1992 роках з країни виїхало 10 тисяч українців, що становило 20 відсотків усіх емігрантів, а у 1993 році українці серед них становили вже 30,6 відсотка [245, с. 57].

Протягом 1991-1993 років з України вибуло 704545 чоловік, в тому числі до Росії - 56390 чоловік, Білорусі - 40035, Молдови - 35308, Казахстану - 21850, Узбекистану – 12759 [362, с. 100-105]. У вказані роки відбувався і приплив населення в Україну, в основному з Азербайджану, Вірменії, Грузії, Таджикистану та Російської Федерації. Це зумовлювалось війнами у Нагорному Карабасі, Абхазії, Чечні. Переважну більшість біженців становили члени змішаних сімей, громадяни, які пов'язані з Україною родинними зв'язками [223, с. 79].

Потоки мігрантів з більшості колишніх союзних республік формуються за рахунок мобільної частини досить обмежених контингентів (тих, хто має зв'язки з Україною - представників депортованих народів та етнічних українців - жертв політичних репресій і радянської політики перерозподілу

населення, демобілізовані офіцери з російської армії - уродженці України - та члени їх сімей), що свідчить про вичерпність цих джерел формування притоку населення до країни.

У 1992-2000 роках з Російської Федерації до України прибуло до 2 мільйонів чоловік. Причому щорічний обсяг прибуття в Україну перевищував чисельність вибулих до 20 тисяч. Серед прибулих були представники усіх вікових категорій.

Серед переселенців значну кількість становили представники депортованих народів, так на середину 1993 року повернулося майже 250 тисяч кримських татар [176, с. 3], близько 12 тисяч болгар, вірменів, греків [222, с. 45-51]. В подальшому цей процес тривав і до 2000 року в Україну повернулося понад 450 тисяч кримських татар. Абсолютна більшість із них поселилися у сільській місцевості Автономної Республіки Крим.

Своєрідно відбувалася внутрішня міграція. Зміни чисельності сільського населення у 1980-х - 1990-х роках були безпосередньо пов'язані з природним і міграційним рухом населення, а також із перетвореннями сільських населених пунктів у міські. Однак, основною причиною скорочення чисельності сільського населення у вказаний період був міграційний вплив його у міські поселення як в Україні, так і за її межі. Доля міграційного відтоку у загальному зменшенні сільського населення за ці роки становила 82 відсотки або 1,8 мільйона чоловік.

Міграції сприяла важка і ненормована праця у полі та на фермах, слабо розвинута інфраструктура. Питома вага працівників, зайнятих ручною працею у сільському господарстві у 1980-х роках, становила до 65 відсотків. Дуже важкою і мало механізованою була жіноча праця. Праця жінок-тваринниць була механізована на 48,9 відсотка, а праця жінок, зайнятих у рослинництві - тільки на 3,1 відсотка. Це призвело до того, що серед мігрантів у віці 18-29 років понад дві третини становили жінки. Внаслідок цього виникла диспропорція між віковими категоріями жінок.

В подальшому характер внутрішньої міграції суттєво змінився. У першій половині 1990-х років ще відбувалося масове переселення сільських жителів у міста. Однак, змінилася суть причин цього процесу: на селі з'явилося безробіття і чимало сільських жителів, особливо молоді, сподівались одержати у містах постійну роботу. В цей же період певна частина сільських жителів змінювали місце проживання в межах регіону - переїхали на проживання в інші населені пункти, особливо в ті, де була можливість влаштуватися на постійну роботу. З середини 1990-х років зменшився відтік сільського населення у міста і почалося не тільки повернення у сільські місцевості тих, хто в свій час виїхали, а й прибуття сюди на постійне проживання значної кількості громадян, не пов'язаних з аграрним сектором.

Так, у Луганській області в 1995 році виїхало із міст на постійне проживання у сільську місцевість близько 11 тисяч чоловік [123, с. 45]. У другій половині 1990-х років ця тенденція поширилась на центральні та східні регіони. Це стало однією з причин зменшення чисельності населення у містах. За даними на 1 січня 1999 року питома вага молоді віком 15-28 років в загальній чисельності сільського населення України становила 17,1 відсотка (проти 21 відсотків в урбанізованій частині країни), або менше 2,8 мільйона осіб [123, с. 7-18].

В умовах економічних негараздів у містах, зокрема, зростанню безробіття, по суті припинилась міграція сільського населення. З 1996 року в Україні фактично сформувалась тенденція притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком. В сучасних умовах відносно небагато молодих людей залишають село назавжди. Серед від'їжджаючих превалюють дві категорії - це юнаки, які призиваються до армії, та юнаки і дівчата, котрі вступили до вищих та середніх навчальних закладів, до профтехучилищ.

Отже, зовнішня і внутрішня міграція населення у 1990-х роках певною мірою впливала на динаміку змін його чисельності в Україні в цілому і у

сільській місцевості зокрема. Своєрідний характер носила міграція населення, яке було зайняте в аграрній сфері: до середини 1990-х років вона характеризувалася масовим відтоком людей із сільської місцевості у міста, промислові регіони. У другій половині 1990-х спостерігався зворотний процес. Значно зменшився об'єм сільських мігрантів у міста й промислові райони, а чисельність громадян, які з міст переселялися на постійне проживання у сільські населені пункти і зайнялися сільськогосподарським виробництвом відповідно істотно зроста.

5.2 Соціальні наслідки міграцій сільського населення України в 1989-2001 роках

Міграційні процеси – невід’ємна і постійна складова історії людства. Вони є найголовнішими чинниками, що впливають на перспективи економічного, соціального та культурного розвитку України. В одному із своїх виступів голова підкомітету ВРУ у закордонних справах І. Ф. Курас назвав Україну, починаючи з 1994 р., країною міграцій, оскільки щорічні втрати населення з цього року, за офіційними даними, за рахунок міждержавних міграційних потоків становили від 80 до 140 тис. чол. [151].

Метою даного підрозділу є визначення маятникової, сезонної та епізодичної міграції як демографічних процесів, в наслідок яких відбуваються якісні та кількісні зміни у складі населення [152]. Вплив міграційних процесів у різний час, у яких беруть участь сотні тисяч сільських мігрантів позначається на соціально-економічному, політичному, культурному становищі села та країни в цілому. Що стосується аграрного сектору України у 1989 – 2001 рр., то міграційні процеси у даний час є особливо відчутними. Вони були однією із основних причин поглиблення кризи, у якій знаходилося сільське господарство.

Найбільше про кількісний та якісний склад, територіальне розміщення сільських мігрантів ми дізнаємося із щорічних даних державного комітету

статистики України [224, с. 87]. Нову сторінку у вивченні міграції населення загалом, та, зокрема, в українському селі, перегорнули вітчизняні науковці з проголошенням незалежності України. Найбільш цінним джерелом з теорії міграційних процесів, не тільки в національному, але і в світовому вимірі, є енциклопедія за редакцією Ю. І. Римаренка. Ґрунтовний аналіз демографічних чинників занепаду українського села, в тому числі міграції селян, здійснили історики: С. М. Тимченко [363], який завершує своє дослідження останнім союзним переписом 1989 р., Панченко П. П. [278], Вівчарик М. М. [132].

Велику увагу впливу динаміки чисельності та складу селян на соціально-економічний розвиток аграрного сектора приділяють економісти: П. Т. Саблук [307], І. М. Прибиткова [200], О. А. Богуцький [123] та інші. В даних працях автори роблять спробу висвітлити реальну демографічну ситуацію в українському селі, показати вплив демографічних чинників на розвиток сільськогосподарського комплексу.

Перш ніж охарактеризувати показники різних видів міграцій сільського населення, визначимо причини даного явища. Основними серед них є: безробіття селян, внаслідок занепаду сільськогосподарських підприємств, низька заробітна плата, відставання культурного розвитку сільського сектору, недостатнє медичне обслуговування, занепад інфраструктури села. В результаті з 1989 по 2001 рр. міграційні потоки сільських жителів посилились. Основною ознакою даних процесів була їх нерегульованість та стихійність.

Найбільше на перерозподіл населення між містом і селом впливають внутрішні міграції. За тринадцятирічний період їх напрямок змінювався тричі. Згідно з результатами Всесоюзного перепису населення 1989 р. кількість осіб, що хоча б один раз мігрували у загальній чисельності населення у містах становила – 52 %, а у сільській місцевості – 28 % [335]. На дату перепису 1989 р. кількість осіб, що вибули у місто із сільської

місцевості Української РСР становила 533 264 тис. чол., а у зворотному напрямку у села мігрувало лише 310 055 тис. чол. [153, с. 529].

Таким чином, за рахунок внутрішньої міграції у 1989 р. села України втратили 223 209 тис. чол. До 1992 р. міграційне сальдо селян (перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими) було від'ємним, хоча були винятки. Перевищення прибулих селян над вибулими спостерігалися у деяких Південно-східних областях України: Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській та Одеській, однак даний відсоток був незначним і не впливав на загальний перерозподіл трудових ресурсів села. У 1990 – 1991 рр. майже 80 % сільських мігрантів змінювали своє постійне місце проживання в межах України, в основному на користь міста.

Починаючи із 1992 і до 1994 р., в результаті проведення економічних реформ, які започаткували новий вид господарювання на землі, напрямок міграції змінився в позитивний для сільської місцевості бік за кількісними показниками. Так, у 1992 р. перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими було найвищим і становило 78,7 тисяч чоловік. Однак, наступного року перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими зменшилося на 40 %, а з 1994 р. міграція молоді у напрямку «село – місто» знову почала перевищувати міграцію у напрямку «місто – село». Із 1993 по 1996 рр. сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і кількістю вибулих на постійне місце проживання) [369] зменшувалося, проте все ж залишалося додатнім, відповідно: 1993 р. – 41,7 тис. чол.; 1994 р. – 0,5 тис. чол.; 1995 р. – 13 тис. чол.; 1996 р. – 7 тис. чол. [246]. За 1995 – 1996 рр. кількість прибулих у сільську місцевість України перевищувала кількість вибулих із села більш як на 20 тис. осіб. 55 % із них мігрувала в села із міст, решту трудовий потенціал села поповнився за рахунок зовнішньої міграції. З 1997 р. (- 1,1 тис. чоловік) і до сьогодні міграційне сальдо носить від'ємний характер.

Наступним видом переміщень сільської робочої сили є сезонні міграції. Сезонні міграції селян – це тимчасові міграції, для яких характерне сезонне територіальне переміщення мігрантів. Вони відбуваються в межах областей, між областями, населеними пунктами. Сезонними міграції називають тому, що їх частота залежить від пір року. Даний вид міграцій працездатного населення найчастіше пов'язуються із сільськогосподарськими роботами, оскільки участь у них переважно беруть селяни. Не маючи роботи в місцях, де мешкають, вони змушені їхати у інші регіони України або за кордон. Прикладами сезонних міграцій є поїздки сільського населення західних та Північних областей на збір зернових, баштанних культур у Південні (Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську), обробіток цукрових буряків у Центральні (Вінницьку, Київську, Черкаську, Житомирську) області. Чимало сільських жителів Західних та Центральних областей об'єднуються у будівельні бригади і їдуть на будівництво здебільшого у Південні області. Причинами сезонних міграцій є також надлишок робочої сили в тих чи інших регіонах, де існує безробіття, більша заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування, різниця в оплаті праці між окремими регіонами [225]. Сезонні міграції протягом досліджуваного періоду майже не визначались і відносилися до інших видів міграції, в тому числі і сезонних поїздок у країни СНД і далекого зарубіжжя, внутрішньо-обласних міграцій.

Одним із видів внутрішніх переміщень населення є також маятникові міграції сільського населення. Маятникову міграцію визначають як систематичне переміщення населення від місця проживання до місця занять і назад, з частотою, що відповідає періодичності занять [336]. Кількість сільських маятникових мігрантів на початку 90-х років становила 500 тис. чоловік. На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн. працюючих, кожен четвертий з яких працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожен другий у містах і селищах міського типу. Найбільше маятникових мігрантів у Західних областях України: Івано-

Франківській (201,7), Закарпатській (157,2) та Львівській (210,4). Основною причиною розвитку інтенсивних маятникових міграцій в названому регіоні є досить висока щільність сільських і міських поселень. Наступним центром маятникових міграції у досліджуваній період було місто Київ. Київ, як великий науково-культурний центр з багатьма навчальними закладами та великою кількістю промислових підприємств, притягує до себе населення навколишніх сіл та міст. На початок 1990-х років найвищою маятникова міграція була у Київській області. На 1000 працездатних сільських жителів у Києві маятниковими мігрантами працювало 253 чол. [336]. На 1992 р. коефіцієнт сільських маятникових мігрантів у Київській області становив 123,0.

Поряд із внутрішньою міграцією селян з проголошенням незалежності посилюється ще один вид міграцій – зовнішні, або міждержавні переміщення. Досить сумною є цифра 5–7 млн. громадян, що шукають роботу на сьогоднішній день за межами України [154]. Охарактеризуємо основні джерела поповнення кількісного складу сільського населення за рахунок міждержавних мігрантів із інших країн. Починаючи з початку 90-х рр., показники зовнішньої міграція державою практично не визначалися і не регулювалися. Зовнішні міграції, які відбувалися протягом 1989 – 2001 рр. мали соціально-економічні, політичні чи релігійні мотиви. Не є секретом високий обіг мігрантів в Україну за часів Радянського Союзу із інших союзних республік. Щорічний обмін населення між Україною та іншими республіками СРСР становив понад 1,5 млн. осіб [226]. Загальновідомо, що в Україні прагнули оселитися військові пенсіонери. Впливу на динаміку сільського населення дані процеси не мали. За рахунок даних потоків мігрантів поповнювалися міські поселення, причому віковий склад погіршувався. Основним потоком зовнішньої міграції, який найбільше заслуговує на увагу, є міграція працездатної частини сільського населення у напрямку країн далекого і близького зарубіжжя. Офіційні показники, які

фіксують та оприлюднюють органи державної статистики України, насправді є набагато вищими, оскільки велика частина населення виїздить з України нелегально, або під виглядом туристів. Однак навіть дані офіційної статистики демонструють протягом досліджуваного періоду збільшення кількості сільського населення, що постійно чи сезонно працюють за кордоном. Додатними, хоча і незначними (1,4) є показники внутрішньо-регіональної міграції у межах України, і в той же час невтішною була зовнішня та міжрегіональна міграції сільського населення. Число вибулих із села у країні СНД на 1503 перевищувало кількість прибулих. Щодо країн далекого зарубіжжя, то даний показник становив 3403 на користь останніх.

Проаналізуємо дані показники протягом 1990-2000 рр. по регіонах. Додатними дані показники простежувалися лише у семи областях у 1990 р.: Вінницькій (161), Івано-Франківській (67), Київській (127), Одеській (1), Полтавській (66), Чернігівській (37), Луганській (140). За рік до розряду регіонів з додатними показниками зовнішньої міграції сільського населення приєдналася Донецька область, а із даного ряду вийшла Луганська. Слід зазначити, що найбільш негативними дані показники у 2000 р. були у сільській місцевості АРК, Волинській, Закарпатській областях. Майже вдвічі протягом року зросло негативне сальдо міграції у Черкаській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій областях.

Серед основних соціальних наслідків міграції селян України, що тісно взаємопов'язані між собою, слід виділити наступні: швидкі темпи старіння українського села та підвищення показників демографічного навантаження (відношення осіб непрацездатного віку до осіб працездатного віку); в результаті зменшення людності (густоти) сільських жителів пришвидшили процес руйнування поселенської мережі.

Міграція спричинила різке старіння сільського населення. Майже в половині областей України частка сільських жителів старших від

працездатного віку наблизилась до третини або перевищила цю величину. За підрахунками П. П. Панченка, із загальної частки молоді, яка вступає у працездатний вік лише близько 10 % залишається на роботі у сільському господарстві [280]. Особливо інтенсивно зменшується чисельність аграрних працівників у віддалених від міст сільських поселеннях.

Підтвердженням цього є також різниця у середньому віці сільських та міських жителів, що становить 5 років. На початок 2000 р. в селах середній вік становив 40,6 років (39,5 у чоловіків, 42,9 у жінок), в містах - 35,6 років (35,3 і 36,3 відповідно). Коли у 1977 р. пенсіонером був кожен п'ятий селянин, то у 1991 – кожен третій. Наймолодший середній вік селян спостерігається у західних та південних регіонах України: Закарпатській, Рівненській, Миколаївській, Херсонській областях, АР Крим, тоді як старіше населення - у центральних областях.

Зменшення кількості сільських жителів тягне за собою адміністративно-територіальні перетворення селищ міського типу у сільські поселення, об'єднання сіл. Кількість сіл із числом жителів понад 500 чоловік за міжпереписний період скоротилася на 11 %. У той же час кількість населених пунктів, у яких проживає до 25 жителів, збільшилася в 1,5 рази (із 896 до 1336). У 1991 та 1995 рр. державним комітетом статистики було обстежено усі, без винятку, сільські населені пункти [227]. Обстеження показало, що 47,9 % сіл мають низький рівень забезпеченості об'єктами соціальної сфери. Що стало однією з найважливіших причин того, що в них проживало лише 13,6 % сільських жителів. Скорочення населення в свою чергу спричиняє обезлюднення та відмирання сіл. Отже, протягом 1989 – 2001 рр. тривав процес руйнування поселенської мережі, збільшувалася кількість спорожнілих селянських осель.

Достатня густина (щільність) сільського населення – головна умова забезпечення сільського господарства трудовими ресурсами. Саме від їх кількості і якості залежить інтенсивність господарювання, використання

землі. У 1989 р. нараховувалося близько 28767 тис. сіл, густина населення на один населений пункт становила 595 чол. чол., всього в них проживало 17,1 млн. сільських жителів. За 13 років чисельність сіл зменшилася на 117. І у 2001 р. кількість сільських населених пунктів в Україні налічувалося вже 28651 із загальною кількістю населення 15,9 млн. чол. А людність сіл також, відповідно, зменшилася до 542 чол. на одне село. На початок 2001 р. в Україні нараховувалося 28651 сіл. За десять років 233 села стали безлюдними. Найбільше їх нараховується у Київській області – 78, Харківській – 23, Миколаївській – 19, Полтавській – 14, Чернігівській – 13. По Україні 3538 сільських населених пунктів відносять до категорії вмираючих, 4216 – до категорії занепадаючих. В результаті у сільській місцевості в багатьох регіонах утворюються та розширюються слабозаселені території, де через це вилучаються із сільськогосподарського обороту значні за площею землі.

У 1990-х рр. знято з обліку й об'єднано з іншими понад 300 сільських населених пунктів. Близько 8 тисяч деградуючих сільських поселень втратили можливість самовідтворюватись і понад 120 районів охоплено демографічною та поселенською кризою. Серед сіл знятих із обліку було багато таких, які після здійснення аграрної реформи могли б успішно функціонувати.

На характер усіх соціальних процесів, що відбувалися в українському селі протягом досліджуваного періоду, значною мірою вплинула економічно необґрунтована політика ліквідації «неперспективних» сіл, що відбувалася у 60–80 рр. ХХ ст. Дану політику щодо українського села детально проаналізували у своїх наукових працях Кривчик Г. Г. [199], Кузнецов О. А. [200], Полякова Л. І. [281] та інші, зробивши висновок, що вона призвела до руйнації поселенської мережі в Україні, ускладнила розв'язання завдань благоустрою сіл і сприяла посиленню міграції сільських жителів до міст, загострила і без того напружену проблему трудових ресурсів сільського

господарства.

Отже, проаналізувавши основні показники та види міграції сільського населення протягом 1989 – 2001 рр., можемо зробити висновки. Міграційні процеси слід розглядати як одну із основних причин соціального занепаду українського села протягом досліджуваного періоду, оскільки вони впливають на перерозподіл населення, «вимиваючи» із сіл прошарок не тільки працездатних, але й дітонороджуваних груп населення, загострюючи процес старіння, знижуючи природний приріст сільських жителів.

Однією із форм можливого регулювання зовнішньої міграції є розвиток легальної трудової міграції. Повинно вирішитись питання про повний статистичний облік трудових маятникових та сезонних мігрантів із сільської місцевості, організація моніторингу процесу трудових маятникових та сезонних міграцій на селі та проводити наукові дослідження з даної проблеми.

На сьогодні процес міграції селян є однією з найактуальніших проблем розвитку аграрного сектору України. Поряд із внутрішньою міграцією селян в останнє десятиріччя посилилась зовнішня міграція працездатної сільської молоді, погіршуючи і до того складну демографічну ситуацію. Щорічно за кордон виїжджає близько 50 тисяч селян, серед яких основними категоріями є молодь і жінки. Особи молодші працездатного віку в структурі тих, хто виїжджає, становлять понад 90 %, а співвідношення між чоловіками і жінками – 52 і 48 %.

Сучасні міграційні процеси відбуваються стихійно, їм притаманний вищий рівень освіти та професійної кваліфікації трудових мігрантів, ніж це було у роки попереднього перепису.

На сучасному етапі для успішного реформування сільськогосподарського сектору найважливішим є сталість демографічних процесів, припинення міграції працездатного населення. Незважаючи на прийняття державою протягом останнього десятиріччя правових актів, які б,

здавалося, повинні покращити міграційну ситуацію на селі, становище у цій сфері залишається критичним.

5.3 Причини, динаміка еміграційних потоків з України та соціально демографічна характеристика мігрантів в 90-х роках ХХ ст.

В другій половині ХХ століття процес міграції населення активізувався у всьому світі, і в Україні зокрема. Значні економічні перетворення, кардинальні геополітичні зрушення, що нерідко супроводжуються соціальними катаклізмами, спонукають до переїзду мільйонів людей. Масштаби, інтенсивність, нові напрямки і форми міграційної мобільності населення перетворились у невід'ємний і важливий атрибут соціальної реальності і сучасного українського суспільства, які обумовлюють необхідність вивчення можливих наслідків впливу міграцій на характер та зміст соціальних процесів у тих суспільствах, які їх приймають.

Масштаб і складність міграцій, які спостерігались після 1990-х років, на теренах України не були зафіксовані раніше, а їх наслідки перевершили всі сподівання. Відносини між процесом міграції і соціальними змінами стали більш складними, ніж на попередніх історичних етапах. Міграційні процеси виявились важливим фактором соціального перетворення, як в суспільствах які приймають мігрантів, так і в суспільствах які породжують міграцію.

Міграційні процеси в кінці ХХ-го на початку ХХІ-го століття в світі та в Україні суттєво відрізняються від попередніх. Вони характеризуються зміною напрямків, переміщень та інтенсивністю міграційних потоків, появою нових типів міграції.

У результаті значних геополітичних змін на просторах колишнього СРСР, утворення незалежної Української держави, демократизації суспільного життя, зокрема спрощення процедури перетину кордону і зміни місця проживання, економічної кризи та падіння життєвого рівня населення

зовнішньо міграційні процеси в Україні після 1991 року зазнали суттєвих змін. Їхній характер, склад та спрямованість набули нового значення. Стало можливим масове повернення на батьківщину депортованих та репресованих. На важливий елемент міграційної ситуації перетворилася така категорія мігрантів як біженці. Виїзд населення у більш розвинуті та багаті країни, в першу чергу висококваліфікованих спеціалістів, змусив говорити про «відплив умів». Досить гострою виявилася проблема нелегальної міграції, складність якої обумовлена тим, що Україна виявилася неготовою ні законодавчо, ні організаційно до її розв'язання.

Виїзд з території вже незалежної України з різних, передусім соціально-економічних причин у 1990-ті роки, порівняно великої кількості громадян, на тимчасове або постійне проживання за кордон отримав назву четвертої хвилі української еміграції [228, с. 73].

У сучасний період, головною ознакою міграцій між Україною та державами СНД та Балтії після розпаду єдиної держави було зменшення чисельності мігруючого населення. На початку 90-х рр. міграційний оборот був практично вдвічі меншим від середнього показника для попереднього десятиліття і не перевищував 700 тис. на рік. З часом, ця тенденція посилювалася. У 2002р. міграція була у вісім разів меншою, ніж на початку 90-х рр., і становила лише 85,8 тис. осіб [228, с. 73].

Аналізуючи, зовнішні переміщення населення в сучасний період О. Малиновська виокремлює три періоди у розвитку міграцій. Вона визначає їх у відповідності до обсягів, спрямованості та результатів міграції. Перший з них охоплює 1991-1993 рр., другий – 1994-1998 рр., третій починається 1999 р. і триває досі [228, с. 75]. Погоджуючись із такою періодизацією, зазначимо, що відповідно відбувалась динаміка і соціальних чинників які обумовлювали еміграційний процес в ці періоди.

Перший період, характеризується бурхливим протіканням міграційних переміщень, наявністю стресової міграції, спричиненої розпадом раніше

єдиної держави, загостренням внутрішньополітичної ситуації у інших нових незалежних держав, аж до виникнення у деяких з них збройних конфліктів. Він відрізнявся значним додатнім міграційним сальдо, найбільшим у 1990-ті роки - 1992 р. (+288,1 тис.), завдяки чому населення України продовжувало зростати, незважаючи на негативні показники природного приросту [228, с. 76].

Міграційний приріст формувався переважно внаслідок повернення вихідців з України, які прагнули жити у власній державі, з російської Півночі, Західного і Східного Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, репатріації репресованих та депортованих за тоталітарних часів, що стало можливим після здобуття Україною незалежності, а також прибуття з місць конфліктів у Центральній Азії та Закавказзі як вихідців з України, так і представників автохтонного населення відповідних країн.

Як і раніше, найбільш численним був обмін населенням – із Росією. Саме у цьому напрямку формувалася основна маса приросту: 1991 р. 61,8%, 1992 р. - 58,6%. Крім Росії, потужні міграційні потоки спостерігалися між Україною та Казахстаном, Молдовою, Узбекистаном, Білоруссю. Показники в'їзду в Україну з цих країн, крім Білорусі, переважали виїзд до них. За таких обставин основними соціальними чинниками еміграції були сімейні, прагнення об'єднати родини, та етнічні мотиви (повернення на батьківщину).

Другий період почався у 1994 р. і тривав по 1998 р. Він характеризувався зміною інтенсивності, спрямованості та балансу міграційних потоків. Відбувалось характерне різке зменшення чисельності тих, хто в'їхали в Україну з колишніх республік СРСР при збереженні, (а в окремі роки, навіть певне збільшення), чисельності тих, хто виїхали, в результаті чого формувалося від'ємне для України сальдо міграції (1994 р. досягло - 91,6 тис. осіб). Всього за п'ять років з України в країни СНД та Балтії вибули понад 900 тис. осіб, натомість прибули лише 630 тис. або вдвічі, ніж за три попередні роки першого з розглянутих періодів [247, с. 8].

Через глибоку економічну кризу, пік якої припав на 1995 р., зменшилася привабливість України для іммігрантів. Основна маса тих, хто бажав повернутися на етнічну батьківщину уже незалежних держав здійснили свій намір.

Несприятлива економічна ситуація спонукала частину громадян України шукати кращих умов життя за кордоном. Зокрема, значна частка емігрантів упродовж 1994-1998рр, вибули до Росії (636 тис. осіб за п'ять років або 70% тих, хто виїхав у пострадянські країни), де економічне становище було кращим, заробітна плата та життєвий рівень вищими, умови підприємництва сприятливішими.

Таким чином, втрати населення за рахунок виїзду до Росії у 1994-1998 роки сягали 366 тис. осіб, від'ємне для України сальдо міграції становило у 1994- 1998 рр. 273 тис. осіб [247, с. 9].

Протягом третього періоду - 1999-2002 рр. середньорічний міграційний оборот продовжував зменшуватися і був на третину меншим, ніж 1998 р. Однак, якщо показник вибуття з України зменшився у 1999 р. порівняно з 1998 р, на 37,3%, у 2000 р. на 44,2%, у 2001 р. - на 47,3%, а в 2002 р. - на 50%, зменшення обсягів прибуття було не таким стрімким.

Оскільки більшість мігрантів, як і раніше, переміщувались між Україною і Росією, на результат міграції передусім вплинуло зменшення чисельності осіб, що виїхали до Росії (порівняно з 1998 р. на 37,6% у 1999 р., 43,1 % - у 2000 р., 44,8% - у 2001 р.). Від'ємне міграційне сальдо зменшилося у 1999 р. більш ніж у 6 разів, порівняно з попереднім роком і становило лише 5,5 тис. осіб. 2000 р. воно знову дещо зросло і досягло 13,1 тис. осіб, проте залишалось на 62% меншим, ніж 1998 р.; у 2001р. результатом міграції було від'ємне сальдо -19,5 тис. осіб.

Загалом, міграція третього періоду характеризується стабілізацією на досить низькому рівні. Потенціал репатріації практично вичерпався, зникли джерела вимушеної міграції, жителі нових незалежних держав адаптувалися

до нових суспільних реалій, вирішальним фактором переселення стали соціальне-економічні умови, працевлаштування, підприємництво, а також сімейні обставини. Основними чинниками міграції за таких умов, стали - економічні.

В роки перебудови «залізна завіса», яка відокремлювала нас від світу, поступово почала підніматися. Штучні обмеження на шляху возз'єднання сімей було ліквідовано. Скорочено перелік обставин, за наявності яких людині могли відмовити у праві переїхати в іншу країну. Більше того ті, кому відмовили, отримали можливість захищати свої права.

З лібералізацією виїзду еміграція почала швидко зростати, про що свідчать офіційні дані. Так, якщо в 1989 р. відділи віз і реєстрації МВС видали громадянам України 36,5 тис. дозволів на виїзд на постійне місце проживання за кордон, то в 1990р. було видано рекордне число дозволів, яке досягло 73 тис. (в Ізраїль 68 тис.). Разом з батьками були оформлені документи для виїзду понад 22 тис. дітей. Таким чином, загальна чисельність емігрантів перевищила 95 тис. чоловік [389, с. 319].

В 1991 р. виїзд з України дещо зменшився. Було видано (разом з дітьми) 69,3 тис. дозволів (в Ізраїль 48 тис.). Частина з них так і не була використана. Еміграція уповільнилась внаслідок «війни у затоці» і пов'язаного з нею загострення міжнародної ситуації. Як і раніше, основна маса мігрантів – 70 % – виїздила в Ізраїль. Однак істотно збільшився виїзд до США (разом з дітьми – 15,3 тис. чол.), ФРН – 2,1 тис. чол., тобто у дві країни разом майже четверта частина усіх емігрантів. У 1992р. нові тенденції стали більш виразними. Кількість виданих дозволів зменшилась – 44,3 тис. (разом з дітьми), з яких в Ізраїль прямувало менше третини, тоді як в США, ФРН – переважна більшість [389, с. 320].

В 1992 – 1999 рр. щорічна офіційна еміграція в країни далекого зарубіжжя знаходилась в межах 45-50 тис. чол. щорічно. В ній чітко прослідковувалась дія етнічного чинника еміграції. Зокрема, потрібно

виокремити еміграцію євреїв, німців і греків. З 1987 по 2000 рр. в Ізраїль виїхало біля 300 тис. осіб, в ФРН за цей період виїхало більш як 70 тис. чол. (більшість з них німці і євреї), у Сполучені Штати Америки: 60 – 70 тис. чол. Якісні характеристики цієї категорії людей – освітні, професійні, вікові – значно вищі середніх для населення країни [133, с. 53].

Загалом, динаміка еміграції мала наступний вигляд: у 1991 р. закордон вибуло 310 тис. осіб, в 1992р. число тих, що вибули зменшилось і склало 276 тис. осіб, потім їх чисельність знову почала зростати: в 1993 р. – до 294 тис., в 1994 р. – до 328 тис. (це був рекордний виїзд населення України за 1991 – 1999рр.), а потім чисельність почала зменшуватись: в 1995 р. – до 270 тис., в 1996 р. – до 261 тис., в 1997 р. – до 204 тис., в 1998 р. – до 149 тис., 1999 р. – до 111 тис. Зменшення еміграції в країні було пов'язане з загальним падінням міграційного обороту населення. Самий великий обмін населенням в Україні в ці роки відбувався з Росією [133, с. 54].

Якщо за дев'ять років в Україну на постійне місце проживання прибуло 2 млн. 153 тис. 840 чол., то з країни вибуло закордон на постійне місце проживання 2 млн. 202 тис. 395 чол. А за тенденціями переміщення населення останніх років, починаючи з 1994 р., еміграція перевищує імміграцію [133, с. 54].

Виходячи з даних державної статистики про еміграцію за перше півріччя 1993 р., можна стверджувати, що її напрям остаточно переорієнтувався на Захід. З 19,7 тис., що виїхали за цей проміжок часу на постійне проживання закордон, в США вирушили 45 % в ФРН – 11 %.

За даними статистики на 1994 рік, що опубліковані у Демографічному щорічнику України [247, с. 88-95] спостерігалась наступна ситуація. Загальна кількість вибулих з країни складала 345924 чол. Серед яких основна маса емігрувала до країн Європи (271875 чол.), що складає 78% всіх мігруючих закордон. До Російської Федерації мігрувало 241255 чол. що склало 69,7 %. Загалом до країн СНД вирушило 77,7 % всіх вибулих із країни, до США –

5,4%.

Можна зробити висновок про те, що 1994р., був переломним у тому розумінні, що обсяги еміграції перевищили обсяги імміграції. Основні напрямки еміграції були спрямовані в країни Європи та в країни СНД. Великий відсоток міграції українців до Росії пояснюється тим, що на той час в Росії економічна ситуація була відносно кращою порівняно з ситуацією в Україні. Але порівняно з попередніми роками, саме в 1994 р. вперше у повоєнний час результат міграції між Україною і колишніми радянськими республіками був негативним і складав 91,1 тис. чол. В результаті обміну населенням з Росією Україна втратила 124,4 тис. [247, с. 95].

У 1995 р. сальдо міграції залишалося від'ємним порівняно з попереднім роком, проте значно зменшилось — 42,5 тис. чол. Його від'ємне значення, сформувалося завдяки виїзду в Росію (а також з усіма іншими колишніми радянськими республіками, крім Росії та Білорусії сальдо міграції залишалося позитивним). Проте, втрати України через виїзд в Росію у порівнянні з 1994 р. у зв'язку з нестабільністю політичної ситуації в сусідній країні, були значно меншими — 72,8 тис. чол.

В міграційних процесах, які відбувалися в 1996 р., продовжували діяти тенденції, що намітилися в попередні роки. Кількість прибулих в Україну продовжувала зменшуватися. У порівнянні з попереднім роком зменшилася також кількість вибулих з України. За несприятливих економічних обставин все менше і менше людей вдавалися до переселень. Однак переважання виїзду над в'їздом було досить значним — 69,9 тис осіб. Тобто в 1996 р. від'ємне сальдо міграції між Україною і колишніми радянськими республіками переважало більше ніж на третину порівняно з 1995 р.

Після 1996 р. починається стійке зниження загальної кількості емігруючих із країни. Проте, це зниження рівня міграції відображає не зниження рівня еміграційних настроїв, а падіння загального обороту міграції (тобто імміграції та еміграції). Тенденція зменшення річного міграційного

сальдо характерна не лише для України, але і для інших країн СНД. Ця тенденція з'явилася після 1993 р. Так, якщо в 1994 р. з України виїхало 328,3 тис. чол., то в 1999 р. 110,6 тис. чол., тобто спостерігалось зниження еміграції в три рази.

В 1992 – 1999 рр. щорічна офіційна еміграція в країни далекого зарубіжжя знаходилась в межах 45-50 тис. чол. щорічно. В ній чітко прослідковувалась дія етнічного чинника еміграції. Зокрема, потрібно виокремити еміграцію євреїв, німців і греків. З 1987 по 2000 рр. в Ізраїль виїхало біля 300 тис. осіб, в ФРН за цей період виїхало більш як 70 тис. чол. (більшість з них німці і євреї), у Сполучені Штати Америки: 60 – 70 тис. чол. Якісні характеристики цієї категорії людей – освітні, професійні, вікові – значно вищі середніх для населення країни

В 1992 – 1999 рр. щорічна офіційна еміграція в країни далекого зарубіжжя знаходилась в межах 45-50 тис. чол. щорічно. В ній чітко прослідковувалась дія етнічного чинника еміграції. Зокрема, потрібно виокремити еміграцію євреїв, німців і греків. З 1987 по 2000 рр. в Ізраїль виїхало біля 300 тис. осіб, в ФРН за цей період виїхало більш як 70 тис. чол. (більшість з них німці і євреї), у Сполучені Штати Америки: 60 – 70 тис. чол. Якісні характеристики цієї категорії людей – освітні, професійні, вікові – значно вищі середніх для населення країни Найбільша кількість емігрантів вибула з України у 1994 р., а в період 1994 – 1998 рр. майже кожного року має місце тенденція до зменшення обсягу еміграції населення України практично до всіх країн СНД і Балтії, а також до Ізраїлю, США та більшості країн Європи. Кількість громадян України, які переїхали на постійне проживання до Російської Федерації, наприклад, зменшилась з 241,3 тис. чол. у 1994 р. до 84,6 тис. чол. у 1998 р., або майже у три рази. До Ізраїлю – відповідно з 21,7 тис. чол. у 1994 р. до 18,2 тис. чол. у 1998 р., США – з 17,3 тис. чол. до 12,8 тис. [337].

За основними напрямками міграції в останні роки пріоритет залишався

за країнами СНД до них від'їздить більшість емігрантів з України - 55% у 2000 р. [229; 230].

Вирішальним для міграційного зменшення населення стає від'їзд за межі колишнього СРСР. Основною його рисою, у якісному вимірі є «відплив мозків» - майже чверть мігруючих має вищу освіту, що на третину більше, ніж серед емігрантів до країн СНД та Балтії. Більшим є також відсоток осіб працездатного віку, тобто найактивніших у репродуктивному та економічному відношенні. Тому обумовлені еміграцією опосередковані демографічні втрати (через підвищення рівня старіння, зменшення чисельності народжених та природного приросту) значно перевищують прямі. Поступово цей напрям еміграції втрачає етнічне забарвлення. Якщо на початку 90-х р. євреї становили 61,2% мігрантів, то 2000-них роках - лише 18,1%, натомість 49,2% - українці, 16,8% - росіяни [229; 230].

Крім вичерпання ресурсів етнічної еміграції, обмежувальної політики країн в'їзду, така ситуація обумовлена також можливістю реалізації права на вільне пересування, що створило умови досягнення основної мети еміграції - підвищення доходів через тимчасові заробітчанські поїздки за кордон.

Серед причин зниження міграційного обороту можна зазначити декілька: серед них і приближення до завершення основного етапу воз'єднання сімей та повернення на батьківщину, який розпочався після розпаду СРСР; а також посилення економічної кризи, в умовах якої, з одного боку, посилюються міграційні наміри (особливо еміграційні), а з іншого – зростають труднощі (в першу чергу матеріальні), пов'язані з можливістю реалізації міграційних намірів.

Хоча великі масштаби еміграції з України певною мірою і свідчать про демократизацію державного устрою, коли кожна людина може виїхати з країни, обрати місце проживання за власним бажанням, однак цей факт одночасно вказує і на тривожні явища. Значна частина суспільства не може себе реалізувати на своїй батьківщині і вимушена її залишити. Це призводить

до суттєвих суспільних втрат (економічних, політичних, соціальних, культурних психологічних і моральних).

Головною причиною зростання обсягів еміграції в Україні стала соціально-економічна криза, а також політична криза, оскільки ні влада ні Президент не запропонували чіткої, зрозумілої всьому населенню програми виходу з цього становища. Тому втративши надію реалізувати свої власні можливості в Україні, громадяни залишають її межі.

Перший це в основному трудова міграція в країни СНД, а точніше в Росію. Другий – це країни Центральної і Західної Європи: Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, Німеччина, Франція, Італія, Іспанія та інші.

Точну кількість українських емігрантів в світі визначити дуже важко. Дані Держкомстату повідомляють, що за 1992-2000 рр. - 640 тис.; за даними Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України Н. Карпачової на 2002 рік за межами України перебувало 5 мільйонів українців, а за даними експертів «Ділового тижня» на кінець 2002 року було 7 млн. українських емігрантів [231, с. 22].

Яким чином розподіляється еміграційний потік трудових мігрантів дослідити складно. Відомо, що лідерами за кількістю українських заробітчан «нової хвилі» є країни Західної Європи – Італія й Португалія. Дещо поступаються їм за цим показником «лідери» попередніх років – Чехія, Польща, Росія, США й Канада. Усе частіше українці виїжджають до Великобританії. Сприяють цьому численні британські коледжі та мовні школи, навчання в яких переважно й стає офіційною мотивацією поїздки. Саме тому в Англії заробітчани в основному - молодь, особливо студенти. Крім того, студентська віза часто надає право на роботу зі скороченим робочим днем, чим і користаються «студенти», при цьому не звертаючи уваги на обмеження в часі під час роботи. Працюють фактично у всіх сферах, де потрібна «чорна робота» (сміттярами, офіціантами, різноробочими). У середньому український заробітчанин, скажімо, в Лондоні заробляє

приблизно 150 фунтів на тиждень (близько 1000 доларів на місяць) [231, с. 22].

Якщо ж розглянути соціально демографічні характеристики заробітчан у Португалії, то туди їдуть переважно люди середнього віку. Робота — в основному на будовах або в ресторанах. Значна частина українських іммігрантів осідає в атлантичних курортах — робота там сезонна, проте, має певні переваги: вищий рівень оплати праці, кращі умови життя. До того ж, існує можливість під час перерви між туристичними сезонами поїхати додому. Мігрантам які працюють в Португалії, найчастіше вдається поєднувати дві роботи. Якщо ж працювати на одній, то заробіток в основному виходить меншим, ніж у середньому в Англії. Натомість, португальське імміграційне законодавство — одне з най м'якших у ЄС, значна частина українських заробітчан у цій країні легалізована.

До Італії мігрують переважно жінки середнього віку, оскільки найпоширеніша робота тут для українців — домогосподарки та доглядальниці. Хоча так само є досить багато українських офіціантів чи робітників на підприємствах різних галузей, наприклад, швачок. Італійці також останнім часом легалізують становище українських іммігрантів, але лише домогосподарок та доглядальниць. Натомість боротьба з тими, хто залишається нелегалом та їхніми роботодавцями, стала жорсткішою.

Отже, у зв'язку зі складною економічною ситуацією в 1994 р., як зазначалося вище, імміграція різко зменшилася. Проте, почав зростати еміграційний потік з України, в результаті чого держава втратила протягом року понад 90 тис. осіб. З певною стабілізацією економічної ситуації, появою ознак її покращання, еміграція у країни СНД та Балтії, насамперед в Росію, поступово зменшувалася і 2000 р. становила лише 20% від рівня 1994 р. Завдяки цьому (хоча обсяги імміграції з країн регіону також зменшувалися, проте значно повільнішими темпами) в останні роки досягнуто приблизного паритету в обміні населенням з країнами СНД та Балтії. Різниця між в'їздом і

виїздом за 1991—2000 рр., є для України позитивним сальдо і становить майже 300 тис. осіб [165, с. 253].

Таким чином, ситуація яка склалась в країні після отримання незалежності, була досить складною, і ті соціальні та економічні передумови, що склались, визначали характер та зміст міграційних процесів. Зокрема, нестабільна політична та економічна ситуація, спонукали до можливих шляхів її вирішення як на особистому так і на груповому рівнях. Вихід знаходили в еміграції до інших країн із кращими соціально-політичними умовами. Крім того, за період часу від утворення незалежної держави до початку XXI ст. ситуація змінювалась. Спостерігалась певна динаміка у соціальних детермінантах еміграції. Визначальними соціальними чинниками такої еміграції були: об'єднання сімей, повернення на етнічну батьківщину.

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ В НОВИХ УМОВАХ ТА ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

6.1 Соціальні мотивації еміграції з України

Ведучи мову про сучасні міграції, варто чітко усвідомлювати різницю між типологією міграційних переміщень, з одного боку, та класифікацією факторів міграцій населення або виділення приводів переїзду з іншого. Переміщення у просторі відбувається під дією різних факторів – економічних, соціальних, демографічних, освітніх, морально-психологічних, військових, екологічних, але вони діють одночасно, і часто є взаємозалежними. Виявити окремі компоненти міграційного процесу, які сформувалися під впливом одного чи двох факторів, зазвичай, неможливо. Проте, можна визначити основні чинники, які спонукають до переїзду в кращі умови.

Соціальні чинники в міграційних процесах можна визначити як такі явища чи процеси, що відбуваються у певній країні, і змушують людей змінювати місце проживання. Поняття соціальний чинник соціологи (зокрема, Войтович С.О.) визначають як рушійну силу розвитку суспільства; явище або процес, що обумовлює ті чи інші соціальні зміни. Соціальний чинник свідчить про такий зв'язок соціальних об'єктів, за умов якого одні з них - (причина) з необхідністю породжують інші соціальні об'єкти або їх певні властивості (наслідки) [134, с.683].

В ролі соціальних чинників виступає передусім діяльність людей, що обумовлює в кінцевому підсумку напрям і характер суспільного розвитку. Окрім цього, роль соціальних чинників виконують різноманітні матеріальні та духовні утворення: виробництво, соціальні інститути, потреби людей, їх інтереси, цінності думки тощо. Взаємодії різних сфер життя суспільства є також притаманним зв'язок «причина-наслідок». Наприклад економіка

значною мірою впливає на соціальний, політичний та духовний розвиток і виступає чинником стосовно них[134, с.684].

Соціальними чинниками (причинами) міграцій виступають умови життя в країні проживання, а переїзд, власне міграція, є наслідком. Поняття «умови життя» включає характеристики всього навколишнього середовища людини – природне і соціальне довкілля. З визнання нерозривної єдності суспільства та природи, суспільства як невід’ємної складової частини природи, не впливає твердження про їх рівнозначність.

Суспільство є невід’ємною частиною природи остільки, оскільки людина може існувати лише в певних, досить вузьких параметрах стану оточуючого природного середовища, в той час як природа існувала до її появи і цілком може обійтись без людини. В той же час твердження про те, що суспільство є лише частиною природи, одним з ряду інших природних співтовариств, зовсім не означає заперечення його специфіки. Формування адекватного розуміння людського суспільства, неможливе без вияснення місця людини в природному світі, місця та ролі суспільства в ряду інших природних систем, в еволюції самої природи. Відповідно, зважаючи на те, що чинниками міграції можуть бути не лише соціальні а й природні чинники, які безпосередньо пов’язані з діяльністю людини необхідно враховувати їх значення у формуванні міграційних процесів у суспільстві.

Окрім переваг в умовах життя майбутньої країни проживання, процес еміграції залежить від життєвих стандартів, які склались у тієї чи іншої групи населення, від уявлення про те, що є нормою. Життєвий стандарт або рівень життя є категорія яка характеризує міру задоволення соціально-економічних та духовних потреб людей. Рівень життя виявляється у кількості та якості благ та послуг, що споживаються, починаючи від первинних вітальних потреб (у харчуванні, житлі, одязі, освіті, праці, відпочинку та ін.) і закінчуючи високими потребами, пов’язаними із задоволенням духовних моральних та естетичних запитів [338, с.452].

Кількісні та якісні показники, порівняння яких дає змогу диференціювати рівень життя соціальних груп та прошарків, пов'язані з фізіологічно, соціально і культурно обумовленими нормами споживання та умов життєдіяльності.

Рівень життя населення оцінюється шляхом розрахунку деяких нормативних демографічних та соціально-економічних показників (середній сукупний дохід, калорійність харчування, забезпеченість житлом і товарами довготривалого вжитку та ін.). Під час визначення рівня життя важливо врахувати не лише кількісний аспект, а й відповідність засобів задоволення потреб тим взірцям, які розглядаються у межах культури суспільства як нормальні та достойні [338, с.453].

Крім того, оцінка рівня життя формується у різних соціальних груп у процесі порівняння винагороди, можливостей задоволення потреб та реалізацій інтересів з аналогічними можливостями інших людей чи своїм власним становищем у минулому. Таким чином, підвищення рівня життя пов'язано не тільки із зростанням суспільного добробуту, а й із справедливістю його розподілу.

Глибина, контрастність розбіжностей рівня життя різних соціальних груп, крах звичних атрибутів добробуту в умовах економічної кризи призводять до зростання соціальної напруженості. Вирішення цієї проблеми полягає не у цілковитому усуненні нерівності рівнів добробуту, в її оптимізації, зведенні до такої форми, яка не виходить за прийняті у даному суспільстві межі і не підриває рівня життя населення. Проте, тривалий час, протягом якого ця проблема є не вирішеною в українському суспільстві, саме вона і є одним із головних чинників формування еміграційних мотивів у значної частини населення України.

На формування стандарту життя впливає культура, традиції, етнічні особливості груп населення. Умови в країні проживання як основний чинник включає в себе цілий комплекс соціальних чинників: економічних,

соціальних, культурних тощо. Кожен з них може бути визначальним, тобто обумовлювати суттєві зміни в суспільстві, наслідком яких є міграція. Зокрема, економічна криза в державі негативно впливає на соціальну сферу в суспільстві, створює важкі умови проживання, і, як наслідок, породжує еміграцію в ті країни, в яких умови є більш привабливі.

Міграція може бути добровільною, або вимушеною. Чинники вимушеної міграції полягають у наявності певних умов в місцях проживання, які змушують покидати ці місця. До них належать: військові конфлікти, дискримінація, наслідки екологічних катастроф, кризові ситуації та інше. За таких умов життя людей стає нестерпним, а в деяких випадках перебування у такому середовищі може загрожувати життю людини, і тоді, - єдиним виходом стає міграція. Так звана добровільна, міграція зорієнтована на зміну умов проживання з метою поліпшення власного добробуту.

Щодо України, то на сьогодні існують перелічені вище умови, які спонукають певну частину населення до еміграції. Серед основних соціальних чинників еміграційних процесів в Україні є проблеми економічного характеру, а також складна соціальна та екологічна ситуації. В той же час відсутність збройних конфліктів, етнічних суперечок, відносний спокій в державі породжують імміграцію.

За всіх обставин саме внутрішні, і переважно економічні, проблеми посилюють зовнішні міграційні процеси. Міждержавні міграції свідчать про наявність та інтенсивність соціальних конфліктів. Саме внаслідок цього з колишнього СРСР після його розпаду у 1991р., мав місце величезний потік емігрантів у економічно розвинені країни.

Широкомасштабна еміграція населення найактивнішого продуктивного віку негативно впливає на шлюбність і народжуваність, що, в свою чергу, відбивається на відтворенні населення країни загалом, а також її трудового потенціалу. І зрештою, така еміграція загострює соціальні проблеми внутрішнього розвитку України. Саме тому визначення соціальних мотивів,

як однієї із складових соціальної детермінованості є важливим для дослідження міграційних процесів. Напрямки міграції є своєрідними показниками кращої якості життя в міждержавному масштабі, орієнтирами розвитку економіки та політичного життя. Разом з тим, як уже було зазначено в другому розділі, саме внутрішні і переважно економічні проблеми посилюють зовнішні міграційні процеси, питома вага яких по відношенню до всіх міграційних потоків за останні роки значно зростає.

Серед українських дослідників міграційних процесів (зокрема М.Романюк), існує думка, що, якщо емігрант залишає країну з соціально-економічних причин, то вірогідність його повернення в рідні краї досить висока. [308, с.18]. Саме в основі індивідуального акту міграції лежить прагнення людини змінити умови життя, об'єктивні передумови якого закладені в нерівномірності соціально-економічних і природньогеографічних умов життя населення різних регіонів і поселень.

На сьогодні в Україні не так багато поселень, де існує адекватний комплекс по задоволенню соціальних потреб, необхідних людині протягом усього її життя. Винятком можуть бути великі міста та мегаполіси, жителі яких можуть здобути освіту, отримати професію, змінити її, укласти шлюб та виховати дітей; задовольняти свої духовні та інші потреби протягом життя, не залишаючи меж свого міста, і не відчувати в цьому потреби. Для жителів невеликих міст і сіл кожне з цих важливих подій у їхньому особистому житті може стати спонукальною причиною переміщень.

Про таку складну ситуацію свідчить, крім значних еміграційних процесів, - інтенсивна внутрішня міжрегіональна міграція, зокрема міграція у великі міста держави такі, як Київ, Харків, Дніпропетровськ, Севастополь.

Важливими обставинами є відсутність в невеликих містах і селах України, можливості пристойного заробітку і досить високий рівень безробіття. Беручи до уваги численні дослідження еміграції з прикордонних міст та селищ, в яких матеріальне становище їх мешканців є досить

скрутним, за таких умов, міграція в сусідні країни стає чи не єдиною можливістю заробітку.

Зокрема, цікавими в цій сфері є дослідження присвячені вивченням еміграції та трудової міграції західного прикордоння України, до якого традиційно відносять прикордонні області Західної України (Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька). Дослідження саме цих областей, обґрунтовується їх розташуванням на “магістральному напрямку” європейської інтеграції, близькістю населення до європейських цінностей внаслідок перебування їх, донедавна, а в складі центральноєвропейських країн, наявністю тісних транскордонних контактів.

Одеська і Вінницька області, які також межують із західними областями України, виходу до західного кордону, в складі СРСР, не мали. А там, де такий вихід був, інтенсивність прикордонних контактів залишилася низькою. Оскільки до процесу європейської інтеграції втягуються всі країни Центральної і Південно-Східної Європи, то обмежувати коло областей західного прикордоння лише тими, які традиційно до нього відносилися, вже недоцільно. Існує різна міра інтегрованості (до цього часу традиційне ототожнення східних кордонів України з кордонами країн СНД, а значить і з Молдовою і Придністров'ям має місце) вимагає при розширеному трактуванні виділяти в складі західного прикордоння України ядро і периферію [376, с.36].

Еміграційний потенціал західного прикордоння України в 2001р. (на початок року) при поширенні на Україну часток, визначених для країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу, коливався від 232тис. чол. до 1165тис. чол. В Україні загалом його величина знаходилася в межах 981тис. – 4904 тис. чол. Порівняно з Україною загалом, у західному прикордонні реальна його величина була ближчою до максимальної, в першу чергу сказане відноситься до ядра західного прикордоння [376, с.36].

Основними чинниками, що визначають еміграційний потенціал,

виступають структури населення, по-перше – вікова структура, а також установки щодо переселення на постійне місце проживання і працю за кордоном. Ці установки було з'ясовано шляхом проведеного дослідження, з метою визначення можливостей і перспектив інтеграції України в єдиний європейський міграційний простір та ринок праці. Дослідження проводилось у 1999р. в українських регіонах умовно означених як «Карпати» і «Буг», назва вибіркового соціологічного дослідження «Прикордонне співробітництво і ринок праці в областях, що входять до Єврорегіонів «Карпати» і «Буг».

Важливим аспектом, згаданого дослідження є те, що в результаті проведеного дослідження були вироблені та визначені критерії еміграційного потенціалу серед яких автори визначили: вікову структуру населення, установки серед населення стосовно переміщень. Особливу увагу присвячено безробіттю як визначальному чиннику формування еміграційного потенціалу населення як західного прикордоння, так і України загалом. Визначено, що за межі України населення виштовхується, перш за все, невеликою оплатою праці зайнятих, яка не дозволяє їм розширено відтворювати свою робочу силу. А із зростанням рівня “зрілості” ринкових відносин роль безробіття в структурі чинників формування еміграційного потенціалу істотно зростає [144, с. 36].

У результаті проведеного дослідження автори прийшли до висновку, який безумовно міг би стати поштовхом до вирішення міграційних проблем у нашій державі. А саме: Україна втрачає в результаті будь-якої еміграції. Однак найбільші втрати вона несе від еміграції висококваліфікованих працівників. Загальні втрати людського капіталу України внаслідок переселення і виїзду на роботу за кордон мають визначатися на основі заробітної плати мігрантів за кордоном: саме заробітна плата висококваліфікованих спеціалістів може розглядатися як прибуток, який отримують від реалізації нагромадженого людського капіталу.

У найбільш розвинених країнах витрати на підготовку кваліфікованого працівника в 2-2,2 рази перевищують інвестиції в обладнання одного робочого місця. Ринкові ціни освітніх послуг в Україні, що визначаються платоспроможністю її населення, є значно нижчими, ніж на Заході. Згідно оцінок експертів на підготовку кожного спеціаліста в Росії витрачається 20 тисяч доларів; в Україні вони близькі до російських. Перехід від повної безоплатної підготовки спеціалістів в Україні для високорозвинених країн, до відшкодування при виїзді на постійне місце проживання за кордон тих, хто отримав освіту за рахунок українських платників податків, враховуючи загальні витрати людського потенціалу, повинен передбачувати повернення коштів не з розрахунку українських, а світових цін на навчання [376, с.48].

Зважаючи на те, що об'єктом дослідження були області західного прикордоння України, які мають власну специфіку, щодо міграційних процесів, і територіальні відмінності характеристик міграційних процесів та їх визначальних факторів в Україні є досить великими, однак ці відмінності полягають у межах одного цілого. Тому, результати, які були отримані, мають важливе значення і для досліджень еміграційних процесів в цілому в Україні.

І відповідно до них, можна зробити висновок про те, що в результаті еміграції висококваліфікованих спеціалістів, які не знаходячи можливості для реалізації себе як фахівців в Україні залишають країну з економічних мотивів.

Важливим джерелом щодо вивчення еміграційних процесів, і зокрема еміграційних настроїв, які присутні в українському суспільстві, є – соціологічний моніторинг, який проводиться Інститутом соціології НАН України з 1994р. [370]. Спираючись на його результати можемо визначити основні причини, які на думку самих респондентів, спонукають їх залишати своє місце проживання, крім того з'ясувати, які з причин протягом 1994 – 2004рр. були більш поширеними серед громадян України [370]. Оскільки

основним завданням дисертаційного дослідження є визначення соціальної детермінованості міграційного процесу, то аналіз тенденцій щодо міграційних настроїв в українському суспільстві є важливим аспектом і потребує детального розгляду.

Так, на запитання, поставлене в моніторингу: “Як Ви вважаєте, які причини могли б спонукати Вас виїхати з Вашого населеного пункту?” відповіді респондентів розподілились наступним чином: відсоток тих, хто не бажає виїжджати з свого місця проживання суттєво не змінюється протягом зазначеного періоду і коливаються від 55.2% в 2002 р. (найнижчий), до 65.4% (найвищий) в 1997р. Такі результати свідчать про те, що значна частина опитуваних (трохи менше половини) схильна виїхати з місця свого проживання.

Серед причин, які зазначали як такі, що могли б спонукати до виїзду, найбільш поширені: шкідливі для здоров'я екологічні умови, бажання знайти нове місце роботи; переїзд ближче до родичів, друзів; а також бажання просто змінити місце проживання. Аналізуючи дані соціологічного моніторингу за останні одинадцять років, можна говорити про тенденцію до переорієнтації основного мотиву еміграції. Якщо в 1995р. найвищий відсоток (18.6) припадав на причини екологічного забруднення навколишнього середовища, то в 2002 р. він дещо зменшився і складає – 13.5%. Суттєво змінилися настрої щодо можливого пошуку нової роботи за межами власного місця проживання. В 1995р. лише 7.1% опитаних зазначили про таке бажання, а в 2005р. – уже 22.9% респондентів, збільшення цього показника говорить про тенденцію формування саме трудових мотивів міграції у населення України.

Виїзд з населеного пункту за причиною навчання зазначали 1.9% відсотків в 1995р., в 2004р. – 2.2%. Значний відсоток респондентів зазначили, що просто бажають змінити місце проживання в 1995р. – 5.3, в 2004р. – 8,4%. Такі причини як загроза міжнаціональних конфліктів, бажання змінити

кліматичні умови не мають значного поширення серед населення України, що дає можливість говорити про відсутність гострих національних конфліктів, які є одним із чинників еміграції населення.

Таблиця 6.1.1.

Причини переселення

Як Ви вважаєте, які причини могли б спонукати Вас виїхати з вашого населеного пункту?											
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
1. Шкідливі для здоров'я екологічні умови	-	8.6	5.8	6.3	4.8	5.6	5.6	5.4	3.5	-	6.8
2. Бажання знайти нове місце роботи	-	.1	.9	.8	0.2	4.4	6.2	8	8	-	2.9
3. У зв'язку з навчанням	-	.9	.4	.7	.5	.9	.8	.6	.3	-	.2
4. Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	-	2	.8	.1	.5	.1	.1	.5	.8	-	.9
5. Хочу повернутися на батьківщину, де зростав і навчався	-	.5	.1	.9	.9	.6	.4	.4	.4	-	.7
6. Хочу перемінити кліматичні умови	-	.0	.9	.1	.3	.4	.4	.3	.2	-	.2
7. Побоююсь міжнаціональних конфліктів	-	.1	.7	.6	.3	.7	.2	.2	.8	-	.1
8. Просто хочеться змінити місце проживання	-	.3	.1	.1	.1	.3	.2	.8	.1	-	.4
9. Через труднощі пов'язані з мовою спілкування		.3	.6	.4	.3	.8	.3	.2	.2	-	.5
10. Інші											

мотиви	-	.2	.7	.5	.8		.7	.1	.1	-	.3
11. Не хочу виїжджати із свого населеного пункту	-	5.9	0.9	9.7	1.3	7.7	6.4		4.3	4.6	-
Не відповіли	-	.7	.5		.1	.1	.1	.3	.3	-	.8

Щоправда, питання в моніторингу поставлене таким чином, що не завжди можна чітко виокремити мотиви внутрішньої міграції в країні та власне еміграційних настроїв, проте, безперечно, вони включені в поставлене питання.

Звертає увагу на себе та обставина, що переважна частина емігрантів – це певний прошарок людей, яким притаманна підвищена рухливість і які утворюють основну частину міграційного руху, змінюючи місце проживання подекуди кілька разів протягом кількох років. Підтвердження цієї тези варто шукати у віковій структурі мігрантів, що майже тотожна в часі і просторі протягом десятиріч і в масштабах усього світу. Отже, за будь-яких умов існують люди, які рухаються в прямому і зворотному напрямку, і лише масовість цього процесу забезпечує міграційний приріст там, де кращі умови життя [370].

Наміри переїзду зі свого населеного пункту до іншого місця у людини формуються внаслідок життєвого дискомфорту, невлаштованістю життя, низьким рівнем життя у порівнянні із сусідніми європейськими країнами.

Щодо якісного складу міграційних потоків, то зараз еміграція з України перестала вже носити переважно етнічний характер, а набула рис, що притаманні економічній міграції, про що власне і засвідчують дані соціологічного моніторингу. Перехід економіки України та її регіонів від адміністративно-командної системи до ринкових відносин в умовах політичної нестабільності та розбудови правової держави спричинив жорстоку економічну кризу та стрімке падіння життєвого рівня населення. А

тому пошук шляхів виходу економіки з кризового стану вимагає не лише глибокого вивчення і усунення причин що призвели до скорочення обсягів виробництва, появи значної кількості безробітних, високих темпів інфляції, але й визначення нових підходів до вирішення проблем підвищення ефективності господарювання. Серед цих проблем чільне місце займають проблеми трудових ресурсів; формування і функціонування ринку праці, управління зайнятості населення, регулювання трудових міграційних ресурсів.

В Україні поширеним є досвід еміграцій, яким передують так звані, «пробні міграції», тобто попереднє тимчасове чи тривале перебування за кордоном пов'язане із трудовою діяльністю. Трудову міграцію населення визначають як рух, переселення та переміщення на постійній або тимчасовій основі носіїв робочої сили в регіональному, національному та міждержавному міграційному просторі з метою забезпечення відповідного економічного циклу відтворення та власних потреб трудових мігрантів. Крім того, сутність трудової міграції полягає в реалізації права людини на одержання більш високої винагороди за свою працю, яка є адекватною якості її робочої сили та її освітнім і професійно-кваліфікаційним характеристикам, причому не тільки в межах країни (внутрішньо регіональний та міжрегіональний рівень), але і на іноземному підприємстві чи установі (міждержавний рівень). У цьому контексті варто нагадати, що загальноприйняті норми міжнародної співпраці передбачають створення умов для вільного переміщення робочої сили. Щодо видів трудових міграційних переміщень населення, розрізняють трудові міграції, які здійснюються в межах країни (внутрішні) та поза її кордонами (зовнішня або міждержавна).

Характеризуючи зовнішні трудові міграції населення слід зазначити, що за територіальним охопленням можна виділити внутріконтинентальні (євразійські) та міжконтинентальні; за тривалістю

міждержавні трудові міграційні переміщення поділяють на постійні, які пов'язані з виїздом на постійне місце проживання до інших країн за трудовими мотивами, та тимчасові або зворотні. До тимчасових зовнішніх трудових міграцій відносять довгострокові, середньострокові, короткострокові, а також сезонні та вахтові. За принципом легальності (виключно міждержавні) - легальні та нелегальні; за способом реалізації вони бувають організованими, які здійснюються за наймом на підставі трудового договору (контракту) між українськими громадянами та іноземними роботодавцями, або в межах виконання договорів, укладених між українським та закордонними суб'єктами господарської діяльності, на виконання певного обсягу робіт або послуг на території іноземної держави, та неорганізованими (груповими та індивідуальними).

Тимчасова трудова міграція, як уже зазначалось, для багатьох є початковим етапом міграційного процесу. Така міграція набуває вигляд розтягнутої в часі еміграції. Спочатку закордон з метою пошуку тимчасових заробітків виїжджає один із членів сім'ї. Іноді з першого разу, іноді з другого разу людина порівняно непогано працевлаштовується. Потім він укладає трудовий контракт на декілька років і вид на проживання. Після цього в багатьох випадках до нього приїжджає і залишається решта членів сім'ї. За таких умов ймовірність їх повернення в Україну суттєво знижується.

Дані про обсяги трудової міграції, можна отримати через офіційні джерела. За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 1986 р., на початку перебудови, кількість поїздок закордон в особистих справах не перевищувала 43 тис. У 1991 р. вона досягла 2327 тис., тобто збільшилася в 54 рази [282].

Значна частина з них обумовлювалася не туризмом, відпочинком, чи відвідинами родичів і знайомих, а здійснювалася з метою отримання доходу. Економічні труднощі перехідного періоду, безробіття та неповна зайнятість, низькі доходи трудящих та затримки з виплатою зарплатні та

пенсії примусили багатьох людей шукати заробітку за кордоном. За даними державної статистики, обсяги офіційно зареєстрованої трудової міграції постійно зростають: у 1996 р. вони становили 12 тис., у 1998 р. – 24 тис., а у 2002 р. – 41 тис. осіб [232, с. 129].

Проте дані офіційної статистики навіть приблизно не відображають дійсні масштаби трудової міграції за кордон. Загалом у структурі трудової міграції громадян України за ступенем легальності можна виділити чотири якісно відмінні рівні:

- Офіційна трудова міграція – переміщення українських громадян, які виїжджаючи за кордон, декларують участь у трудовій діяльності як мету виїзду і є легальними трудовими мігрантами в приймаючих країнах (саме їх і фіксує офіційна статистика).

- Неофіційна легальна міграція – поїздки за кордон з декларованою метою туризму, відвідування родичів тощо, з подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні-реципієнті; учасники таких поїздок не можуть бути відстежені вітчизняною статистикою, але при цьому стають цілком легальними трудовими мігрантами в країнах-реципієнтах.

- Успішна нелегальна міграція – поїздки за кордон, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн.

- Міграція жертв злочинних угруповань – торгівля людьми та інші випадки перебування громадян України в нелюдських умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі.

Спеціальні дослідження та експертні оцінки дають підставу стверджувати, що реальна кількість працівників-мігрантів у десятки, а то й у сотні разів більша за офіційну. Наприклад, за даними проведеного 2001 р. Державним комітетом статистики України обстеження “Життєві шляхи населення України”, чисельність українських громадян, які працюють за кордоном, становить щонайменше 1 млн. осіб.

Згідно із результатами загальнонаціонального соціологічного моніторингу, що забезпечується Інститутом соціології НАН України в межах проекту «Україна на порозі XXI століття», досвід тимчасової трудової міграції за кордон набули члени 10,2% українських сімей [370, с.35]. Оскільки в країні нараховується приблизно 15 млн. сімей, це означає, що з метою заробітку за кордон виїжджали принаймні 1,5 млн. осіб.

Певне уявлення про масштаби трудової міграції дають дані прикордонної статистики в комбінації з результатами соціологічних опитувань міжнародних пасажирів у пунктах перетину кордону, які засвідчують, що з метою працевлаштування і торгового бізнесу здійснюються відповідно близько 4% і понад 16% виїздів на західному кордоні, 14% и 25% – на східному. Враховуючи різну інтенсивність руху на різних ділянках кордону, а також той факт, що щорічно українці понад 15 млн. разів перетинають кордон у напрямку виїзду, можна підрахувати, що громадяни України приблизно 1,4 млн. разів на рік виїзять за кордон з трудовими і близько 3 млн. – з комерційними цілями [206].

За інформацією дипломатичних представництв України, в Польщі на заробітках перебувають 300 тис. громадян, в Італії та Чехії – по 200 тис., у Португалії – 150 тис., Іспанії – 100 тис., Туреччині – 35 тис., у США – 20 тис. У Росії лише офіційно (на основі ліцензій Федеральної міграційної служби цієї країни) працює близько 100 тис. українських громадян, загальна ж кількість українців, які працюють у цій країні, оцінюється в 1 млн. [206].

З початку 90-х років характер трудової міграції змінювався, зокрема:

- основна стратегія поїздок (спосіб заробітку),
- тривалість поїздок,
- географія поїздок,
- структура робіт, що виконуються,
- демографічні характеристики мігрантів,
- чинники, що зумовлюють трудову міграцію.

Стратегії поїздок: «човників» заміщують «гастарбайтери». Коли кордони було відкрито, «перші ластівки» заробітчанства виїжджали до сусідніх країн з дешевими товарами вітчизняного виробництва. Продавши їх і придбавши за кордоном предмети широкого вжитку, вони заробляли, продаючи привезене вдома. «Човникові» міграції не тільки допомогли багатьом українцям вижити у найскрутніший період реформ, але й дозволили їм набути досвіду господарювання в ринкових умовах, уможливили перетворення частини з них на підприємців. Вони відіграли також помітну роль у забезпеченні споживчого ринку дешевими імпортними товарами широкого вжитку в умовах, коли власне їх виробництво було у кризі, а купівельна спроможність населення низькою.

У подальшому набуті завдяки комерційним поїздкам досвід та зв'язки використовувалися для налагодження поїздок з метою працевлаштування, що забезпечували, як правило, вищий і стабільніший заробіток. Таким чином, заробітчанські міграції громадян України на сьогодні трансформувалися з переважно комерційних («човникових») у, головним чином, трудові, що здійснюється з метою працевлаштування.

Зміна стратегії поїздок (способу заробітку) вплинула на зміну тривалості перебування більшості мігрантів за кордоном – вона істотно зросла. Якщо в середині 90-х рр. однозначно переважали короткострокові виїзди (декілька днів), а більше місяця тривали не більше 20% поїздок, то на сьогодні найбільш поширеними виявилися поїздки терміном від 1 до 6 місяців (приблизно половина від загальної кількості поїздок). На такий термін виїжджають здебільшого до Росії, Польщі, Німеччини. Кожна п'ята поїздка, спрямована переважно до Італії, Іспанії, Португалії, тривала ще довше – у середньому 1,5 – 2 роки [206].

Значно розширилися напрямки еміграційних потоків. Зокрема, Росія та країни, що є нашими західними сусідами залишаються найбільш відвідуваними українськими заробітчанами, збільшується кількість

українських емігрантів у Західній Європі, деяких азіатських, навіть латиноамериканських країнах. Наприклад, у Португалії, де 1999 р. налічувалось лише 127 легальних іммігрантів з України, у 2002 р. їхня кількість зросла до 65,5 тис, тобто більш ніж у 400 разів [206].

Основними сферами зайнятості українських трудових емігрантів є: будівництво, сільське господарство (збирання врожаю), домашнє господарство (прибирання домівки, готування їжі, доглядання дітей та немічних людей похилого віку), сфера торгівлі та сервісу (у т.ч. – готельний бізнес) [233, с.22].

Після 2000р. спостерігається стрімке зростання чисельності мігрантів, що працевлаштовуються в країнах старої Європи (передусім – Італії) як домашня прислуга та у сфері торгівлі і сервісу [233, с.22]. Зміни у структурі попиту на робочу силу в країнах Західної Європи з часом призвели до відповідних змін у структурі видів робіт, що виконуються українськими працівниками-мігрантами. Причини трудової міграції носять виключно економічний характер. Проте якщо на початку 90-х виїзди на заробітки за кордон зумовлювалися зупиненням підприємств, багатомісячними затримками з виплатою заробітної платні, зростаючим безробіттям, то нині їхньою метою у більшості випадків є підвищення добробуту, вирішення житлового питання, фінансування навчання тощо. Внаслідок певного покращення економічної ситуації безробіття та невивплати зарплатні втратили значення основних “виштовхуючих” факторів, натомість виїздити за кордон примушує ситуація, коли роботу знайти можна, проте прожити на запропонований заробіток неможливо, а вирішити життєво важливі матеріальні проблеми –тим більше.

Опитування працівників-мігрантів дає можливість встановити ієрархію мотивів, які зумовлюють поїздки за кордон[65]:

- заробіток задля поліпшення житлових умов (купівлі квартири чи побудова будинку), придбання машини або інших дорогих товарів тривалого

вжитку,

- заробіток задля задоволення поточних життєвих потреб – харчування, придбання необхідних товарів повсякденного вжитку (одягу тощо);
- накопичення коштів для оплати навчання дітей у вищих навчальних закладах;
- накопичення стартового капіталу для створення власного бізнесу або розвитку своєї справи;
- мотиви нематеріального характеру (побачити світ, здобути певні трудові навички, поліпшити знання мови тощо).

До найважливіших результатів трудової міграції треба віднести зменшення напруги на ринку праці. 2002 р. в Україні було зареєстровано 1 млн. безробітних, або 3,7% працездатного населення у працездатному віці. Водночас, показник реального безробіття, розрахований за методологією МОП, сягав 11,1% . Таким чином, насправді не мали роботи 3 млн. осіб. Навіть якщо скористатися мінімальною оцінкою трудової міграції в 1 млн., це означає, що внаслідок виїзду безробіття в країні зменшилося принаймні на чверть.

Важко підрахувати обсяги інвестицій, які отримує Україна завдяки заробітчанству. За деякими оцінками, середньомісячні доходи громадян, які працюють за кордоном, сягають 2 млрд. грн., що можна порівняти з третиною номінальних грошових доходів усього населення . На думку інших фахівці, вони становлять 4-6 тис. доларів США на одного мігранта на рік. Множення цієї цифри навіть на мінімальну оцінку кількості заробітчан дає результат у 5 млрд. доларів. Лише на Тернопільщині, за оцінками місцевої влади, щорічні перекази від працівників-мігрантів становлять близько 100 млн. доларів. Накопичивши певні кошти, частина мігрантів вкладала їх у дрібне підприємництво. Як показало обстеження 2002 р., про яке йшлося,

власний бізнес мали члени 19% домогосподарств, тобто практично кожного п'ятого [364, с.48].

Значні кошти, які надходять від заробітчан, підвищують платоспроможний попит і таким чином стимулюють виробництво. Вони сприяють розвитку малого бізнесу, прискоренню формування середнього класу. Завдяки привезеним «човниками» товарам насичується внутрішній споживчий ринок. Зовнішня трудова міграція є також джерелом досвіду, знань, міжособистісних контактів, школою бізнесу та ринкової поведінки.

Разом з тим, наслідки трудової міграції далеко не однозначні. Збільшення грошової маси призводить до зростання цін, дешеві імпортні товари, привезені «човниками», створюють конкуренцію товарам вітчизняного виробництва. Орієнтовані на споживання гроші мігрантів лише незначною мірою мають інвестиційне чи кредитне використання. Вплив заробітків за кордоном на розвиток дрібного бізнесу є вкрай скромним внаслідок податкового тиску, відсутності дешевих кредитів, труднощів з реєстрацією підприємства, невіри громадян у перспективи малого бізнесу. Зовнішня трудова міграція руйнує трудові колективи, здатна спричинити дефіцит робочої сили у певних галузях та регіонах. Вона призводить до втрати кваліфікації, оскільки особи з високим рівнем професійної підготовки здебільшого виконують за кордоном малокваліфіковану роботу.

Відплив молоді спричиняє негативні демографічні наслідки як внаслідок руйнації сімейних відносин, так і через несприятливу для народження і виховання дітей специфіку «емігрантського» способу життя. Наприклад, у Чернівецькій області, охопленій значною трудовою міграцією, кількість укладених шлюбів на тисячу населення у порівнянні з 1990р. скоротилася в 1,3 разу. Водночас, абсолютна кількість розлучень збільшилася майже у півтора рази. Ще більш складною сімейною проблемою, яка переростає у соціальну, є виховання дітей мігрантів, залишених в Україні, особливо у випадках тривалої відсутності обох батьків. Як наслідок, Україна

стикається з новим видом соціального сирітства, необхідністю брати під державну опіку частину дітей мігрантів.

Оцінюючи результати трудової міграції, важливо враховувати перспективи її розвитку. Як свідчать соціологічні дослідження орієнтація на виїзд за кордон для постійного проживання більше притаманна особам, які мають досвід трудової міграції, ніж тим, хто такого досвіду не має, а з числа заробітчачан – тим мігрантам, котрі частіше і довше перебували за кордоном. Таким чином, трудова міграція виступає фактором, що підвищує ризик еміграції. Тобто, нинішні тимчасові поїздки на заробітки у майбутньому можуть перетворитися у незворотні втрати населення. При чому ця перспектива стає більш реальною із збільшенням строків заробітчачанських поїздок, кращою адаптацією мігрантів за кордоном, покращанням внаслідок цього їх заробітків та умов проживання.

Суперечливість явища трудової міграції підводить до висновків про те, що основний зміст політики держави у відповідній сфері має полягати у мінімізації її негативних наслідків, максимальному використанні позитивних для громадян (у тому числі – працівників-мігрантів) та суспільства результатів. Політика регулювання трудової міграції має виходити з того постулату, що право громадянина виїжджати закордон є невід'ємним від його права на гідний рівень життя вдома, тобто права мати роботу або власну справу, яка б дозволяла реалізувати себе, забезпечити добробут сім'ї.

Що стосується освітньо-кваліфікаційного рівня емігрантів, які від'їжджають на постійне проживання у далеке зарубіжжя, то значну частину серед них займають люди з високим рівнем освіти і кваліфікації. Зазвичай, вони виїжджають, обходячи державні структури, самостійно влаштовуючись і домовляючись за кордоном про власне працевлаштування і його умови. Облаштувавшись на місці, проявляючи, зазвичай, високу кваліфікацію, вони оформлюють документи на право постійного проживання в країні перебування, а потім перевозять туди членів своєї родини, запрошують

колег, знайомих. Такий вид міграції отримав назву “ланцюгової міграції”. Він найбільш характерний для наукових працівників, спеціалістів високої кваліфікації.

Звісно, що не всім з них вдається належним чином оформити документи на право подальшого перебування в іншій країні. Проте, беручи до уваги несприятливу ситуацію в Україні, вони нерідко продовжують залишатися за кордоном і після закінчення строку дії візи, тобто, проживаючи там нелегально.

Нестійке становище мігранта в тих країнах, куди вони переїжджають, невпевненість у своєму майбутньому породжують ряд правових колізій, пов’язаних з виходом з громадянства країн свого попереднього проживання. В одних державах ситуація складається так, що люди не поспішають змінювати своє громадянство, навіть переїхавши на постійне місце проживання в іншу країну, а в інших випадках, ще тільки збираючись емігрувати або тимчасово виїжджати із своєї країни, люди вже змінюють своє громадянство. Перший випадок характерний для України. Багато українських громадян виїжджають з країни за кордон на постійне місце проживання, не змінюючи при цьому українське громадянство. За 90-ті рр. ХХ-го ст. таких людей виїхало з України більше 100 тис. Деякі з них потім змінили українське громадянство.

Проте, темпи виходу з українського громадянства осіб, які виїхали за кордон на постійне місце проживання, не високі. Так, в МЗС України в 1999 р. знаходилось біля однієї тисячі заяв від постійно проживаючих за кордоном і тих, хто бажали вийти з українського громадянства. За 1998р. таких осіб з українського громадянства вийшло 700 чол. На початок 1999р. за кордоном проживало 114540 українських громадян. Більшість з яких проживало в Німеччині – біля 50 тис., в США – біля 22 тис., Ізраїлі – більше 21 тис. [390, с. 319].

Масштабний виїзд громадян країни за кордон, як зазначає український

соціолог М.Шульга, може суттєво вплинути не лише на її економіку, але і на політику [390, с.320]. Прикладом цьому може бути Молдова. Деякі політики цієї країни схильні навіть вважати, що перемога комуністів на виборах до парламенту в лютому 2001р. була обумовлена тим, що значна кількість людей молодого і середнього віку знаходилась на заробітках за кордоном.

Безумовно, процес визрівання рішення про еміграцію, формування сильної мотивації еміграції для людини вкрай складний. Якщо мова не йде про ситуації військових конфліктів, громадянської війни або інших соціальних або природних катаклізмів, то людині, як правило, дуже складно наважитися залишити своє звичне середовище – соціально-психологічне, культурне, міжособистісне, політичне і переселитися в іншу країну, по суті, почати будувати своє життя спочатку, тому особливо важливо визначити стартові можливості для подальшої адаптації та інтеграції емігранта в нове суспільство.

В дослідженні, яке було проведене Представництвом Міжнародної організації з міграцій в Україні [339, с.28], досліджувалась соціальна стратифікація емігрантів з України. Серед критеріїв соціальної стратифікації в умовах становлення ринкових відносин одним з найбільш важливих є те, чим займається людина. В структурі тих, хто виїжджає за кордон за заняттям в Україні переважали тимчасово непрацюючі – 34,9%. На частку домогосподарок в ній припадало 12,5%, працюючих по найму в приватному секторі – 10%, бізнесменів – 7,6%; пенсіонерів – 5,1%; студентів та учнів – 5% [339, с.29].

Найбільш високий рівень добробуту спостерігався у бізнесменів. Значно нижчим він був у наступних за рангом групах за заняттям в Україні – тих, хто працює за наймом в приватному секторі, студентів та учнів. Найбільш низькі значення узагальнюючого рівня добробуту відмічалися в тимчасово непрацюючих та домогосподарок; не набагато вищим був добробут пенсіонерів та працюючих по найму в державному секторі.

Якщо в складі бізнесменів частка тих, хто оцінив свій добробут як високий і дуже високий, була рівною 44,4% (у працюючих по найму в приватному секторі – 26,8%, студентів та учнів – 24,5%), то в складі тимчасово непрацюючих – 10,6% (домогосподарок – 13,3%; пенсіонерів – 14,3%; працюючих по найму в державному секторі 16,1%). В той же час дуже низьким рівень свого добробуту оцінило 14,8 відсотків тимчасово непрацюючих, 12,5 працюючих по найму в державному секторі, 11% домогосподарок, 10,2% пенсіонерів. Значними є частки тих, хто оцінив свій добробут як низький, були серед домогосподарок (49,4%), пенсіонерів (49%), тимчасово непрацюючих (47,9%).

Найкращими свої житлові умови оцінили ті, хто має власний бізнес. Досить високі оцінки житлових умов відмічалися в студентів та учнів, працюючих за наймом в приватному секторі. Навпаки, свої житлові умови дуже низько оцінили тимчасово непрацюючі, домогосподарки, пенсіонери. Якщо у складі бізнесменів питома вага тих, хто оцінив свої житлові умови як добрі та дуже добрі, була рівною 37,1% (студентів та учнів – 29,6%, працюючих по найму в приватному секторі – 25%), то в складі пенсіонерів – 16% (тимчасово непрацюючих – 17,7%). Надзвичайно значні частки тих, хто оцінив свої житлові умови як погані, спостерігалися в домогосподарок (31,6%) і тимчасово непрацюючих (28,9 %).

Загальне погіршення добробуту сімей, які виїжджали за кордон, в період з 1992 – 1998рр. реалізувалось через погіршення його в усіх виділених за заняттям в Україні соціальних групах, навіть у бізнесменів. Відносно бізнесменів можна стверджувати швидше про стабільність за роки аналізованого періоду добробуту їх сімей. Найбільш різко погіршився за останні роки ХХст. добробут сімей пенсіонерів, тимчасово непрацюючих, домогосподарок [339, с.29].

Відносно меншим було зниження за зазначений період добробуту сімей працюючих за наймом в приватному секторі, студентів та учнів. Якщо у

бізнесменів частка тих, в кого добробут сімей покращився і значно покращився, була рівною 28,2% (в працюючих по найму в приватному секторі – 18,3%), то в пенсіонерів – 6,1%. В бізнесменів і працюючих по найму в приватному секторі також були більшими порівняно з іншими залученими в аналіз групами виїжджаючих за кордон за заняттям в Україні частки тих, в кого добробут сімей за даний період не змінився. Дуже високі частки тих, в кого добробут сімей значно погіршився, відмічалися в домогосподарок, тимчасово непрацюючих, пенсіонерів, працюючих по найму в державному секторі [371, с.31].

З наведених даних видно, що від соціального статусу людини залежить і рівень матеріального забезпечення, і відповідно кращі житлові умови. Проте, людей які мають різний рівень добробуту, різні умови життя в Україні об'єднує бажання виїхати за її межі. Безумовно, таке рішення може бути пов'язане з відсутністю стабільності і гарантованості з боку держави про подальше зростання рівня добробуту населення. У різних соціальних груп відповідно різні можливості адаптації до нових умов життя в інших країнах. Проте, на адаптацію впливає не лише соціальний статус, який в даній типології враховує лише зайнятість, а такі показники, як рівень освіти, сфера зайнятості, знання мови країни в'їзду, попередні виїзди за кордон знання специфіки країни, наявність знайомих, друзів, родичів в бажаній країні проживання. Зазначені соціальні чинники впливають на мотивацію еміграції саме до певної країни, а також прискорюють процеси адаптації в ній. Відмінною в цьому плані є етнічна еміграція. Оскільки вона, за визначенням, передбачає зв'язок із країною в'їзду на етнічному ґрунті.

Зазначимо, що міграція може мати не лише один визначальний етнічний чи економічний мотив, а також і поєднувати їх. Оскільки визначившись з міграційними намірами, обираючи країну майбутнього проживання, на перший погляд з етнічних мотивів, за етнічним походженням (росіяни мігрують до Росії, євреї – до Ізраїлю, німці – до Німеччини)

латентним мотивом може виступати економічний. Зважаючи на еміграцію до іншої країни, безумовно, людина порівнює соціально-економічні умови країни проживання з тими умовами які існують в країні, до якої спрямована міграція. І переваги, які будуть на боці іншої країни матимуть вагомий вплив на рішення про міграцію.

Міграція за етнічними мотивами існує в різних формах залежно від її причин, змісту, спрямованості, темпів, інтенсивності, масовості та ін. В історії відоме таке явище як велике переселення народів. Це пересування значних мас людей в особливих географічних масштабах. Воно супроводжувалося глобальними зрушеннями у світовій структурі етнічного розселення. Велике переселення народів частково було викликане завойовницькими війнами, появою перших імперських утворень. Частково воно було відлунням тих зрушень у регіональних структурах, які спричинилися цими войовничими підходами. Велике переселення народів призвело до змішування різнорідних етнічних угруповань, яке і сьогодні лежить в основі багатьох геополітичних напружень і конфліктів.

У сучасних умовах етнічна еміграція не має такої гостроти і глобальності. Часто вона є відповіддю на несприятливі геополітичні, економічні чи культурні умови існування. В демократичних суспільствах міжнаціональні конфлікти розв'язуються шляхом федералізації та автономізації. У деспотичних багатонаціональних імперіях з чітко вираженим домінуванням основної нації інші етноси мають нерівноправне становище. Міграція (легальна чи нелегальна) часто стає шляхом виходу з такої ситуації. Подібні передумови викликали у свій час міграцію вірменів, болгар, євреїв, частково українців із західних областей та ін. Іноді політичне гноблення поєднується з економічним, стимулюючи міграційні процеси та їх мотивацію.

Вплив на етнічну структуру населення України значною мірою мають процеси міграції. Якщо за шість років (з 1991 по 1996 рік) в Україну на

постійне проживання прибуло 1887126 чол., то з країни вибуло за кордон на постійне місце проживання 1738923 чол. А за тенденцією останніх років, починаючи з 1994р., еміграція перевищує імміграцію. Сальдо зовнішньої міграції за 1991 –2003 рр., становить мінус 1 млн. 200 тис. осіб. Відповідно, внаслідок зовнішньої міграції населення України за 12 років скоротилося на 1 млн. [371, с.302] Масовий виїзд окремих етнічних груп населення із України впливає на співвідношення елементів етнічної структури суспільства. Окремі групи помітно зменшуються, втрачаючи свій вплив на суспільне життя, а інші зростають.

У процесах еміграції з України в країни далекого зарубіжжя простежуються дві чітко означені тенденції – перша, в якій переважають етнічні мотиви, а друга – з перевагою соціально-економічної мотивації. Ці тенденції не суперечливі, а навпаки часто доповнюють одна одну. Специфіка етнічної міграції полягає в тому, що провідним в ній є етнічний мотив – бажання виїхати на свою історичну батьківщину, об'єднатися із своїм народом. Звичайно, значний масштаб такої міграції вносить суттєві зміни в структуру етнічних груп в Україні, відповідно – вони помітно зменшуються. За таких умов деякі етнічні групи суттєво скорочуються.

Масовий виїзд окремих етнічних груп населення з України впливає на співвідношення елементів етнічної структури суспільства. Окремі групи суттєво зменшуються, втрачають свій вплив на суспільне життя.

Еміграція населення з країни може бути обумовлена численними факторами. Як уже зазначалось, головною причиною виїзду населення з України є системна криза, яка охопила суспільство. Відповідно, тиск кризових факторів по-різному проявляється відносно різних етнічних груп. Динаміка еміграції у період з 1991 – 1996рр. проявилася наступним чином, що у 1991 році вибуло 310 тис. чол., у 1992 р. число вибулих зменшилось і складало 276 тис. чол. Рекордний виїзд населення України припадав на 1994р. він склав 328 тис. чол.

У геополітичному плані еміграція з країни розділилася на два основних потоки: північно-східний і західний. Перший – це в основному еміграція в країни СНД. Другий – це розвинені західні країни і частково країни Центральної Європи: Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія.

Найбільші потоки спрямовані в Росію. Так, із 269, 9 тис. емігрантів, що вибули на постійне проживання із України за кордон, 179, 9 тис. вибуло в Росію. Це складає 66,6% загальної кількості емігрантів 1995 р. Така ж тенденція простежувалась і в 1996р. (з 260,6 тис. вибулих із України за кордон 171,6тис. переїхали до Росії; що склало 65,8% загальної кількості мігрантів). До Росії виїждять представники всіх соціальних груп, соціально-демографічних категорій. Дуже щільні сімейні і побутові зв'язки призводять до значного обміну між державами.

Проте, є і інші причини виїзду з України в Росію. Серед них невпевненість в завтрашньому дні примушує багатьох висококласних спеціалістів, що працюють на Чорнобильській АЕС, залишати Україну і переїздити в Росію. Виїждять у першу чергу висококваліфіковані робітники та інженери.

Еміграція населення з країни може викликатися різними причинами, вище було зазначено, що головною причиною виїзду населення з України є економічна криза, що охопила суспільство. Але тиск кризових чинників по-різному проявляється щодо різних етнічних груп. Відомим є факт, що в ряді пострадянських країн в результаті особливостей політики правлячих режимів у першу чергу витіснялись з роботи, втрачали суспільний статус представники не титульних етносів [135, с.88]. Тому важливо проаналізувати зовнішню еміграцію з України через призму етнічного походження емігрантів. Зокрема, звертаючись до результатів дослідження яке проводилось у 1991-1996 рр. «Вивчення впливу зовнішньої міграції на зміни етнічного складу населення України та її регіонів»[135], маємо можливість простежити певні закономірності.

З метою дослідження впливу зовнішньої міграції саме на етнічну структуру українського суспільства було вибрано найбільш чисельні етнічні групи емігрантів і зведено їх в таблицю за рангом [135, с.88].

Найбільші етнічні групи емігрантів, що вибули з України в 1991-1996 рр. Таблиця 3.2.

Ранг	Етнічна група	Кількість
1	Росіяни	795025
2	Українці	542132
3	Євреї	170193
4	Білоруси	38409
5	Молдавани	26682
6	Татари	16965 +323=17793
7	Німці	14429
8	Азербайджанці	9994
9	Вірмени	9838
10	Узбеки	5505

Аналіз таблиці показує, що на першому місці серед емігрантів стоять росіяни. Те, що серед виїжджаючих на першому місці є росіяни не є закономірністю, оскільки росіян приблизно в три рази менше в Україні, ніж українців. Проте, з України виїздить також і дуже багато українців. Але така тенденція потребує додаткового спеціального дослідження, яке б дозволило більш детально типологізувати емігрантів з точки зору соціальних мотивів їх виїзду з України. Адже те, що багато виїздить українців можна інтерпретувати і таким чином, що, оскільки багато росіян знаходяться у змішаному шлюбі з українцями, то українці виїзять із своїми сім'ями з тієї причини, що членам їх сім'ї стає незатишно в Україні. Але цей же факт можна інтерпретувати і зовсім по іншому: в умовах економічної кризи в країні однаково дискомфортно і росіянам, і українцям.

На третьому місці серед тих хто вибував - євреї. Розглядати зовнішню еміграцію євреїв, яка має найбільшу у новітній час історію серед всіх інших етнічних груп, не можна виокремивши її тільки рамками досліджень 1991-1996 рр. в Україні. Виїзд євреїв до Ізраїлю почався ще у 70-ті рр. У

Радянському Союзу виїзд до Ізраїлю офіційними структурами розглядався як вкрай негативне явище, що граничить із зрадою батьківщини. Під час горбачовської "перебудови" ставлення влади до цього напрямку еміграції змінилося, перешкод для виїзду у цю країну не стало. За останні 10-12 років з України до Ізраїлю виїхало близько 350 тис. чол. Серед них величезна кількість лікарів, вчителів, інженерів, наукових співробітників, письменників, журналістів, діячів мистецтв [135, с.59].

На четвертому і п'ятому місці стоять білоруси і молдавани. На сьомому місці – німці. Слід зазначити, що вони активно виїждять з двох причин:

а) побутової невлаштованості - це ті, хто відгукнувся на запрошення у 1992р. українських владних структур переїздити в нашу країну;

б) це німці, які добре адаптовані в Україні, але під тиском кризових явищ вирішили скористатись можливістю і пошукати кращої долі на історичній батьківщині.

Вірмени і грузини виїждять з різних причин, але для них переважаючою є імміграційна, а не еміграційна тенденція на теренах України. Від'їзд вірмен і азербайджанців свідчить про не облаштованість значного числа людей із цих етнічних груп в Україні. Вони поки що активно мігрують у пошуках притулку, пошуках житла, роботи і сприятливих побутових умов.

Останньою серед десяти найбільших етнічних груп емігрантів є група узбеків. Це головним чином члени сімей - українців, кримських татар, росіян, які емігрують керуючись логікою сімейних справ.

Найбільший масив від'їжджаючих складають росіяни і українці. Динаміка виїзду українців у абсолютних величинах за 1991-1996 рр. коливалась - великий виїзд у 1991 р., потім різкий спад у 1992 р. і поступове збільшення у 1993-1994 рр. І потім стабілізація кількості емігрантів майже на одному рівні в 1994-1996 рр. Кількість же росіян, що емігрували з України, помітно зростала протягом чотирьох років з 1991 по 1994 рр. А після цього вона помітно зменшилась у 1995-1996 рр. Проте, протягом всього періоду

1991-1996 рр. кількість емігрантів-росіян значно перевищувала кількість емігрантів-українців.

Загальною характеристикою для всіх груп мігрантів є те, що після 1994 р. падає міграційна активність населення в цілому і кожної окремої етнічної групи зокрема. Причини цього явища полягають в тому, найбільший міграційний обмін України припадає на країни СНД, а вони знаходяться в стані економічної кризи. В цих умовах сім'ям тяжко переїздити з одного місця постійного проживання в інше. За таких умов виявляється різке зuboжіння населення, втрата заощаджень, різниця на курсах національних валют, і різниця в цінах на проживання та житло, в силу якої якщо продати його в одній країні, можна не купити в іншій; а також багато інших соціально-економічних, політичних, культурних і побутових причин.

Еміграція з України набула великих масштабів. Хоча це і свідчить про демократичність державного устрою, коли будь-яка людина може виїхати із країни, обрати місце проживання за власним бажанням, все ж цей факт одночасно вказує на тривожні явища. Велика кількість людей не може себе реалізувати на власній батьківщині і вимушена залишити її. Така ситуація призводить до великих суспільних втрат. Адже виїздять у першу чергу люди конкурентноспроможні на ринку праці, тобто люди з високими якісними характеристиками. Така ж тенденція зберігається і для етнічних спільнот, більш активно серед них виїздять представники етнічних груп із значно вищими за середні по Україні характеристиками: освітніми, професійними. Крім того, катастрофічно зменшуються окремі етнічні групи України, які були укорінені тут протягом століть.

Серед соціальних чинників, які формують міграційні мотиви, є перш за все зростаюче з року в рік безробіття. За даними обстеження, яке було проведене Міністерством праці і соціальної політики України і Держкомстатом України, в 1999 р. в країні було 2,7 млн. безробітних. Проте, ці дані дещо відрізняються від офіційної статистики, оскільки в Україні

безробітними вважаються лише ті особи, які зареєстровані в державній службі зайнятості. За офіційними даними, зареєстрованими в державній службі зайнятості на кінець 1999 р. було 1,2 млн.чол. Таким чином, зростаюче безробіття, несплата зарплат, тяжке економічне становище сімей були головними причинами еміграції з країни в 90-х рр.

На зростання еміграції з країни впливає і такий фактор, як прагнення жити в суспільстві, в якому зберігаються за багатьма показниками попередній спосіб життя, принаймні в сфері міжетнічних і культурно-мовних відносин. Саме це обумовило для багатьох людей, які раніше проживали в союзних республіках, міграцію в Росію. Про дію цього фактору зазначає І. Макеєв: «На наш погляд, важливіший соціально-психологічний і політичний мотив можна було б сформулювати у вигляді простої думки «наївної» пострадянської людини: навіщо залишатися в новій національній державі (в якій все попереднє, що стало звичним, правові, мовні і інші важливі умови життєдіяльності кардинально змінюються), коли є принаймні якась можливість влаштувати життя за сталими правилами в Росії, як спадкоємниці СРСР і берегині соціально і психологічно важливих ментальних стереотипів минулого, більш звичного життя» [68, с.64]. Звичайно, не можна стверджувати що серед емігрантів з України такий мотив є головним, проте, про наявність такого мотиву можна стверджувати.

Серед мотивів еміграції з України дослідники, зокрема Ю.І. Римаренко, визначає культурну еміграцію. Тобто, таке поняття як «міграція культурна», як різновид соціальних переміщень мобільного населення, яке емігрує-іммігрує з одного місця в друге за світоглядними мотивами, у пошуках, наприклад, саме тих культурних умов, що є для особистості або групи найбільш близькими і сприятливими, етнічно чи релігійно привабливішими [309, с.17].

Для особи, яке реалізує себе у суспільстві шляхом самоутвердження через культурну діяльність, має істотне значення як місце праці, так і

середовище в якому вона проживає. Тому цій категорії людей притаманний світоглядний потяг до культурних центрів, причому не лише національного, але й міжнародного значення.

Потяг до культурної міграції є характерним для осіб із творчими здібностями, тобто артистів, митців, літераторів, художників тощо. Культура вабить цих людей своїм професійним чи аматорським інтересом, можливістю самоутвердитися саме в ній, а не в іншій галузі.

Етнічне та моральне виховання, що є основою формування індивідуального світогляду, зумовлює чималий вплив на процеси і явища, які спричиняють і живлять культурні міграційні потоки.

Держави з поліетнічними суспільствами, з добре розвинутими демократичними та культурними традиціями заохочують культурну міграцію, щорічно або через декілька років виділяють імміграційні квоти для здібних і талановитих осіб. Власне такі програми діють в Канаді та США, Великій Британії та Російській Федерації, в імміграційному законодавстві таких країн передбачені механізми стимулювання культурної міграції.

Власне така політика держав сприяє загальному розвитку суспільства в них, адже сутність культури така, що вона стверджує себе через контакти з іншими культурами і через своє буття в інших культурах. Зважаючи, на те, що серед українських емігрантів, значна частина освічених людей, яка знаходиться у молодому віці, припускаємо що наявна і культурна еміграція з України, проте, частка її у всьому еміграційному потоці є не визначеною.

Ще одним мотивом еміграції з України є релігійні мотиви. Простежити цю тенденцію можна спираючись на якісне дослідження проведене у рамках загального вивчення суспільно-політичних і соціокультурних орієнтацій вітчизняних протестантів, під час якого з'ясовували соціально-демографічні трансформації, які відбуваються в їхніх громадах. Було здійснено експертне опитування керівництва союзів євангельських християн-баптистів, християн віри євангельської (п'ятидесятників), адвентистів сьомого дня, а також

пресвітерів і пасторів харизматичних спільнот. Опитування здійснювалося методом персонального стандартизованого інтерв'ю, кожне з яких тривало не менше години; загалом опитано 44 протестантських лідери [340].

Практично всі лідери відзначили, що впродовж останніх п'ятнадцяти років соціально-демографічний склад протестантських громад змінився дуже істотно і став набагато більш адекватним соціально-демографічній структурі українського суспільства. У громадах, по-перше, з'явилася значна кількість представників інтелектуальних професій, лікарів, вчителів, фінансистів, юристів тощо, а також працівників державних органів управління, присутність яких у «старих пізньопротестантських» громадах за радянських часів було неможливим. «Вирівнювання» соціально-демографічної структури відбувається також за рахунок того, що молодь з пізньопротестантських сімей має можливість отримувати вищу освіту та досягти відповідного соціального статусу. Водночас, декілька харизматичних лідерів відзначили, що в останні чотири-п'ять років до їхніх церков частіше приєднуються ті особи, які сподіваються за допомогою громади досягти матеріального успіху і що приріст відбувається більшою мірою за рахунок знедолених осіб—наркозалежних, осіб без певного місця проживання, ніж за рахунок інтелігенції. За віком – і це відзначено всіма лідерами – серед поповнення найбільше людей середнього віку, в усіх громадах — приблизно 40% складає молодь. Що стосується динаміки членства, то для більшості громад найбільше поповнення припало на кінець 1980-х — першу половину 1990-х рр. Зараз приріст у абсолютних цифрах є незначним. Нерідко число новохрещених дорівнює кількості померлих, виключених, або тих, хто з якихось причин вибув з громад [340].

Було визначено, що триває еміграція протестантів, хоча її пік уже позаду. Лідер одного з п'ятидесятницьких союзів В.Решетинський оцінив еміграцію п'ятидесятників з країн колишнього Радянського Союзу після розпаду СРСР у приблизно 70% від тієї кількості, яка там була станом на

кінець 1980-х рр. Також активно емігрували з України баптисти, набагато меншою мірою, судячи зі слів їхніх пасторів – адвентисти сьомого дня. Що ж стосується харизматів, то для них еміграція ускладнюється тим, що вони належать до громад, які утворилися вже у пострадянський час і, на відміну від „старих пізніх протестантів”, які зазнавали дискримінації з боку режиму, не можуть розраховувати на статус біженця, наприклад, у США. Лідери традиційних протестантських громад розцінюють еміграцію як протиприродне явище – адже віруючи так довго мріяли про релігійну свободу, але дочекавшись її, не схотіли скористуватись її плодами заради власного духовного зростання, процвітання церкви й країни. Однією з чільних причин еміграції була, на думку опитаних, зневіра у майбутньому України. Цікаво оцінюють наслідки протестантської еміграції харизмати: вони вважають, що цей процес мав і позитивні наслідки, оскільки відкрив шлях для ініціативної протестантської молоді [340].

Отже, серед соціальних мотивів еміграції є і релігійний чинник. Значення якого не можна не враховувати аналізуючи еміграційні процеси з України.

Проте, в Україні склалась ситуація, за якої основним мотивом залишити країну є економічні мотиви. Основним поштовхом до формування такої мотивації є складне становище на ринку праці. Відповідно значних масштабів набуває трудова міграція яка, на першому етапі може бути зворотною, але за певних умов стає еміграцією

Значний і багатофакторний вплив трудової і комерційної міграції на різні сторони життя країни пояснюють увагу до цього явища зі сторони влади, політиків, засобів масової інформації, яка останнім часом значно зросла. Відповідно, значно актуальніше почала декларуватись необхідність активізувати зусилля по захисту інтересів громадян країн, які працюють за кордоном та переїзять на постійне місце проживання, враховувати міграційний компонент в соціально-економічному розвитку.

Отже, основними соціальними мотивами еміграції в сучасний період були економічні мотиви. Вони мають свою реалізацію серед різних соціальних груп населення, в основному серед економічно активного, спочатку через тимчасову трудову міграцію, а потім і еміграцію. Наступним визначальним соціальним мотивом є – етнічний. Він пов'язаний із бажанням повернутись на батьківщину, а також із возз'єднання з родиною. Визначено наявність релігійних мотивів та культурних мотивів еміграції.

Для формування соціальної мотивації еміграції важливою є спільна дія двох наступних факторів: системна криза, що унеможливорює реалізацію власних можливостей особистості, зниження життєвого рівня населення, яке по-різному відбивається на добробуті та прибутках громадян, погіршення екологічної ситуації; привабливість інших країн і можливість там реалізуватись і підвищити власний рівень життя. Зазвичай, перевага позитивних факторів у країні можливого переселення переважає дію негативних факторів у місцях проживання.

Тиск кризових чинників по-різному виявляється щодо різних етнічних груп в Україні, потенційні можливості представників різних етносів у майбутньому можуть стати одним із основних чинників соціальної мотивації еміграції з України.

6.2 Фактори соціальної адаптації мігрантів в країнах поселення та перспективи соціальної мобільності українських емігрантів

Системна криза українського суспільства, яка продовжується більше десяти років, створила відповідну атмосферу у сфері суспільної свідомості. Серед людей переважають песимістичні настрої, розчарування, недовіра до всіх офіційних структур. В цих умовах серед українських громадян широке розповсюдження отримали еміграційні настрої.

Під час вибору майбутньої країни проживання має значення багато факторів, серед яких: попередній досвід перебування за кордоном,

спілкування із мешканцями майбутньої країни проживання, а також колишніми співвітчизниками, які там уже проживають. Таке спілкування має особливе значення, оскільки новоприбулі емігранти, в першу чергу орієнтуються на їх досвід інтеграції у нове суспільство. Завдяки таким зв'язкам емігранти отримують різноманітну допомогу, не лише матеріального, психологічного характеру, а також підтримку через просту пораду.

Щодо соціального статусу українців за межами України однозначно стверджувати не можна, оскільки, за умови, якщо він був достатньо високим на батьківщині, то зберегти його на такому ж рівні за кордоном досить складно. Але, безумовно, в тому, в якій ситуації опиниться емігрант за межами України, залежить і від того, до якої країни він мігрує. За умови коли еміграція здійснюється в країни СНД, а саме враховуючи найчисельніший потік мігрує до Росії, зберегти свій соціальний статус та в подальшому здійснити соціальну мобільність стає легше. На наш погляд, цьому сприяють такі фактори як, знання мови, потенційно, більшість мігрантів володіє російською мовою. Крім мовного фактору, важливим моментом є те, що мігранти в своїй більшості є людьми в молодому віці і соціально активними.

Враховуючи, що в новій країні проживання мігранти потрапляють в так зване середовище міжетнічної конкуренції серед мігрантів з інших країн, з одного боку, та конкуренцією з титульним етносом, з іншого боку, здійснення соціальної мобільності ускладнюється.

Найбільший потік емігрантів з України у далеке зарубіжжя спрямований саме до США (дані про це наводились у попередньому розділі), - власне близько десяти відсотків усіх емігрантів щороку. Основними місцями поселення нових українських емігрантів у США є: Каліфорнія, Колорадо, Флорида, Іллінойс, Меріленд, Масачусетс, Мічиган, Мінесота, Нью-Джерзі, Нью-Йорк, Орегон, Пенсільванія і Вашингтон. Приблизно 40 відсотків емігрантів поселяються в Нью-Йорку і Каліфорнії. Особливий

вплив на таке розселення українських емігрантів вливають добре організовані українські громади.

Упродовж багатьох років українці створили цілі інфраструктури: народні доми, загальноосвітні школи, музеї, науково-дослідні установи, церкви, відпочинкові оселі, магазини та інше. Наприклад, поселення Воррен, поблизу Детройту, Іст Вільдждж в Нью-Йорку, українське поселення в Чикаго, Філядельфії, Йонкерсі та багатьох інших містах, де українська громада посідає вагоме місце в громадсько-культурному житті свого регіону.

Ведучи мову про адаптації емігрантів з України у країнах далекого зарубіжжя, варто врахувати їхню специфіку як мігрантських меншин і ті процеси, які властиві для меншин саме такого типу.

Мігрантські меншини – групи, що утворюються з іммігрантів, які прибули на постійне місце проживання (поселенські меншини) або, які прибувають з метою працевлаштування (заробітчанські меншини). Мігрантська меншина може за певних умов перейти у діаспору проте, не кожна мігрантська меншина стає діаспорою. «Скоріше чи пізніше життя емігрантів вичерпується, і вони приходять до критичного роздоріжжя, звідки один шлях веде до асиміляції, а інший у діаспору» [283]. Вибір шляху залежить від ряду чинників, зокрема від типу суспільства що приймає, панівних відносин між соціальними групами в ньому, а також від ментальності, особливостей національного характеру людей, які відірвалися від свого основного етнічного масиву. Так, наприклад, за досить сприятливих умов представники так званих “імперських націй” (англійці, французи, росіяни та ін.), усвідомлюючи себе частиною імперської держави, не піклуються про збереження своєї ідентичності, не прагнуть сформувати нову спільноту - діаспору. В них не виробилося відповідної психології, навичок організованого життя, специфічних соціальних інститутів, зв'язків.

Специфіка четвертої хвилі еміграції полягає і в тому, що значна кількість її учасників, роками проживаючи у відриві від історичної

батьківщини, залишаються громадянами України. Вони не є представниками діаспорної частини українського етносу, водночас будучи частиною більш широкого поняття «закордонне українство».

З розпадом СРСР і утворенням на його колишній території нових суверенних держав відбулося не тільки різке збільшення чисельності української діаспори, але й досить значні якісні зміни в її середовищі.

Водночас постали непрості проблеми в науковому осмисленні феномену діаспори. Зокрема, з'ясувалося, що ознаки і критерії, якими описувалось поняття «українська діаспора», насправді повною мірою стосуються тільки поняття «західна українська діаспора» і не у всьому підходять для характеристики того, що отримало назву «східної української діаспори». Так, західна діаспора упродовж проживання у відповідних країнах кількох поколінь українців розбудувала значну мережу власних етнічних організацій та установ. Тим самим західна діаспора створила широкі можливості для збереження української ідентичності й продовження свого існування власне як діаспори, незважаючи на майже суцільну інтегрованість у суспільне життя країн проживання [283].

Що ж до українців у країнах колишнього СРСР, то вони, поза межами України, перейшли на становище зарубіжних практично неорганізованими. Це зумовило великі труднощі не тільки для їхньої етнічної самоідентифікації, але й для взаємодії з Україною. Адже забезпечення потреб та інтересів діаспори, а також її ефективна взаємодія з країною походження можуть бути досягнуті тільки на груповому рівні, тобто коли громадські організації діаспори співпрацюють з відповідними громадськими чи державними організаціями та установами України.

Якщо проблема західної української діаспори полягає у збереженні етнічної ідентичності, то східної української діаспори - передовсім у відродженні такої ідентичності, та її структуруванні в нових умовах

Відмінності між західною і східною українською діаспорою полягають не лише в наявності чи відсутності достатньо активних власних етнічних організацій, а й в характері та цілях їхньої діяльності. Так, невід'ємну складову західної діаспори складають українські політичні емігранти зі своїми специфічними організаційними структурами, які часто-густо визначали і спрямовували громадську активність української етнічної групи у країнах свого поселення в цілому. В результаті така активність західної діаспори далеко переросла цілі звичайного етнокультурного самозбереження і зумовлювалася та надихалася цілями переважно національно-політичного характеру. Тому закономірно, що моменти національно-політичного порядку нерідко домінують і в нинішніх підходах західної української діаспори до її взаємодії з Україною. Загалом, виходячи з характеру завдань та цілей громадської активності, західну українську діаспору слід визначити не лише як етнокультурну, але й як національно-політичну, тоді як східна українська діаспора сьогодні має суто етнокультурний характер. Очевидно, що найближчим часом ситуація навряд чи кардинально зміниться.

Відповідно до таких умов, можна говорити, про те, що українські емігранти потрапляючи в західні країни, де є досить організована українська діаспора протягом тривалого часу, та має певні важелі у суспільстві, мають можливості, використовуючи канали діаспори, швидше адаптуватися до нових умов. Така взаємодія, на нашу думку, може мати велике значення, з одного боку для життя діаспори – як зв'язок із батьківщиною, а з другого боку для – емігрантів, як можливість більш органічної інтеграції у нове суспільство.

Крім того, західна українська діаспора практично не потребує створення додаткового механізму міжнародно-правового захисту її інтересів, натомість східна - потребує. Тим більше західна діаспора не потребує матеріально-фінансової допомоги від історичної батьківщини, а східна не може поки що без цього обійтися.

Отже, становище і проблеми українців у державах, що виникли на місці колишнього СРСР, та українців, які проживають в інших країнах світу, дозволяють вичленити дві великі підгрупи української діаспори - східну і західну. Звичайно, ситуації та умови українських спільнот всередині кожної з цих підгруп дуже різні і за рядом показників можуть наближатися до іншої підгрупи. Так, говорячи про східну українську діаспору, не можна не помітити особливості становища українських громад в країнах Балтії, де, завдяки меншому періоду панування тоталітарної системи, виявилися більш розвиненими елементи громадянського суспільства. Певні відмінності є й у становищі українських етнічних груп країн Закавказзя, Центральної (Середньої) Азії й Казахстану.

Неоднакові ситуації і проблеми в українських громадах західної діаспори. Тут вирізняються США і Канада, Східна і Західна Європа, Австралія. Швидше за принципом «стара – нова» з великою долею умовності до західної діаспори долучається незначна сьогодні українська присутність в Азії за межами колишнього СРСР та в Африці. Проте зазначені особливості є відмінностями, так би мовити, другого рівня і не заперечують об'єктивного поділу української діаспори за найбільш загальними рисами, що відображають рівень, стан та умови її розвитку, на дві великі й багато в чому дійсно відмінні між собою типологічні групи - східну і західну.

Разом з тим, внутрішньополітичні та соціально-економічні умови в деяких країнах - колишніх республіках СРСР, спричинили нову реальність - з'явилися десятки тисяч громадян України, які постійно проживають поза межами держави.

Отже, нинішню українську закордонну громаду умовно можна розділити на три складові:

- 1) нащадки (здебільшого третє - четверте покоління) колишніх українських переселенців. Вони глибоко інтегровані в суспільне життя своїх країн;

- 2) автохтонне українське населення в суміжних з Україною державах;
- 3) новітня еміграція (так звана четверта хвиля еміграції).

За різними оцінками, чисельність закордонного українства становить від 12 до 20 млн. українців, тобто майже третина українського етносу перебуває за межами своєї історичної батьківщини. По суті, це ще одна європейська держава.

Такий широкий діапазон та умовність оцінок щодо чисельності української діаспори викликані низкою обставин. По-перше, не в усіх країнах під час переписів враховується етнічне походження особи. У деяких - етнічна належність часто фіксується за країною виходу іммігранта. Тому в часи бездержавності українського народу значна кількість українців, які залишили рідну землю, були записані в документах австрійцями, росіянами, румунами, поляками. По-друге, існує значна невідповідність статистики державної, церковної та громадсько-культурних організацій. По-третє, потрібно враховувати й ту обставину, що донедавна українці в республіках колишнього СРСР та в деяких країнах Східної Європи не мали змоги вільно самоідентифікуватися.

Кожна з цих складових має свою специфіку, відтак потребує окремих підходів. Тому ще раз підкреслимо - термін «українська діаспора», що використовується для означення всієї сукупності українців, які проживають поза межами України, скоріше умовний, стрижневим моментом якого є фіксація факту перебування певної частини української етнічної спільноти за межами території її ядра - України.

Для забезпечення прав національних меншин потрібні три складові:

- організованість та активність самої громади, готовність до відстоювання власних потреб;
- відповідна законодавча база країни поселення;
- підтримка з боку історичної батьківщини.

Міграція завжди обумовлювалась, як доцільно зазначає, російський

дослідник В.Іноземцев, перш за все матеріальними потребами людей, власне це і є основний мотив переміщення [177, с.65]. І навіть в тому випадку, коли процеси міграції, на перший погляд виглядають як наслідок певних політичних причин. Для самих переселенців рішення шукати кращої долі в інших країнах має особистий, індивідуальний характер. Але дослідники соціологи, економісти, демографи, філософи намагаються узагальнити і осмислити процес міграції з більш широких позицій, оцінюючи взаємодію різних соціальних систем. Те, що для однієї людини є проблемою інтересів, для науковців стає проблемою цінностей, і досліджується тривалий час.

Міграція – це вольовий і водночас механічний процес. Мігрант зазнає соціальних переміщень під безпосереднім впливом вольових актів, які застосовуються до нього з боку поліетнічної держави і суспільства. Механічна міграція – це вияв енергії та сили природи, яка володіє часто прихованими від людського ока властивостями та якостями. Соціальна міграція, навпаки, є проявом розуму, який або сприяє мігрантові у реалізації особистого права на вільний вибір місця проживання, або заважає цій спробі шляхом створення чисельних перешкод, найчастіше правовими засобами.

Таким чином, здійснення соціальної мобільності різних верств шляхом міграції дає можливість для розуміння усіх існуючих в суспільстві причин, які формують у психіці мігранта мотивацію і дію. Відповідно до цих засад, можна вивести уявлення про щастя людини, яка інколи використовує міграцію для забезпечення в повному обсязі своїх власних етичних і моральних інтересів.

На особистісному рівні, основним мотивом міграції виступає пошук в інших соціокультурних і суспільних ситуаціях та обставинах, позначених політичною самобутністю, сприятливих умов, які людина може вважати перспективними для себе та для своєї родини, близьких або знайомих. Переселення означає, спробу практичної самореалізації особистості шляхом виїзду до іншої природної зони та інших соціальних умов, в яких культура, і

мова і побут – усе, з чим мігрант неминуче зустрічається, вимагає від нього адаптаційних зусиль.

Проте, на шляху здійснення власних інтересів, долаючи транскордонні відстані, мігранти прощаються з однією державою і зустрічаються з іншою. Будь-яка держава є політичним і соціальним організмом, який по відношенню до мігрантів майже ніколи не буває пасивним. Активне ставлення держави до мігрантів найкраще проявляє себе у правовому зрізі. Кожна цивілізована держава по-різному ставиться до особистих і колективних прав громадян, а тим більше – іноземців та осіб без громадянства. По суті, щоб вважати себе правовою, вона мусить створювати належні умови для юридичного забезпечення прав і свобод мігрантів. Це є моральний бік справи, а з другого боку держава володіє “правом сильнішого” і всезагальна справедливість, яка проголошується нею, має бути реалізованою сповна.

Наважившись здійснити міграцію, можна отримати певне інформаційне забезпечення упорядкованого протікання міграційних процесів, а також методи і шляхи соціального проектування міждержавних переміщень, ще знаходячись на території України. Отримати всю важливу інформацію про майбутню країну проживання, ознайомлення із правовими аспектами, можливо через звернення до консульських відділів дипломатичного корпусу. А також ознайомлення із українськими осередками в майбутній країні проживання, можливо через інформаційні центри, мережу інтернет. Такий усвідомлений підхід до еміграції є позитивним моментом що сприятиме адаптації до майбутніх нових умов.

Розглядаючи адаптаційні можливості мігрантів, в новому суспільстві Ю. Римаренко визначає дві ознаки, за якими можна визначити способи адаптації. На його думку такими факторами є «вісцеральні ознаки міграції» та «вікаріарне розселення». Це саме ті ознаки і риси етноколонії, біженця, земляцтва, мігранта, мультиутворення, шукача притулку тощо, які належать

до їх внутрішніх, а не зовнішніх сутностей [309, с. 21].

Це все те, що складає та відтворює національну культуру в умовах переселення (виховання, звичаї, обряди, освіта, вірування, традиції, світогляд), визначає духовний світ та внутрішні потенції особи чи групи, відрізняє їх від інших іммігрантів. Це мова, зовнішність, світоглядні орієнтації, релігійні схильності, освітні та культурні смаки, усталені національні погляди, завдяки наявності яких мігрант різниться від інших переселенців.

З іншого боку вісцеральні ознаки міграції - це причини та мотиви переселення, саме те, що зумовлює і накопичує міграцію, зокрема: а) збройні конфлікти; б) вигнання, дискримінація, переслідування; в) низький рівень життя і спад виробництва, Тобто, рушійні сили, що є двигуном міграційних процесів і явищ, можна вважати за вісцеральні ознаки міграції, без яких не можуть бути уніфіковані міграційні збудження, напрямки, категорії мігрантів, потоки, хвилі [309, с. 21].

Ядром вісцеральної ознаки міграції є внутрішній потяг особистості до свого самоутвердження з використанням каналів та шляхів міграції, намагання людини краще реалізувати себе в інших культурних і соціальних умовах. В основі цього потягу завжди лежать мотиви, орієнтації, очікування, прагнення тощо, які живлять еміграційні процеси, спрямовують їх в тому чи іншому напрямку.

Вісцеральні ознаки міграції свідчать про те, що внутрішня сутність мігранта є дещо відмінною від зовнішніх рис, у яких очевидніше та наочніше проявляє себе адаптаційна спроможність особи пристосовуватися до оточуючих її культурних і соціальних умов, здатність мігранта інтегруватися у нове суспільство [309, с. 21].

Щодо вікаріарного розселення - це такий вид та спосіб облаштування та проживання мігрантів спільного походження та національності, за якого вони поселяються і мешкають разом в окремих замкнених та ізольованих географічних зонах, територіально віддалених, але традиційно вибраних для

себе місцях розселення представників того самого етносу, в неперехрещуваних між собою етноареалах.

Вікаріарне розселення означає наявність колоній мігрантів, які можуть облаштуватися: а) в однакових кліматичних зонах, в тому числі - на віддалених одна від одної територіях; б) у різних кліматичних зонах та розділених державними кордонами територіях, однак поміж своїх співвітчизників, а тому в близькому за культурним світоглядом етнічному середовищі.

Вікаріарне розселення виникає внаслідок дисперсного чи компактного облаштування та мешкання на певній замкненій території тих мігрантів, які мають однакове спільне походження і ту саму національність [309, с. 22]. Це означає, що у випадку вікаріарного розселення представники інших етносів, тобто “чужинці”, в такі етноареали майже не проникають.

У результаті вікаріарного розселення відбувається «змішання» осіб, які створюють сім'ї з генетичними задатками того самого народу, з близькою «за духом і кров'ю» історичною культурною спадщиною, в тому числі - звичаями, обрядами, традиціями.

Воно сприяє відтворенню в умовах еміграції різних моноетнічних колоній та їх різновидів: земляцтв, мультиутворень, субетнічних груп тощо. Це, наприклад, лемки на Закарпатті та в Польщі, німці в Росії, Чехії, Казахстані, угорці в Україні, румуни в Трансильванії.

Прикладами вікаріарного розселення можуть слугувати:

а) облаштування дипломатичного персоналу в іноземних державах у певних районах столичних міст, або консульських працівників у консульському окрузі;

б) мешкання сімей військових, які перебувають за кордоном, поблизу військових баз та ізольовано від місцевого населення;

в) вимушене проживання біженців у таборах (єврейські гетто під час війни) тощо.

Мова йде, про світовий процес створення «світу колективних ідентичностей або культурних націй» (Е. Сміт), як безперервного історико-культурного розвитку етносів, нерозривності традицій вільного зростання етнічного «я» на духовному полі світової культури [309, с. 22].

Отже, проблема переваги окремої людини чи етносу розв'язується Європейським співтовариством на користь людини етнічної (національної), в тому розумінні, що в системі етнічних відносин людина може бути лише метою, але не засобом, особа «має право вибору, включаючи право на етнічне самовизначення, право гідності та свободи у складному, драматичному переплетінні етнічних відносин» (М. Шульга) [390, с. 29]. «Якщо використовувати в нації особисті начала, - писав М. Мамардашвілі, — які є національними, є історичними початками людини як такої, незалежно від її етнічної належності, суть якої полягає в тому, що вище батьківщини стоїть істина. Я ставлю істину вище моєї батьківщини» [309, с. 23].

Проект Ради Європи «Міжобщинні та міжетнічні відносини в Європі» наголошує: здається немає необхідності у здійсненні якоїсь особливої політики щодо етнічних груп із середовища мігрантів, (іммігрантів) достатньо поширити права, якими користуються громадяни країни що приймає, і на іноземних іммігрантів.

Основним правом у цьому зв'язку є право на міцну гарантію проживання, яке залежить від терміну проживання та надає доступ до навчання, житла, ринку праці, системи охорони здоров'я тощо. Отримання гарантованого статусу на життєдіяльність, право на об'єднання, яке почали поширювати і на іноземних іммігрантів (Франція з 1981 р.), дало високий ефект: що міцніший правовий статус та політичні права іноземних жителів, то більша їх натуралізація.

Разом з тим, надання гарантованого житла хоча й має важливе значення для іноземців, однак він (статус) не надає автоматично всіх прав та пільг, пов'язаних із громадянством.

То ж не випадково у деяких європейських країнах були здійснені подальші заходи з тим, щоб знайти вихід із нової ситуації, що склалася як наслідок імміграції останніх років: наявні правила та закони було змінено чи прийнято нові закони та вжито інших спеціальних заходів.

Деякі європейські країни надали окремим релігіям, що мають численних послідовників серед іммігрантів, такий статус, який мають традиційно визнані релігії.

Однак, надання більших прав іммігрантам може бути необхідною, але не завжди достатньою умовою для сприяння інтеграції. По-перше, надання додаткових прав не завжди означає, що іммігранти ефективно використовують ці права (бо не завжди знають мови країни поселення). Багато іммігрантів, особливо першого покоління, не завжди впевнені в тому, чи повернуться вони додому, що утруднює їх інтеграцію.

Утворюється свого роду зачароване коло, бо ж відсутність можливостей для інтеграції може послужити посиленням «міфу про повернення».

По-друге, сама правова позиція не усуває ризик маргіналізації внаслідок недостатнього освітнього рівня мігрантів. І, нарешті, суть проблеми в тому, що суспільства, які приймають потоки мігрантів, не проявляють себе здатними допомогти іммігрантам стати категорією, рівною будь-якій категорії населення, навіть якщо їм надаються достатні права (на працю, на отримання житла тощо).

Є два основні типи інструментів офіційної політики щодо мігрантів - забезпечення мігрантів «знаряддям», необхідним для здійснення інтеграції, та заходи щодо відкриття основних інститутів суспільства, які мало доступні іммігрантам.

Наявність іммігрантських общин та етнічних груп поглибила всебічний характер європейського співтовариства, хоча деякі представники корінного населення вбачають в еміграції загрозу культурній спадщині Європи.

Спостерігаються й антиіммігрантські настрої, расистські прояви та дискримінація.

Прихильники несумісності культур висувають два типи «рішень». Перший — зупинити подальшу імміграцію та заохочувати людей до повернення. Проте цього досягти неможливо у суспільстві, яке стає дедалі більш відкритим. Друге рішення - асиміляція, яка передбачає практично повне зникнення іммігрантських культур та етнічних груп, як чогось віджилого.

Однак радикальна політика культурної асиміляції зазнає краху. Вона не підпорядковується основним принципам свободи та демократії. І недавня хвиля демократизації, що прокотилася Центральною та Східною Європою, засвідчила повторний прояв етнічних та національних проявів і навіть расизму [309, с. 23].

Саме тому більшість країн імміграції Західної Європи ввели деякі плюралістичні системи в свою політику: визнання релігійних звичаїв, надання можливостей навчання рідній мові та творення етнічних та мігрантських організацій.

Визнається, отже, та роль, яку відіграє етнічність у встановленні гармонійних відносин між общинами, а імміграція поклала початок розвиткові мультиетнічних суспільств, які повинні уможливити мирне співіснування всіх общин, надаючи їм змогу налагодити особисте життя у відповідності з їх власними традиціями.

Дедалі більше культурний плюралізм завойовує своє місце в країнах Європи (Нідерланди, Швеція та ін.). Це цілком справедливо, Міжнародна міграція здавна є важелем культурних змін, які можна порівняти з визначними відкриттями, новими технологіями, революціями, війнами.

І якщо культура, маючи динамічний характер, завжди пристосовується до зміни обставин, то саме міграція зближує носіїв різних культур та контакти, які породжують знанні імпульси в самій мігрантській культурі.

Саме інтеграція і сприяє подоланню культурної «фемінізації», загостренню відносин між культурами.

Звідси — потреба знайти рівновагу між повагою до культур іммігрантів та визнанням того факту, що вони також втягнуті в еволюційний процес. Політика, яка надає іммігрантам можливість самовираження та саморозвитку, має перевагу над політикою, що обмежує та стримує їх потенціал.

Інакше кажучи, поселення іммігрантів та населення приймаючої країни - це не окремі антагоністичні групи; навпаки, - суспільство слід розглядати як єдине ціле і у всій його етнічній та культурній різноманітності, а встановлення добрих міжобщинних та міжетнічних відносин - одна з важливих складових державної політики.

В. Іноземцев, розглядає міграції в контексті взаємодії цінностей західних і незахідних, протистоянні принципів індивідуалізму, демократії особистої свободи і різних форм колективізму та етатизму [177, с. 22]. Такий підхід, на його думку, не означає порівняння окремих соціальних систем з метою виявлення більш бажаної з них. Разом із тим, він акцентує увагу на необхідності дослідження міграційної динаміки з точки зору конфлікту цивілізацій, або взаємодії цивілізацій. Актуальність такого підходу полягає в тому, що будь-яка соціальна традиція є продуктом великої історичної спадщини. Окремо взята людина сама по собі обмежена в можливостях її подолання, тому цінності, які були набуті в молоді роки, практично не можуть бути витіснені з її свідомості. Суспільство залишаються самим собою до тих пір, доки воно має визначену культурну ідентичність, яка задає вектор подальшого розвитку.

Такий підхід до міграції є найбільш доцільним під час дослідження мотивації міграції. Досить довгий час основною проблемою, що породжувалась міграцією, була етнічна і національна неоднорідність суспільства.

Водночас інтеграція є передумовою для більш повного розвитку іммігрантів та членів етнічних груп, встановлення гармонійних відносин в суспільстві. А сприяння контактів та діалогу між спільністю більшості та культурними і релігійними, мігрантськими меншинами є основою взаєморозуміння. Міграційне буття, як різновид соціального руху населення в сучасних умовах, потребує врахування поліетнічності, міграційних процесів, що має неабияке значення для забезпечення рівноваги між суспільними відносинами (включаючи етнічні, міжетнічні), що вже склалися, та потребами враховувати їх зміни під впливом міграції.

Мається на увазі збереження балансу інтересів у тих сферах державної політики, де виникає доцільність удосконалення управлінських заходів, пропозицій і рішень.

«Культурний плюралізм» поняття відносно нове для світового та європейського співтовариства, проте, дедалі більше асоціюється з мультиетнічними суспільствами, що складаються, зокрема, в Європі під впливом, передусім, глобальних міграційних переміщень.

Сукупність відносин між корінним населенням тієї чи іншої країни та групами мігрантів (іммігрантів) чи етнічними групами іммігрантського походження, власне розгляд міжобщинних та міжетнічних відносин у певному мігрантському «просторі» визначають як «культурний плюралізм».

В глобальному масштабі, мігранти становлять п'ять відсотків від усього населення Європи (близько 20 млн. чол.), а Європа дедалі більше стає подібною до таких країн іммігрантів, як США, Канада і Австралія.

Суттєвим елементом є не стільки статус іммігранта, а радше те, що складаються самі іммігрантські общини, які поділяють спільну етнічність, коріння якої беруть свій початок ззовні.

Власне етнічність розглядається як почуття належності до одного колективу, заснованого на спільній спадщині, в якій такі елементи, як історія, культура, раса, мова та національна самобутність відіграють важливу роль.

Новим є те, що ряд європейських країн визначають їх іммігрантські общини як «етнічні общини» чи «етнічні групи» –це з одного боку, а з іншого – ми ще не враховуємо того, що мігранти не становлять єдиної гомогенної групи, відрізняються своїми культурами, мають різне етнокультурне (національне) походження, відрізняються не лише від корінного населення, але й між собою, звідси й наголос на виникненні мультиетнічного чи мультикультурного суспільства, в якому національна, етнічна, расова та культурна різноманітність стала характерною рисою європейського суспільства.

Групи зі спільною культурою лише поділяють певні критерії та манеру поведінки. Етнічність же, навпаки, є ознакою, що стосується не лише «успадкованих» форм належності до будь-якої общини, але й схильна взяти пріоритет над будь-якою іншою характеристикою, як в розумінні самих відповідних общин, так і обточуваного населення.

Подібний підхід відображає ту незаперечну істину, що феномен етнокультури, власне етнічності, як сутнісної ознаки людини, не вичерпав себе на шляху до єдності людства. Культурний плюралізм, отже, є своєрідною відповіддю на виклик часу - шляхом доведення глибинного взаємозв'язку єдності та внутрішнього розмаїття людства.

Проблема відповідає потребам розуміння сутності саморозвитку національної (етнічної) культури у контексті міжобщинних, міжетнічних, міжкультурних взаємодій, тобто характеризується відходом від традиційних етнографічно-культурологічних досліджень з акцентом на етнокультуру як родову ознаку людини.

Причому, культура розуміється як вселюдський феномен з одного боку, і як національна культура з її індивідуально-специфічними особливостями - з іншого. У Європі існують певні проблеми, пов'язані із ситуацією, що склалась: незалежно від правового статусу іммігранти однаковою мірою зіштовхуються із труднощами адаптації до нового суспільства - питання культурної самобутності та мови, проблеми освіти, досвід ксенофобії та дискримінації.

Корінне ж населення стикається з проблемою пристосування до нового рівня культурної та етнічної ідентичності, який має серйозні наслідки.

Виокремлюється політика інтеграції мігрантів у нове суспільство та визнання культурних різниць за рахунок визнання сумісності етнічних (національних) культур, відкидання асиміляції, які ведуть до повного зникнення іммігрантських культур та етнічних груп. Ряд країн відкрили силу етнічності, вагу прояву етнічних та національних настроїв, і, на жаль, расизму; визнали ту роль, яку етнічність може відігравати у встановленні гармонійних відносин між общинами. Визнано, що міграція поклала початок розвитку мультиетнічного суспільства, і саме ці суспільства повинні надати можливість для мирного співіснування всіх общин, дозволяючи таким чином їх членам влаштувати особисте життя у відповідності з їх власними труднощами, в рамках, визнаних існуючим правопорядком.

«Влиття» мігрантів у «старі» етнічні групи, поява та утвердження нових етнічних груп, «мігрантських» етнічних громад (общин) висуває гостру потребу забезпечення прав національних меншин в Україні — цього специфічного розділу індивідуальних прав людини у контексті Закону України «Про національні меншини», розробки та здійснення державної етнонаціональної політики в країні.

Це надзвичайно важливо в умовах, коли міжнародне та світове співтовариство визнало невід'ємну гідність та унікальний внесок етносів у розвиток та багатоманітність світових надбань, важливу роль у збереженні їх ідентичності для подальшого розвитку людської цивілізації.

Зростає усвідомлення того, що культурне розмаїття, яке включає в себе значну кількість співіснуючих етнічних, мовних, релігійних угруповань, є запорукою динамізму поліетнічних суспільств, до яких належить і Україна, їхньої відкритості, здатності до співробітництва та плідного діалогу з іншими країнами. Збереження самобутніх культур та гармонійне співіснування їх носіїв з домінуючими націями є альтернативою курсу на уніфікацію

суспільства та асиміляцію меншин.

Увага до збереження етнічності та створення умов подальшого розвитку мовних, культурних, соціальних та духовних цінностей не тільки титульного етносу, а й окремих етнічних груп у межах національних держав, є логічним продовженням традиції, на засадах якої виникла і розвинулася європейська цивілізація, з одного боку, та традиції толерантності, поваги до «своїх» національних меншин з боку української нації — з іншого.

Визначальною рисою європейської культури є відкритість форм культурного вираження ззовні. Тому пропонується надати іммігрантам (общинам, етнічним групам) можливість брати участь у культурному житті всіх держав — членів Ради Європи, заохочувати розвиток етнічного мистецтва, що бере свій початок від різних культурних джерел, різних творчих методів, надавати іммігрантам та членам етнічних груп можливості продемонструвати результати їх творчості, етнічного мистецтва загалом, їх артистичного самовираження для забезпечення доступу до культурного життя та художніх творінь інших спільнот.

Отже, під час вибору майбутньої країни проживання діє цілий комплекс факторів, серед яких найбільш вагомими для емігрантів є: попередній досвід перебування закордоном, можливості спілкування із мешканцями майбутньої країни проживання, а також колишніми співвітчизниками, які там уже проживають. Таке спілкування, зокрема соціальне, має особливе значення, оскільки новоприбулі емігранти, в першу чергу орієнтуються на їх досвід інтеграції у нове суспільство. Завдяки таким зв'язкам емігранти можуть отримати різноманітну допомогу, не лише матеріального, психологічного характеру, а також підтримку через просту пораду. Щоправда, в останні роки прослідковується тенденція структурно-організаційного сепарування від емігрантів попередніх історичних періодів.

Зокрема, через створення громадських організацій, вступити до яких — проблематично. Компаративний аналіз процесів у двох групах емігрантів

(“давніх” та новітніх) може стати предметом спеціального дослідження, що дасть змогу більш глибоко прослідкувати вплив історико-соціальних факторів на адаптацію вихідців з України в країнах поселення.

Щодо соціального статусу українців за межами України, та його динаміку визначити досить складно, бо в нових умовах фактори, які детермінують соціальний статус у країні прибуття, діють неоднозначно: скажімо, якщо він був достатньо високим на батьківщині (у такому випадку причиною еміграції були етнічні обставини), то зберегти його на такому ж рівні за кордоном досить складно. Але, безумовно, у тому, в якій ситуації опиниться емігрант за межами України, залежить і від країни, до якої він мігрує. За умови, коли еміграція здійснюється в країни СНД, (а саме найчисельніший потік мігрує до Росії), зберегти свій соціальний статус, та в подальшому здійснити соціальну мобільність значно легше. На наш погляд, цьому сприяють такі фактори, як знання мови (потенційно більшість мігрантів володіє російською мовою), невелика етнокультурна та етнопсихологічна дистанції. Крім мовного фактору, важливим моментом є те, що мігранти у своїй більшості є людьми молодого віку і є соціально активними.

6.3 Соціальна структура сучасного українського суспільства

Відмова від традиційного за радянських часів поділу населення на три суспільних групи при складанні програми Всеукраїнського перепису населення 2001 р. була зумовлена як об’єктивними змінами в структурі українського суспільства, так і необхідністю привести переписні дані у відповідність до міжнародних стандартів. Після трансформаційних процесів 1990-х рр., класова структура пострадянських держав набула такого ж розмитого характеру, як і у більшості сучасних розвинутих країн світу.

Найбільш загальною і визнаною схемою класів у сучасній соціології є поділ населення на три страти: вищу, середню та нижчу. До вищого класу

відносять осіб, які мають у власності ресурси, або можуть їх контролювати, а основну частку своїх доходів мають від інвестицій. У сучасній Україні важко ідентифікувати представників як вищого, так і середнього класу, до якого у західних країнах належить більшість так званих «білих комерців», тобто осіб, зайнятих розумовою працею і мають доходи, що відповідають їх кваліфікації (за міжнародними стандартами це - законодавці, вищі державні службовці, керівники, професіонали, технічні службовці) [207].

За твердженням українських соціологів, групи спеціалістів-інженерів, лікарів, вчителів, наукових робітників державних інститутів тощо відносяться до найбільшого класу, так званих «нових бідних» [136]. Значну частину представників таких професійних груп в Україні як професіонали, фахівці та технічні службовці, незважаючи на їх приналежність до «білокомерцевих» робітників відносять до нижчого класу. Вважається, що в нашій країні середній клас репрезентують менеджери та спеціалісти підприємств з іноземним капіталом, приватних підприємств, банків, інформаційної індустрії, а також дрібні підприємці торгівлі, сфери послуг і виробництва товарів, фермери, що створили прибуткове господарство тощо [136].

Нижчий клас в Україні представлений особами, що займаються переважно фізичною працею. До даної групи відносяться робітники сфери обслуговування та торгівлі, кваліфіковані працівники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства, оператори та складальники устаткування і машин, представники найпростіших професій. За оцінками спеціалістів на початку XXI ст. нижчий клас складав майже 80% населення країни [142]. Така ситуація становить серйозну загрозу для майбутнього розвитку суспільства і викликана не лише переважанням осіб, зайнятих фізичною працею, але й віднесенням до нижчого класу висококваліфікованих робітників бюджетної сфери з низьким рівнем доходів.

Тип соціальної структури, що складається в Україні, безперечно

впливає на подальший її розвиток. Без ґрунтовних знань за цією проблемою неможливо ефективно здійснювати економічну, соціальну, культурну політику. Враховуючи невизначеність, яка залишається стосовно цього питання і зараз, вкрай необхідним стає поєднання зусиль фахівців усіх суспільних дисциплін стосовно дослідження даної теми.

Одним з найважливіших критеріїв визначення соціального статусу особистості є її професійна належність. За підсумками першого Всеукраїнського перепису населення, найчисельнішою в країні була група робітників, зайнятих переважно фізичною працею (60,7%). При цьому найбільшу питому вагу мала група представників найпростіших професій (п'ята частина від загальної кількості зайнятого населення, або третина від загальної кількості «синьокомірцевої» групи). Переважно це селяни (64,8%), які працювали в особистому підсобному господарстві. Питома вага кваліфікованих працівників сільського господарства була надзвичайно малою і становила 2,6%. Значний відсоток представників так званого «нижчого нижчого класу» за умов наявності високого освітнього рівня населення свідчить про незбалансованість соціальної структури в Україні, яка може становити серйозну загрозу для її подальшого розвитку. Питома вага робітників, що зайняті переважно розумовою працею, за підсумками перепису 2001 р. складала лише 39% від загальної кількості зайнятих. Навіть якщо їх умовно вважати представниками вищого та середнього класу [284, с. 465], то все рівно їх питома вага є значно меншою, ніж це потрібно для нормального функціонування суспільства, стабільності його структур.

Найбільш чисельною групою «білокомірцевих» у 2001 р. були «фахівці» (до них віднесені агенти, адміністратори, диспетчери, інструктори, лаборанти, оператори, механіки тощо), частка яких у структурі зайнятого населення країни нараховувала 13,9%. Трохи меншою питомаю вагою характеризувалися групи «професіоналів» (11,4%) та «законодавців, вищих держслужбовців, керівників» (10%). Найменш чисельною професійною

групою у категорії білокомірцевих була група «технічних службовців» (3,6%): секретарки, друкарки тощо.

При аналізі складу зайнятого населення за групами занять слід відмітити суттєві відмінності в цьому розподілі у міських і сільських поселеннях. Насамперед привертає увагу висока концентрація у містах працівників, зайнятих розумовою працею (понад 80% від усієї кількості «білокомірцевих» та 46,5% від загальної чисельності зайнятих мешканців міст). У структурі зайнятого населення села найбільш чисельну категорію становили представники найпростіших професій (40,1% від загальної кількості зайнятих селян), а осіб, зайнятих розумовою працею в селах налічувалось лише 22,6%. Така тенденція пояснюється відсутністю відповідних робочих місць, переважаючою зайнятістю сільських жителів в особистому підсобному господарстві, невисоким освітнім рівнем, а отже і збереженням низького соціального статусу селян.

Співвідношення «білокомірцевих» працівників жіночої та чоловічої статі також має певні специфічні особливості в залежності від типу поселень. У селах, по-перше, питома вага жінок, зайнятих розумовою працею, була удвічі більшою, ніж чоловіків (у місті – в 1,5 рази), по-друге, у групі законодавців, держслужбовців та керівників питома вага жінок та чоловіків становила по 5,6% від загальної чисельності представників відповідної статі (у містах же серед чоловіків законодавців нараховувалося більше, ніж серед жінок, відповідно 14 та 10 %). Однак ці показники не можуть бути свідченням встановлення професійної гендерної рівності на селі. Майже половина жінок продовжувала займатися некваліфікованою працею, а серед «законодавців, вищих державних службовців, керівників» була високою зайнятість жінок у групі "керівників структурних підрозділів" (у тому числі - завідуючих дитячих садків, відділів кадрів, головних бухгалтерів та ін.).

У регіональному розрізі [Додатки А.6.3.1, А.6.3.2] розподіл зайнятого населення за групами занять істотно залежав від спеціалізації регіонів.

Найвищі показники питомої ваги робітників розумової праці, зокрема, «законодавців, вищих держслужбовців, керівників» та «професіоналів», спостерігалися у Центральному (42,6% від всього зайнятого населення регіону) та Північно-Східному (41,5%) регіонах. Така ситуація пояснювалася впливом на загальні показники специфіки соціально-економічної діяльності найбільших адміністративних та наукових центрів України - Києва (Центральний регіон) та Харкова (Північно-Східний регіон), в яких зосереджена переважна більшість працівників зазначених груп. Найменшою питомою вагою «білокомірцевих» відрізнявся Західний регіон (33,8%), який продовжував залишатися аграрним, економічно нерозвинутим, з високим рівнем безробіття. Тому й частка осіб, що виконували найпростішу роботу (значною мірою в сільському та підсобному господарстві) була в ньому найвищою в Україні - 32,4%.

Свої специфічні відзнаки мала й структура зайнятості в областях Південного регіону, в якій показники питомої ваги груп працівників сфери обслуговування та торгівлі, а також кваліфікованих працівників сільського господарства, риборозведення та рибальства були найвищими в Україні (13,3 та 3,4% відповідно). Це пояснюється особливостями географічного розміщення регіону, яке зумовлює наявність великої кількості санаторно-лікувальних закладів, будинків відпочинку та риболовецьких підприємств. На сході країни зосереджувався значний відсоток кваліфікованих працівників з інструментом (17,8%) та операторів і складальників устаткування та машин (17,9%), що обумовлено поширенням у даному регіоні професій, пов'язаних з видобутком корисних копалин та обслуговуванням устаткування, що їх переробляє.

Специфіка стратифікаційної системи в Україні полягає у відсутності чітких рис, що вказують на приналежність особи до певної соціальної групи. Соціально-демографічна характеристика переконливо свідчить як про гендерні проблеми у професійній сфері, так і про суттєві статусні відмінності

сільських та міських жителів. Наявність великих міст, загальна чисельність міських жителів напряду пов'язані зі специфікою зайнятості населення, що визначає соціальну структуру регіонів країни.

Ще одним критерієм стратифікації є статус зайнятості, за яким населення країни поділяється на працюючих за наймом, членів колективних підприємств, роботодавців, самозайнятих та безоплатно працюючих членів сім'ї. Найбільш чисельною як в Україні, так і у всьому світі, є група найманих робітників, питома вага якої за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. становила 82,6% від загальної кількості зайнятого населення країни [Додатки А.6.3.3, А.6.3.4]. Серед міських жителів наймані працівники склали майже 92% від загальної кількості зайнятого населення, а на селі - лише 64%. При цьому слід враховувати, що майже 27% зайнятих економічною діяльністю селян залишилися неklasифікованими за статусом зайнятості. Серед найманих робітників в Україні спостерігалось незначне переважання чоловіків над жінками (51,3 та 48,7% відповідно), і хоча у сільській місцевості цей розрив був трохи більшим (53,8 та 46,2%), він обумовлювався лише переважанням чоловіків над жінками в категорії зайнятого населення.

Наступною за чисельністю була група членів колективних підприємств (3,8%), здебільшого колишніх колгоспників (майже 65% всіх членів кооперативних підприємств України - сільські жителі). Більшість професій, які поширені серед членів колективних підприємств, відносяться до так званих «чоловічих» занять, тому питома вага чоловіків у даній групі була майже у півтора рази вищою, ніж жінок. Особливо яскраво ця диспропорція була виражена у сільській місцевості, де чоловіки чисельно переважали над жінками майже удвічі (за рахунок чоловіків-трактористів, механізаторів, дровоколів, машиністів тощо). Серед міського населення співвідношення чоловіків та жінок серед членів колективних підприємств становило відповідно 52,2 та 47,8%.

Привертають увагу й відносно нові для України групи роботодавців та самозайнятих осіб, які управляли своїм власним підприємством (лише 1,1% від усіх зайнятих) або займалися на самостійній основі професійною чи комерційною діяльністю (2,9%). У порівнянні з країнами Західної Європи [143, с.304], частка самозайнятих в Україні була майже удвічі меншою. Певною мірою це пов'язано з тим, що люди, засновуючи свій власний бізнес, зазвичай продовжували працювати на своїх посадах як наймані працівники, тому їх важко коректно класифікувати [137]. Однак вже помітна тенденція зростання числа власників малих підприємств та підприємців-фізичних осіб в Україні, що у майбутньому може призвести до створення в країні чисельного класу підприємців [207].

Переважає більшість роботодавців (54,8%) та самозайнятих (64,8%) зосереджувалися у сфері оптової та роздрібної торгівлі, торгівлі транспортними засобами та наданні послуг з ремонту [168, с. 177]. Ця категорія населення, яка репрезентувала середній клас в Україні, представлена передусім чоловіками: серед роботодавців їх 68% (у сільській місцевості - 70%), а серед самозайнятих – 59% (у селах – 65,1%). Ширшим був і діапазон галузевої діяльності чоловіків. Питома вага молоді віком до 30 років серед досліджуваних категорій населення складала 17-22% від загальної чисельності представників даних груп.

Найменшою за чисельністю є група "безоплатно працюючих членів сім'ї", частка якої у структурі зайнятого населення країни становила лише 0,1% [168, с. 7] і до якої передусім входили родичі власників невеликого бізнесу. Саме ця категорія населення мала у своєму складі найбільшу питому вагу жінок (майже 56% від загальної кількості зайнятих у даній групі) і молоді (30,9%), які, як правило, були зайняті у найменш престижних та низькооплачуваних сферах. При цьому, якщо серед безоплатно працюючих членів сім'ї чоловічої статі 35,6% складала молодь віком до 30 років, то серед жінок найбільшу питому вагу у цій групі мали особи віком від 30 до 49 років.

Найбільша частка осіб, що безоплатно працювали на сімейному підприємстві, спостерігалася у сільському господарстві (44,7% від числа всіх безоплатно працюючих) і в галузі торгівлі та надання послуг (28,3%). Третина осіб із цим статусом зайнятості були представниками найпростіших професій (32,7%). Група безоплатно працюючих виділялася порівняно невисоким рівнем освіти (на 1000 осіб лише 138 мали повну вищу освіту) [168, с. 106-107].

На регіональному рівні найбільшою відносною чисельністю осіб, працюючих за наймом характеризувався Східний регіон (91,4% від загальної кількості працюючого населення), найменшою – Західний (71,2%) [Додатки А.6.3.3, А.6.3.4]. Низький показник питомої ваги найманих працівників у західних областях України пояснювався переважанням у регіоні сільських жителів, серед яких близько 40% залишилися нерозподіленими за відповідними групами.

Майже удвічі більшою, ніж у цілому по Україні, питомою вагою осіб зі статусом "члени колективних підприємств, кооперативів" відрізнявся Південний регіон, в якому вони склали 6,1%, що пояснювалося особливостями його господарської спеціалізації. У структурі зайнятого населення південних областей України була більшою, ніж в інших регіонах, питома вага роботодавців (1,3%), самозайнятих (4,1%) та безоплатно працюючих членів сім'ї (0,2%). Щорічний приплив туристів та відпочиваючих у даний регіон надає чимало можливостей для розвитку підприємницької діяльності. В інших регіонах питома вага роботодавців, самозайнятих та безоплатно працюючих членів сім'ї майже не виходила за межі загальноукраїнських показників.

Отже, поява категорій роботодавців, найманих робітників і самозайнятих є визначальним проявом сучасного етапу розвитку суспільства. Регіональною особливістю стала більша чисельність осіб, працюючих за наймом в індустріальних областях, що пояснюється збереженням у них

переважання робітників. Самозайнятість населення притаманна передусім аграрним регіонам України.

Інформація про джерела засобів існування надає можливість деталізувати аналіз соціальної структури населення. Найбільш чисельними групами, сформованими на підставі відповідей на питання перепису 2001 р. щодо джерел засобів існування, була група зайнятого населення – 31,8% (включаючи як працюючих за наймом, так і самозайнятих, власників підприємств та безоплатно працюючих членів сім'ї тощо), група, що складалася з утриманців окремих осіб – 31,1%, та група осіб, які знаходилися на державному забезпеченні, зокрема, пенсіонерів – 27,4% [Додатки А.6.3.5, А.6.3.6].

В Україні майже немає класу власників, який би основні доходи отримував від володіння майном. За даними дослідження Держкомстату України, "доходи від власності та капіталу ... не досягають і 1% грошових доходів середнього домогосподарства", а питома вага осіб, які отримують прибуток від власності ще нещодавно складала 0,2% від загальної кількості населення країни [207, с. 7]. Клас власників, який повинен стати важливою складовою середнього класу, ще тільки-но починає формуватися.

Найбільша питома вага осіб, головним джерелом існування яких є пенсія, спостерігалася серед жінок країни (30,7% від їх загальної кількості, а серед чоловіків - лише 19,8%) [155, с. 8]. Враховуючи диспропорцію співвідношення чоловіків і жінок пенсійного віку, така ситуація була закономірною. Жінки переважали у групі осіб, зайнятих на сімейному виробництві без оплати праці (55%), серед осіб, які основним джерелом існування вважають державну соціальну допомогу (83%) та допомогу по безробіттю (58,3%), а також у групі утриманців окремих осіб (52,7%). Натомість усі інші, більш прибуткові джерела засобів існування, мали чоловіки, що, як і раніше, робило жінок залежними від своїх «годувальників».

Головною відмінністю між джерелами засобів існування городян і селян є отримання прибутку останніх значною мірою від роботи в особистому підсобному господарстві [155, с. 8-11]. Питома вага сільських жителів, які вказали дане джерело прибутку, становила у 2001 р. 10,3% від їх загальної кількості. При цьому 18,4% селян мали два джерела засобів існування, 65,9% з яких додатковим джерелом назвали знов-таки роботу в особистому підсобному господарстві. У містах лише 8,1% жителів мали два або більше джерел прибутку. При цьому робота в особистому підсобному господарстві серед мешканців міст приносила додатковий прибуток лише 23,5% осіб, іншим додатково допомагала прожити пенсія (25,1%), соціальне забезпечення (11,2%), стипендія (7,2%) та ін. У порівнянні з містом, на селі майже на третину є вищою була питома вага пенсіонерів (31,1%) (що пояснюється більш інтенсивним старінням населення українського села), тоді як у містах нараховувалося на 4,6% більше утриманців окремих осіб (32,6%) - в основному - діти та молодь, яка навчалася.

Незважаючи на спроби реформування відносин власності в аграрному секторі, фермерське господарство, або інші форми власності так і не набули в Україні значного поширення. За даними перепису 2001 р. лише 0,7% селян отримували основний прибуток від зайнятості на власному підприємстві, на індивідуальній основі чи власного селянського господарства, що було майже удвічі менше, ніж у містах. Відсутність ініціативи стала ще одним фактором низького соціального статусу сучасного українського селянства [285].

Аналіз вікової структури населення, у поєднанні з основним джерелом засобів існування, показав, що молодь віком від 16 до 30 років зазвичай нерідко не мала власних джерел засобів існування. Дані перепису свідчать, що 45,8% молоді у зазначеному віці перебували на утриманні держави або окремих осіб. Крім того, 2,4% молоді основним джерелом існування назвали допомогу по безробіттю, а 17,9% - роботу в особистому підсобному господарстві. У категорії від 30 років і старше зростала питома вага осіб,

зайнятих на власному виробництві, у власному селянському (фермерському) господарстві, а також осіб, що отримували доходи від власності. Серед представників даної вікової категорії водночас була найбільшою питома вага осіб, основним джерелом існування яких була допомога по безробіттю.

На особливу увагу заслуговує ситуація, що склалася у Західному регіоні, де при відносно сприятливій демографічній ситуації спостерігалася найбільша питома вага осіб, головним джерелом доходів яких була робота в особистому підсобному господарстві - 8,6% (що майже у 2,5 рази більше, ніж по країні у цілому). В західних областях була також зафіксована найвища частка осіб, що назвали допомогу по безробіттю основним джерелом прибутку (2,1%). Цей регіон має значний демографічний потенціал, однак за несприятливих економічних умов його швидко буде вичерпано. Негативну роль відіграватиме й еміграція - вже зараз багато мешканців прикордонних західних областей працюють за кордоном.

В інших регіонах ситуація відповідала загальноукраїнським тенденціям. Можна тільки відмітити значний відсоток осіб, що отримували свій основний прибуток від пенсії у Східному (26,9%), Північно-Східному (26,9%) та Центральному (26,7%) регіонах, що є цілком закономірним, враховуючи демографічну ситуацію в їх областях. Стосовно Південного регіону, слід вказати на вдвічі більшу, ніж по Україні в цілому, питому вагу осіб, які отримували доходи від власності (0,4%), що пояснювалося прибутками за здані в оренду житлові приміщення, земельні ділянки, гаражі, дачі тощо.

Вивчення складу населення за джерелами засобів існування у цілому підтверджує вже виявлені риси демографічного дисбалансу в соціальних процесах. Більшість тих, хто живе на утриманні працюючих членів сім'ї, складають жінки і молодь. Саме кількість і розміри міських населених пунктів впливають на рівень соціально-економічного розвитку регіонів.

Таким чином, аналіз соціальної структури сучасної України у період з

початку 1990-х до кінця 2001 рр. дозволяє припустити, що її формування відбувалося за так званім латиноамериканським зразком, що характеризується різкою соціальною поляризацією населення, зумовленою майновим розшаруванням населення, майже повною відсутністю середнього класу, зубожінням переважної більшості населення. Незначна частка роботодавців, самозайнятих осіб та осіб, що отримували прибуток від власності, чисельність групи осіб, зайнятих фізичною працею і, зокрема, представників найпростіших професій, свідчить про незбалансованість соціальних процесів, що є значною перешкодою на шляху економічного та політичного розвитку українського суспільства.

6.4 Економічна активність населення України

Важливе значення у контексті соціально-демографічного аналізу має характеристика груп самодіяльного та економічно активного населення України. Така інформація дозволяє виявити потенційні резерви суспільства і перспективи їх виробничого розподілу.

Згідно розрахунків [341] на 100 зайнятих осіб у 1989 рр. припадало 51 утриманий, у 2001 р. – аж 98.

Найбільша питома вага самодіяльного населення спостерігалася в українських селах, хоча протягом досліджуваного періоду різниця між сільськими і міськими показниками поступово скорочувалася.

Основна частина самодіяльного населення, яке має заняття, що приносить прибуток, відноситься до економічно активного населення. З 2001 р. до цієї категорії включені також і безробітні. Протягом досліджуваного періоду в Україні кількість економічно активного населення значно скоротилася. Частка економічно активного населення поступово зменшувалася: у 1989 р. вона дорівнювала 50,9%, а у 2001 р. - лише 35,6% [156, с.12].

Найбільші зміни відбулися у 90-і рр. ХХ ст. За даними першого

Всеукраїнського перепису питома вага зайнятих осіб у складі населення країни становила 31,8%. При цьому відносна чисельність населення у працездатному віці, у порівнянні з попередніми переписними роками, залишилася майже без змін - 58%, що обумовлювалося зменшенням питомої ваги дітей у складі населення та зростанням показників смертності у старших вікових групах. При цьому у 2001 р. частка зайнятих осіб серед населення працездатного віку становила 61,6% [89, с. 190; 156, с. 8]. Визначальною причиною такої ситуації стало поширення безробіття.

Від'ємна динаміка відносної чисельності зайнятого населення має негативні соціально-демографічні наслідки, впливає на коефіцієнти сімейного навантаження та навантаження на працюючих у народному господарстві [341, с. 105]. Розрахунки свідчать про вдвічі більше навантаження на працюючих у 2001 р.

У цілому аналіз рівня зайнятості населення республіки показує, що показники його економічної активності за радянських часів зростали. Залучення населення до господарської діяльності характеризувалося періодичністю своїх сплесків, але ані соціально-економічна політика, ані перші прояви демографічних кризових явищ радикально не змінювали співвідношення працюючих осіб та їх утриманців. Демографічна криза та економічна трансформація українського суспільства 1990-х рр. призвели до значного зменшення показника зайнятості у суспільному виробництві і спричинила небажані зміни у структурі зайнятості.

Зберігалася чітка взаємозалежність співвідношення зайнятих у промисловості та сільському господарстві від рівня індустріального розвитку області чи регіону. Найбільшою була питома вага робітників промислових галузей у Донецькій і Луганській областях, переважно у сільському господарстві працювало населення Тернопільської, Вінницької, Волинської, Хмельницької, Чернігівської та інших аграрних областей.

Регіональний аналіз галузевої зайнятості підтверджує виявлені загальні

тенденції. У 1989 р. не залишилося жодної області, де частка зайнятих у матеріальному виробництві досягала б зазначеного показника [310]. Традиційно найвищими були показники відносної чисельності трудящих, працюючих у невиробничих галузях у м. Києві (38,4%), а також у Харківській, Одеській (по 27,4%) і Львівській (25,4%) областях, де розташовувалися адміністративні, науково-освітні та культурні центри республіки. У Кримській області значний показник зайнятості у невиробничій сфері (31,6%) передусім формувався зайнятістю населення у галузях охорони здоров'я, кредитування і страхування.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.[169] найбільша частка зайнятих осіб працювала у сільському господарстві (21,5%), що відповідає структурі зайнятості передусім деяких пострадянських та латиноамериканських країн. У розвинутих державах зайнятість населення в аграрному секторі є мінімальною і постійно зменшується: у Великій Британії у 2000 р. цей показник становив 1,8% від загальної кількості працюючих, у США – 2,7%, у Німеччині – 3%, у Франції – 3,6% і т. д. [248]. Ситуація же в Україні значною мірою пояснюється кризою промислового виробництва. В індустріальній сфері у 2001 р. було зайнято 20,8% працівників (3,4% у добувній і 17,4% в обробній галузях), що на третину менше, ніж у 1989 р. Відбувся відтік працюючих до інших галузей: значно зросла частка зайнятих у сфері торгівлі (вулична або «човникова» торгівля дозволяла вижити тим, хто опинився без роботи) та наданні послуг з ремонту. У порівнянні з попередніми роками помітно збільшилася частка осіб, зайнятих фінансовою діяльністю (0,9%), операціями з нерухомістю, здаванням під найм та наданням послуг юридичним особам (3,4%), що відповідає соціально-економічним перетворенням в Україні. Діяльність, пов'язана з наданням послуг фізичним особам, до 2001 р. не набула значного поширення: у сфері колективних, громадських та особистих послуг було зайнято тільки 2,9% працівників, а послуги домашньої прислуги надавали лише 0,4% зайнятих

осіб.

Регіональний розподіл зайнятого населення за видами економічної діяльності і надалі визначався специфікою природно-кліматичних умов місцевості та усталеними тенденціями її соціально-економічного розвитку. Східні області країни характеризувалися високою часткою зайнятих у галузях промисловості (від 27,1 до 37,8%) і торгівлі (від 11,6 до 13,2%). В областях Центрального та, особливо, Західного регіонів більше, ніж третина трудящих працювала у сільському господарстві (максимальною була їх частка у Чернівецькій області - 43,8%). Специфічною особливістю у Південному регіоні стала порівняно висока зайнятість населення у сфері торгівлі, транспорту, в рибному господарстві, а також у готельно-ресторанному бізнесі.

В цілому у сучасній Україні не набув поширення ринок послуг, який є важливою складовою економіки розвинутих країн, відбувся занепад промислового сектору, а велика питома вага зайнятих у сільському господарстві пояснюється низьким рівнем механізації праці в сільському господарстві. За основними характеристиками галузева структура зайнятості населення залишається схожою на радянську і мало нагадує західноєвропейські зразки.

У 2001 р. серед зайнятих осіб найбільш поширеними були найпростіші професії (19,6% від загальної чисельності зайнятого населення), а також заняття операторів та складальників устаткування та машин (15,3%) [Додатки А. 6.4.1, А. 6.4.2]. Водночас найменшу частку мали особи, зайняті кваліфікованою сільськогосподарською працею, риборозведенням та працею в лісовому господарстві (2,6%), а також група технічних службовців (3,6%). Питома вага представників інших, зафіксованих переписом, професійних груп була приблизно однаковою і коливалася у межах від 10 до 13,9% від загальної чисельності зайнятого населення України.

Суттєві зміни відбулися і в освітньому рівні зайнятого населення

незалежної України. У 2001 р. на 1000 зайнятих вищу та середню (повну та неповну) освіту мали 990 осіб. При цьому майже зник розрив між рівнем освіти міського (на 1000 зайнятих зазначену освіту мали 994 особи) та сільського (на 1000 зайнятих аналогічну освіту мали 983 особи) населення. У порівнянні з 1959 р., рівень освіти зайнятого населення України зріс у 2,3 рази. Найвищим рівнем освіти, як і раніше, відрізнялися законодавці, професіонали, фахівці, технічні службовці тощо. Найнижчий рівень освіти мали працівники сільського господарства (на 1000 працівників припадало 970 осіб з вищою та середньою освітою) та представники найпростіших професій (на 1000 працівників - 974 особи з вищою та середньою освітою, з них 773 особи з середньою освітою).

Отже, дослідження сучасних процесів визначило протиріччя одночасного збільшення питомої ваги некваліфікованих працівників та осіб з вищою освітою. Більш докладний аналіз складного переплетіння тенденцій розвитку професійно-галузевої зайнятості та рівня освіти населення дозволить здійснити характеристика цих процесів щодо різних демографічних груп суспільства у наступних підрозділах дисертації.

У словнику гендерних термінів записано, що фемінізація зайнятості – це процес залучення жінок до ринку праці та їх негайного виштовхування до низькооплачуваних та нестабільних сегментів економіки [342]. Підтвердженням цьому визначенню є аналіз особливостей професійно-галузевої зайнятості жінок [343].

Держава намагалася обмежувати використання жіночої праці на важких роботах та на роботах зі шкідливими умовами праці. У звітах Державного Комітету з праці завжди виокремлювалася інформація щодо поліпшення умов трудової діяльності жінок, зокрема, приведення у відповідність до діючих норм техніки безпеки робочих місць та механізації праці. Для вирішення демографічних проблем у проекті програми «Розвиток народонаселення Української РСР на 1991-2001 роки» передбачалося у XIII

п'ятиріччі довести зайнятість жінок на пільгових режимах праці до 5-6%, а до 2005 р. – до 30-34%. Однак це рішення залишилося лише проектним.

До 1989 р. серед керівників усіх органів державного управління в УРСР жінки вже становили більшість - 52,2%, але серед керівників підприємств (найбільш чисельної групи керуючого персоналу) їх питома вага залишалася незначною - 25,5% [344, с. 227]. До того ж найбільш відповідальні посади в усіх галузях займали переважно чоловіки.

У той же час освіта жінок постійно зростала. У 1989 р. на 1000 зайнятих чоловіків припадало 137 осіб з вищою освітою, а серед жінок аналогічний показник вже становив 142 особи [250, с. 116-117]. В цьому ж році жінок із середньо-спеціальною освітою нараховувалося майже у півтора рази більше, ніж чоловіків (у розрахунку на 1000 зайнятих осіб відповідної статі).

Соціально-політичні та соціально-економічні зрушення останнього десятиліття також не змогли внести позитивних змін у вирішення питань щодо соціального статусу жінки. За даними перепису 2001 р. жінки становили 48,7% у загальній кількості зайнятих економічною діяльністю [169, с. 8]. Як і за радянських часів, найбільша питома вага жінок (від загальної кількості осіб, зайнятих відповідним видом економічної діяльності) спостерігалася у галузі охорони здоров'я та соціальної допомоги, галузі освіти, тобто в тих галузях, які характеризувалися низьким рівнем заробітної платні.

Професійно-посадовий статус жінок, як і раніше, залишався невисоким. Серед законодавців, вищих державних службовців і керівників питома вага жінок складала 42,5%, при цьому вищі посади у цій сфері знову-таки належали чоловікам [розраховано автором за: 165, с. 186, 190]. Низький соціальний статус працюючих жінок і досі йде врозрід з високим рівнем їх освіти і кваліфікації. Вищий, ніж у чоловіків, рівень освіти жінок, який вперше був зафіксований переписом 1989 р., зберігся і на момент проведення

першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. за даними якого на 1000 зайнятих чоловіків припадало 406 осіб з повною, базовою і неповною вищою освітою, а серед відповідної групи жінок цей показник становив 548 осіб [172, с. 362-375].

Не можна сказати, що уряд не здійснює заходів, спрямованих на захист праці жінок. Трудове законодавство України містить главу «Праця жінок» статтями якої забороняється залучення вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, до нічних, надурочних робіт; встановлені обмеження праці жінок у нічний час та заборони застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими умовами праці; передбачається більш тривала, ніж за радянських часів, відпустка у зв'язку з вагітністю, пологами і для догляду за дитиною тощо [89]. З метою розв'язання проблеми жіночої зайнятості держава забезпечує надання гарантій при прийнятті на роботу і заборону звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, або дітей-інвалідів [89]. Починаючи з 1991 р. передбачаються додаткові гарантії щодо влаштування на роботу жінкам, які мають дітей віком до шести років та самотніми матерями, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів [286]. Державою здійснюються заходи щодо підтримки дітонародження, зокрема, надається грошова допомога при народженні дитини [157, 158].

Однак, проаналізувавши становище жінок на ринку праці, можна стверджувати, що проблеми гендерної рівності у виробничій сфері продовжують залишатися гострими і в сучасній Україні. Жінки, незважаючи на відповідні статті Кодексу законів про працю України, як і раніше, змушені працювати в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, широко використовується жіноча праця у нічний час. Жінки непропорційно мало представлені у вищих законодавчих органах. Зокрема, частка жінок у складі Верховної ради України VI скликання становить лише 8% [201] (для порівняння – у Верховній Раді УРСР у 1959 р. питома вага депутатів жіночої

статі становила 33,9% [104, арк. 78]). Саме жінки (разом з молоддю) у першу чергу потерпають від безробіття, низької заробітної плати тощо. Утопією є думка про можливість швидкого вирішення проблемних питань щодо жінок в Україні. Тим не менш, чим скоріше у державі стануть збалансованими соціальні, політичні й економічні процеси, тим реальнішим стане прагнення жінок до дійсного соціально-економічного рівноправ'я з чоловіками.

Серед найважливіших проблем суспільного життя є проблеми молодого покоління, його освіти, вибору професій, працевлаштування, створення сім'ї тощо. У контексті теми дослідження важливим завданням є аналіз молодіжної зайнятості та освіти. Ці соціальні характеристики визначають той аспект соціалізації молодого покоління, який мав найвиразніші відмінності при порівнянні соціалістичного минулого та сучасності.

Показник зайнятості молоді зменшувався у такій послідовності: у 1989 р. – 66,9%, у 2001 р. – 39%.

За даними перепису 1989 р. спостерігалось зменшення показників зайнятості молоді по всіх, за винятком сільськогосподарської (в якій показник зріс на 0,4%), основних галузях народного господарства УРСР, що стало наслідком процесу «перебудови». Щодо матеріальних сфер виробництва, ця тенденція була більш помітною.

З початку 90-х рр. ХХ ст. економіка країни була дестабілізована, що негативно відбилося на молодіжній зайнятості. Слід додати, що цей період характеризувався зменшенням мережі професійно-технічних навчальних закладів і у 1999 р. (порівняно з 1990 р.) обсяги підготовки (випуску) кваліфікованих робітників цими закладами Міністерства освіти зменшилися на 30% [345, с. 183]. За даними перепису 2001 р. найбільше зменшилися показники зайнятості молоді у галузях управління (на 11,6%), промисловості (на 11,5%) і науки (на 11,3%). Повільнішими темпами відбувалося скорочення чисельності молодих працівників у галузі торгівлі (на 3,8%).

Єдина сфера господарської діяльності, де спостерігалось зростання показника – сільське господарство (на 1,8%). Сталося це внаслідок поширення безробіття в містах і вимушеного працевлаштування молоді в аграрному секторі.

Поглибити аналіз основних тенденцій зайнятості молодого населення України дозволить безпосередня характеристика занять молоді. При цьому є сенс визначити найголовніші аспекти перерозподілу зайнятості молодих працівників по видах занять з урахуванням гендерних груп.

У 90-х рр. ХХ ст. почала збільшуватися питома вага молодих осіб, зайнятих сільськогосподарською діяльністю. Результати вибіркового обстеження домашніх господарств з питань економічної активності за 1999 та 2000 рр. вказують на «підвищений рівень зайнятості сільського населення України порівняно з городянами, що формується головним чином за рахунок молодших (15-19, 20-24 р.) та старших (після 55 р.) вікових груп, насамперед через самозайнятість в особистому підсобному сільському господарстві» [158, с. 178]. Водночас із зростанням відсотка молодих людей серед усіх працюючих (нагадаємо: у 1989 р. – 23,5%, у 2001 р. – 25,3%), у галузі вирівнялися показники зайнятості молоді серед чоловіків і жінок (у 2001 р. частка молодих працівників обох статей дорівнювала 1/5 частині від усієї кількості зайнятих у галузі). Отже, дійсно «наприкінці другого тисячоліття натуральне і дрібнотоварне індивідуальне та сімейне виробництво ... стає засобом виживання населення країни, яка претендує на роль сучасної європейської цивілізованої держави» [158, с. 124].

Ситуація у галузях нематеріального виробництва характеризується зменшенням заслуженого престижу багатьох професій у сферах науки, просвіти і культури, охорони здоров'я і фізичної культури. За умов, коли основною складовою демореальності є криза здоров'я населення, а рівень освіти населення і зростання його духовної і побутової культури повинні бути першочерговими державними завданнями по відношенню до виховання

молодого покоління, вказані професійні втрати є неприпустимими. Водночас простежується значна зацікавленість молоді в діяльності у сферах кредиту і страхування, управління, екстериторіальної діяльності, а також у готельно-ресторанному бізнесі і в наданні послуг домашньої прислуги.

Залучення відомостей про групи занять доповнює аналіз тенденцій молодіжної зайнятості. У групі законодавців, вищих державних службовців, керівників найвища питома вага молоді спостерігалася серед керівників малих підприємств (16,4%) та керівників структурних підрозділів (11,8%). У той же час у складі законодавців і вищих державних службовців молоді кадри становили тільки 4%, серед вищих посадових осіб їх нараховувалося лише 2,7%. Ситуація у цілому закономірна для будь-якого історичного періоду. Традиційним тут є і переважання частки чоловічої зайнятості.

Зросла питома вага молоді у групі професіоналів – до 22,3%. Викладацька діяльність для молоді була найбільш привабливою у вищих навчальних закладах. Високі відповідні показники спостерігалися серед професіоналів у галузі економіки, фінансів, управління та права (32,3%) і серед служителів релігійних культів (34,6%). Водночас великою була питома вага молоді серед секретарів та службовців, що виконують операції за допомогою клавіатури – 39,1%, чисельність яких в основному поповнювалася за рахунок молодих жінок (жінки становили 92,9% усієї кількості осіб, зайнятих цими видами діяльності).

Категорія працівників сфери обслуговування та торгівлі характеризувалася найбільшою відносною чисельністю молоді – 30,6% (продавці, працівники ресторанного обслуговування, працівники, пов'язані з наданням послуг окремим особам та манекенниці). Враховуючи велику сумарну чисельність (майже 1,5 млн. осіб) працівників торговельної сфери, охоронних та рятувальних служб, ресторанного бізнесу, сфери обслуговування окремих осіб чітко вимальовується професійно-кваліфікаційна зайнятість значної частини молодого населення України.

У складі кваліфікованих працівників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства у найчисельніших, переважно жіночих (за складом зайнятих осіб), професіях землеробів і тваринників молоді робітники становили відповідно 22,4 та 21,5%. У переважно чоловічих за складом працівників групах кваліфікованих працівників з інструментом (понад 2 млн. осіб) частка молоді дорівнювала 25,2%, операторів та складальників устаткування та машин (понад 2,5 млн. осіб) – 22,6%. Серед представників найпростіших професій (найчисельнішої професійної групи – майже 3,4 млн. осіб) молоді нараховувалося 26%. Отже, «екстремально висока частка представників найпростіших професій у наймолодшій групі зайнятих ... відображає зайнятість (часто тимчасову) простою працею за відсутності необхідного для інших занять рівня освіти і професійного досвіду та за наявності труднощів з отриманням професійно більш привабливого першого в житті робочого місця» [287, с. 470].

У 1990-і рр. відбулися значні зміни у структурі системи освіти на всіх її рівнях. За переписом 2001 р. серед молоді на кожну 1000 осіб віком від 15 до 29 років нараховувалася 91 особа з повною вищою освітою, 19 - з базовою вищою, 141 - з неповною вищою, 467 - з повною загальною середньою, 243 - з базовою загальною середньою і 31 - з початковою загальною [311]. За період з 1989 по 2001 рр. чисельність молодих осіб з вищою (повною, неповною, базовою) зменшилася відповідно з 314 до 251 особи, водночас зросла кількість молоді з початковою освітою. Негативні соціальні наслідки мало і зменшення народжуваності: кількість випускників загальноосвітніх середніх шкіл у 2001 р. становила на 15,7% менше, ніж у 1989 р. До того ж залежність професійного вибору від суми і регулярності одержуваного прибутку не давала молоді реалізовувати свої освітньо-професійні прагнення.

Отже, комплекс соціально-економічних кризових явищ спричинив загальне зменшення чисельності зайнятої молоді (особливо серед жінок) у всіх провідних народногосподарських галузях та сумнівно, з поглядом на

перспективу, переорієнтацію професійних пріоритетів молодіжної зайнятості. Потреба негайного здійснення цілого ряду соціально-економічних реформ у державі є тим більш нагальною, що негативний вплив сьогоденних суспільних проблем найгостріше відчуває на собі саме молоде покоління, яке невдовзі визначатиме майбутнє незалежної України.

6.5 Безробіття в сучасній Україні

Безробіття є однією з центральних проблем сучасного суспільства. Зараз у світі кожна третя особа працездатного віку не має роботи, або має випадковий заробіток. На початку 90-х рр. ХХ ст. до величезної армії безробітних приєдналися і громадяни колишнього Радянського Союзу. В 1991 р. було прийнято Закон України «Про зайнятість населення», в якому вказується на неприпустимість примушування до праці у будь-якій формі (ст. 1). Однак недоречність цієї статті визначається тим, що держава на той час вже втратила змогу гарантувати отримання праці для усіх бажаючих відповідно до їх уподобань, освіти та здібностей [289].

Перші безробітні у сучасній Україні були зареєстровані у червні 1991 р., однак їх кількість, у порівнянні з сучасною, була незначною, а питома вага не перевищувала 0,3% від працездатного населення у працездатному віці [290, 291, 346, 347-350]. Поступове зростання показників як зареєстрованого, так і незареєстрованого безробіття відбулося з середини 1990-х рр.: до кінця 1995 р. питома вага зареєстрованих безробітних збільшилася до 0,5%, у 1997 р. – до 1,1%, а у 2000 р. вже дорівнювала 4,2%. У 2004 - 2005 рр. відносний показник зареєстрованого безробіття зменшився до 3,5%.

У 1995 р. рівень загального безробіття перевищив рівень зареєстрованого у 11,2 рази і становив 5,6% (розраховано за методологією Міжнародної організації праці (далі - МОП) як відношення кількості осіб у віці 15-70 років до економічно активного населення відповідного віку) [291,

с. 22, 337]. У подальшому розрив між цими показниками скоротився. Найвищий рівень безробіття (за методологією МОП) було зафіксовано у період з 1998 по 2001 рр. – 11-12%, у наступні роки відбулося зниження цього показника до 8,6% (до всього економічно активного населення відповідного віку) в 2004 р. Однак, якщо прийняти до уваги міжнародні рекомендації і віднести до категорії безробітних зневірених у пошуках роботи осіб, рівень безробіття буде помітно вищим за дані, наведені Державним комітетом статистики. Проблема ускладнювалася і феноменом «прихованого безробіття» [208, с. 141].

Ще однією важливою ознакою безробіття в Україні є його тривалість. Середня тривалість незайнятості серед безробітних за методологією МОП у 2001 р. складала 23 місяця, а середня тривалість зареєстрованого безробіття – 11 місяців [351, с. 416, 427]. Довготривалий характер безробіття має не лише негативні економічні наслідки, набагато небезпечнішим є зростаючий рівень маргіналізації безробітних осіб [352, с. 10]. Навіть у 2004 р. тривалість безробіття у середньому сягала 20 місяців.

Основними причинами безробіття у 2001 р. були: вивільнення з економічних причин, тобто у зв'язку з реструктуризацією виробництва, скороченням штатів (37%); непрацевлаштування після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів (17,5%); звільнення за власним бажанням у зв'язку з низьким рівнем заробітної платні, поганими умовами праці і т.п. (34%) [346]. Динаміка змін у співвідношенні кількості представників кожної з цих груп пов'язана з особливостями економічного розвитку країни. У 1995 р., за умов порівняно меншого масштабу збитковості та ліквідації підприємств, найбільшу групу безробітних склали особи звільнені за власним бажанням – 34%. У 1999 р., коли процеси реструктуризації виробництва значно інтенсифікувалися, частка таких осіб зменшилася до 26,2%. Значно зріс відсоток тих, кого звільнили у зв'язку з виробничими змінами та скороченням штату: з 26,8% у 1995 р. до 38,8% у

1999 р. Цей показник зростав і досяг свого максимуму у 2000 р. – 40,2%. Тих, хто був звільнений за власним бажанням у 2000 р. теж стало трохи більше – 29,8%. Пріоритетність цих причин знову змінилася тільки у 2002 р., коли особи, звільнені за власною ініціативою, становили 37,8%, а вивільнених з економічних причин стало 33,5%. На той час основні зрушення у структурі виробничої системи вже відбулися, а рівень прагнення працівників до покращення умов та якості виконуваної праці став поступово зростати.

Гендерний аспект проблеми теж має свої особливості. За даними держкомстату України переважну більшість зареєстрованих безробітних складала жінки (63,2% від загальної кількості зареєстрованих безробітних у 2001 р.) [351]. Саме жінкам набагато важче працевлаштуватися на роботу після закінчення навчальних закладів (18,4% серед усіх безробітних жінок), їх частіше, ніж чоловіків, вивільняють з економічних причин (37,7% серед усіх безробітних жінок) [351, с.417]. У цілому існує більший попит на чоловічу робочу силу, аніж на жіночу: у 2001 р. із 96,9 тис. робочих місць лише 20,9 тис. були вільні для працевлаштування жінок [292, с.52].

Безробітні жінки, частіше, ніж чоловіки перебувають на обліку служби зайнятості, тому що менш схильні до активного пошуку роботи. Серед безробітних за методологією МОП питома вага безробітних чоловіків завжди була трохи вищою, ніж жінок. Так, у 2002 р., з 1104,6 тис. жінок, що були визнані безробітними за методологією МОП, 58,4% було зареєстровано у службі зайнятості. Щодо чоловіків показник був значно нижчим - лише 30,3% від загальної кількості безробітних чоловіків перебували на обліку відповідної установи [351]. За результатами опитувань чоловіки частіше, ніж жінки висловлюють готовність негайно приступити до роботи.

Молодь відноситься до однієї з найуразливіших щодо безробіття соціально-демографічних груп. Рівень безробіття серед молоді є високим, хоча в останні роки і намітилася тенденція до його зниження. Третина всіх безробітних, які перебувають на обліку в службі зайнятості – молоді люди

віком до 28 років. Найбільш високий рівень безробіття серед молодих осіб було зареєстровано у першій половині 1990-х рр., коли питома вага молоді серед офіційно зареєстрованих безробітних сягала майже 40% [249, с. 87]. Наприкінці 1990-х рр. цей показник зменшився до 31%, а у 2004 р. становив 23,4%. Загалом з 1992 по 2004 рр. чисельність офіційно зареєстрованих безробітних молодших вікових груп (до 28 років) зросла більше, ніж у десять разів: з 22,2 тис. осіб до 265, 8 тис. осіб [249, с. 103]. За критеріями МОП питома вага молодих безробітних була вищою: у 1999 р. питома вага безробітних у віці 15-29 років досягала 45%, зменшившись у 2004 р. до 38,3%.

Основною причиною незайнятості сучасної молоді є труднощі з працевлаштуванням після закінчення школи або вищих навчальних закладів (біля третини безробітних у віці до 28 років – випускники навчальних закладів [253, с. 59]). Питома вага безробітних осіб, які не були працевлаштовані після закінчення вищих навчальних закладів, у 1990-і рр. поступово зростала: у 1995 р. частка таких безробітних становила 16,9%, у 1999 р. – 17,5% і досягла свого максимального значення у 2000 р. – 18,3%. Пізніше показник почав зменшуватися, але у 2004 р. він знову зріс до 18%. Особливо важко працевлаштуватися особам за умов відсутності відповідної професії або кваліфікації, тому рівень безробіття є найбільш високим у вікових групах від 15 до 19 років (у 2002 р. він дорівнював 28,9% при загальному показнику в 10,1%). Крім того, молодь часто потерпає від звільнення у зв'язку з реорганізацією виробництва та скороченням штатів.

У контексті теми дослідження важливим є регіональний аналіз динаміки безробіття в Україні. Ця проблема актуальна і внаслідок її недостатньої наукової розробки. Тенденція до поглиблення економічної кризи у суспільстві безпосередньо вплинула на зростання показників рівня безробіття як у республіці в цілому, так і в регіонах зокрема. Вже на початку 1992 р., при республіканському рівні безробіття в 0,3%, регіональні

показники коливалися в межах від 0,1 до 0,8% [346]. Найбільш вразливими щодо безробіття виявилися області Західного регіону, в яких показники становили від 0,5 до 0,8%, а ринок праці формувався за рахунок сільськогосподарського населення [209, с. 25]. До регіонів з найменшими показниками рівня зареєстрованого безробіття відносилися Східний і Південний регіони, а також Волинська, Черкаська і Чернівецька області.

Невдовзі швидкі темпи зростання рівнів безробіття охопили більшість західних областей республіки. Тенденція залежності рівня безробіття від питомої ваги сільського населення почала остаточно усталюватися. У промислових регіонах частка безробітних залишилася на попередньому рівні. Отже, на відміну від радянських часів, коли надлишкова робоча сила формувалася передусім в індустріальних регіонах і серед міського населення, безробіття в період незалежності найшвидше охопило аграрні області.

З 1994 по 1996 рр. у цілому по республіці показник зареєстрованого безробіття зріс лише на 0,4%. Регіональний спектр змін був виразнішим. Максимальними показниками вже традиційно характеризувався Західний регіон. Найвищий рівень безробіття залишався в Івано-Франківській області, де він досяг 1,5%. В інших областях регіону показники також збільшилися у порівнянні з 1992 р. приблизно удвічі. Процес зростання безробіття характеризував також Житомирську, Чернігівську та Київську області Центрального регіону, в яких показник у 1996 р. досяг 0,5-0,8%. Найшвидше почав зростати рівень безробіття (у 3-4 рази) в індустріальних Луганській та Харківській областях Східного та Північно-Східного регіонів (хоча в них показник і не перевищив 0,3-0,4%). Отже, безробіття поступово охоплювало всю республіку.

З 1996 по 1997 рр. відбулося зростання рівня зареєстрованого безробіття в усіх областях України та в АР Крим у 2-6 разів. За попередні роки такого значного підвищення показників не спостерігалось. Рівень безробіття менший за 1% залишався лише в Одеській (найменший показник -

0,3%), Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Харківській та Херсонській областях. У решті областей Південного і Східного регіонів та в АР Крим показники теж були порівняно невисокими – від 1 до 1,2%. Такий же рівень безробіття мали й Вінницька, Черкаська, Чернівецька та Полтавська області. В інших областях Західного та Центрального регіонів показники були значно вищими – 2-3,3%.

Аналогічні відмінності спостерігалися і протягом наступних двох років при значному зростанні рівнів зареєстрованого безробіття в усіх регіонах республіки. У 1999 р. найвищі відповідні показники коливалися у межах 5–7,2%. Більше, ніж утричі зріс розрив між мінімальним (Хмельницька область) та максимальним (Івано-Франківська область) показниками. Показник рівня зареєстрованого безробіття досяг в Україні найвищої позначки у 2000 р. – 4,2%. Максимальним тоді був і показник, обчислений за методологією МОП – 11,6%. Криза зайнятості мала тенденцію не тільки до збільшення своїх обсягів, але й до зміни своєї якості. По-перше, безробіття, як вже зазначалося, стало переважно довготривалим, по-друге – максимальною стала питома вага молоді, непрацевлаштованої після закінчення навчання.

Таким чином, на у 1999-2000 рр. виникли передумови до спалаху масштабного соціального конфлікту. Провідні дослідники проблеми вказували, що вищезазначені показники є близькими до відмітки, яка може стати для України критичною і загрожує "соціальним вибухом" [158, с. 184]. За оцінкою Е. М. Лібанової критичний поріг безробіття у республіці становить 15% [210, с. 71]. Згідно міжнародних класифікацій наявність рівня безробіття в межах 8-13% відповідає кризовому стану економічної системи, 13-21% - гострій кризі, а 21-34% - краху економіки [159, с. 40].

За даними МОП у 22 областях України у 2000 р. рівень безробіття перетнув межу у 10%, а в Чернівецькій області зріс аж до 17,1%. На регіональному рівні вибухонебезпечна ситуація за умов її тривалості могла стати реальністю. Незважаючи на те, що показники рівня зареєстрованого

безробіття були значно меншими, саме у 2000-2001 рр. в абсолютній більшості областей вони стали найбільшими за весь період існування незалежної України. Максимальний рівень безробіття у 2000 р. за національною методологією було зареєстровано у Чернігівській області – 7,5%. В усіх областях Західного, Центрального та Північно-Східного регіонів, за винятком Вінницької та Хмельницької, рівень безробіття зріс до 4,3-7%. Того ж року свого найбільшого рівня досягло зареєстроване безробіття у Харківській області (3,7%) та в Криму (2,8%). Всі інші індустріально розвинені регіони характеризувалися максимальними показниками вже на початку 2001 р.

Недостатня ефективність механізмів державного регулювання регіонального розвитку, коли пріоритетність надання цільової інвестиційної допомоги окремим регіонам не завжди була виправданою, спричинила зміни у територіальній диференціації кризи зайнятості населення. У 2002-2003 рр. сформувалася тенденція зростання рівнів як зареєстрованого безробіття (до 3,5-6,1%), так і визначеного за критеріями МОП (від 5,9 до 12,9%) в усіх південних областях України та в Криму. До того ж, мало змінилася на краще й ситуація у Західному та Північно-Східному регіонах. В індустріальних областях хоча й залишалися найнижчі показники обох типів обчислення рівнів безробіття (у межах 2,6-3,8% за національною методологією та від 7,4 до 10,8% за методологією МОП), але вони були ненабагато меншими у порівнянні з кризовими 2000 – 2001 рр.

Суспільно-політичні зміни, що характеризували Україну у 2004-2005 рр., не стали зламним моментом у справі подолання явища безробіття. Якщо у 12 областях республіки спостерігалось протягом цих років певне зменшення показників рівня безробіття, то в інших 12 областях та в АР Крим ці показники, навпаки, зросли. При цьому щодо зареєстрованого безробіття у Тернопільській (7,5%), Чернівецькій (6%), Черкаській (5,7%), Херсонській (5%), Одеській (2,1%) областях та в Криму (3,4%) вони стали навіть

більшими, ніж у 2000-2001 рр. Отже, політична та економічна нестабільність у країні ще більше ускладнювали ситуацію.

Таким чином, перші прояви кризи зайнятості, які почали виявлятися на регіональному рівні в УРСР, у 90-х рр. ХХ ст. змінилися безробіттям. Дуже швидко сформувалися вкрай дестабілізуючі риси цього соціального феномену: зростання рівня та середньої тривалості безробіття, а також його поширення серед молоді, яка уособлює соціально-демографічний потенціал країни. Динаміка масштабів і структури безробіття на місцях виявилася набагато складнішою, що стало перешкодою для його успішного подолання. Тому необхідним є державне планування регіонального розвитку шляхом створення і реалізації цільових соціальних програм.

ВИСНОВКИ

У монографії розглянуті характеристики етносоціальних процесів, які відбувалися на протязі десяти років між переписами населення 1989 та 2001 рр., аналіз динаміки цих процесів та їх тенденцій найбільш узагальнено представляють ту етносоціальну ситуацію, що склалася в Україні на початку 90-х років ХХ ст. – тих років, коли почалося становлення незалежної української держави. Саме в ці роки Україна вступила у тривалий період трансформації суспільства в цілому. Певна річ, ці докорінні перетворення вже спричиняють суттєві зміни чисельності, мовної компетенції, освіченості, трудової зайнятості, соціальної мобільності, соціально-професійної структури та ще багатьох інших параметрів населення України.

У вітчизняній історіографії відсутні узагальнюючі праці з історії розвитку українського суспільства, в яких питання соціально-демографічного, етнодемографічного та етносоціального змісту розглядалися б комплексно, на основі взаємодоповнюючого аналізу статистичних даних загальних переписів та вибіркового обстежень населення, а також урядових рішень і постанов, що визначали динаміку етносоціальних змін в Україні в останнє десятиріччя ХХ ст.

На підставі критичного вивчення широкого кола джерел, відповідно до поставлених завдань, результати зводяться до наступного:

- Українське законодавство надає широкі можливості для задоволення національними меншинами прав та свобод. Присутність положень стосовно захисту їх прав у багатьох різноманітних законодавчих актах свідчить про намагання держави охопити правовим полем якнайбільше аспектів суспільного життя, захистити права меншин в усіх можливих ситуаціях етнонаціонального розвитку. Проте, декларування прав, навіть на рівні законів, це ще тільки передумова для їх реального втілення в життя. Тому важливого значення набувають механізми впровадження в життя норм закону, фінансова та матеріальна їх підтримка. Неабияку роль відіграють

засоби масової інформації у формуванні громадської думки щодо спільного життя різних етносів в українському суспільстві, у створенні атмосфери взаємоповаги і толерантності у сфері міжетнічних стосунків, що є важливою передумовою консолідації суспільства.

- Подальший розвиток законодавства стосовно соціального забезпечення має бути спрямований на створення максимальних умов для забезпечення гарантій права на соціальний захист громадян України та приведення його у відповідність до міжнародних стандартів. Соціальний захист населення регламентується низкою Законів України, інших нормативно-правових актів. Демократизація суспільства, а також незворотній процес формування партнерських відносин між владою, з одного боку, а також потенційними утримувачами соціальних послуг з іншого боку, вимагає систематизації правових документів з питань соціального захисту.

- За роки існування Пенсійного фонду України, як окремого органу державної влади, відповідального за реалізацію політики у сфері пенсійного забезпечення, в українському суспільстві відбулися перетворення пов'язані, перш за все, з перебудовою економічного устрою держави, переходом до системи ринкових відносин в економіці. Це, в свою чергу, не могло не вплинути на реалізацію державою соціальної політики, як основного елемента стабільності і злагоди у суспільстві.

Водночас перехід на фінансування пенсій через Пенсійний фонд не тільки не міг відразу вирішити всі проблемні питання у сфері пенсійного забезпечення, а навпаки – він висвітлив та окреслив багато проблем та чинників, як в самій пенсійній системі, так і далеко за її межами, що суттєво впливають на фінансовий стан цієї системи, але яким, на жаль, раніше не приділялося належної уваги і яких й зараз не помічають або не хочуть помічати критики пенсійної реформи.

- Природний рух населення постійно вносить зміни у співвідношення складу населення за статтю та віком. Цей процес знаходиться в прямій

залежності від кількості народжуваних дівчаток і хлопчиків; співвідношенні смертності серед чоловіків і жінок; кількості чоловіків і жінок у складі емігрантів та мігрантів тощо.

Вивчення аналізу динаміки статеві-вікової структури населення України свідчить про перевагу кількості жінок у загальній чисельності населення, причому ця перевага характерна також для більшості вікових груп.

В свою чергу, найістотнішою рисою цих змін є постаріння населення як наслідок кризових демографічних процесів, обумовлених особливостями соціально-економічного розвитку, які в 1990-х роках суттєво поглибилися. Цим процесам також притаманна регіональна специфіка.

За віковою структурою виявлені відмінності й в складі етнічних груп. Так, чисельність українців, як і інших етносів, що проживають в Україні, характеризується сталим збільшенням осіб старшої вікової категорії й зменшенням представників молодшого покоління.

- Період незалежності (1990-2000 рр.) в Україні поглибилися та загострилися кризові демографічні процеси, які негативно відбилися не тільки на статеві-віковій, а й на етнонаціональній структурі її населення. Депопуляція, постаріння, міграції, економічні негаразди були притаманні для всіх її регіонів, а особливо відчувалися в сільській місцевості, де зосереджена переважно етнічно однорідна частина населення - українці. Саме тому реформування аграрного сектору може привести не тільки до економічного благополуччя, позитивних зрушень в соціальній сфері, стабілізації та збільшення чисельності, а й відродження української нації, що і є основною метою існування української державності.

- Рівень урбанізації мав значні відмінності між окремими етнічними меншинними групами. Вищим він був серед тих меншин, що дисперсно розселені переважно в східних та південних областях. Зберігалися також і істотні відмінності в рівні урбанізації етнічних груп за мовними ознаками. Найбільш урбанізованими є зросійщені за мовою представники меншинних груп.

- Визначальною ознакою етномовних процесів в Україні за радянських часів, насамперед в урбаністичному середовищі, стала деукраїнізація. Її безпосереднім проявом було зменшення питомої ваги українців та україномовних серед усього населення. Навпаки, частка росіян та російськомовного населення невпинно зростала. Такі зміни за радянських часів стали прямим наслідком становища в Україні українців як підпорядкованої більшості, а росіян – як домінантної меншості.

- На зміни етнічного складу та мовної структури населення в цьому напрямі мали вплив не лише процеси природного відтворення українців та росіян, а передусім міграції та процеси мовної та етнічної асиміляції. Радянська міграційна політика «обміну кадрів» призвела до масового переселення за межі України українців, де вони вже в другому поколінні перетворювалися на росіян не лише в Росії, але й в інших союзних республіках. Навпаки, на територію України, насамперед до міст, масово переселялися росіяни, які не зазнавали природної етнічної асиміляції. Мало того, вони не адаптувалися навіть до українського середовища. Крім росіян, до України переселялися представники союзних республік та автономій, які навіть в умовах дисперсного розселення зазнавали не природної мовної та етнічної українізації, а російщення. В умовах домінування в містах України російської мови розгорнулися процеси масової мовної та етнічної асиміляції (зросійщення) українців, особливо в містах східних та південних областей. Це призвело до того, що серед міського населення цих регіонів, хоча росіяни й залишалися в меншості, за винятком Криму, у мовній структурі переважало російськомовне населення. При цьому частка росіян серед російськомовного населення становила лише дві третини. Російськомовні складали більшість серед усього населення в кожному без винятку обласному центрі на півдні та сході. Домінування російськомовних в обласних центрах безпосередньо впливало на мовну ситуації в кожній із цих областей.

Незважаючи на відсутність дієвої державної мовної політики, сам факт

існування незалежної України призвів до змін вектору етномовних процесів. Зросла чисельність та збільшилася частка українців серед міського населення, незважаючи на те, що з початку 90-х рр. розгорнулися депопуляційні процеси, їхня частка серед міського населення збільшилася. Скоротилася чисельність та частка інших етнічних груп, насамперед росіян. Це зменшення було викликане не лише депопуляцією та міграцією, але й етнічними процесами. Частина росіян та представників інших етносів, що мали змішане етнічне походження, визнали свою належність до українців.

- Мовна структура міського населення змінювалася на користь україномовних. При цьому склалася на перший погляд парадоксальна ситуація: зросла частка україномовних у загальній чисельності етнічних меншинних груп, а серед українців, навпаки зменшилася. Такі зміни відбулися внаслідок того, що частина осіб, які мали змішане українсько-російське походження, визнали свою належність до українців, але за мовою залишилися росіянами. Позитивним наслідком змін мовного середовища українців стало також зменшення чисельності та частки осіб, що не визнавали українську мову ні в як рідну, ні навіть як другу, тобто визнавали лише власне українське походження як залишкову ознаку етнічності. До того ж, за роки незалежності значно зріс рівень адаптації до україномовного середовища всіх без винятку етнічних груп (визнання української мови як другої). Етномовні процеси в урбаністичному середовищі України мали істотні територіальні відмінності. Серед українців у всіх західних та центральних областях зросла частка україномовних, а в південних та східних областях зміни етнічної самоідентифікації не відповідали змінам мовної ідентичності.

- В умовах економічних негараздів у містах, зокрема, зростанню безробіття, по суті припинилась міграція сільського населення. З 1996 року в Україні фактично сформувалась тенденція притоку міських жителів до сіл над зворотним потоком. В сучасних умовах відносно небагато молодих

людей залишають село назавжди. Серед відїжджаючих превалюють дві категорії - це юнаки, які призиваються до армії, та юнаки і дівчата, котрі вступили до вищих та середніх навчальних закладів, до профтехучилищ.

Зовнішня і внутрішня міграція населення у 1990-х роках певною мірою впливала на динаміку змін його чисельності в Україні в цілому і у сільській місцевості зокрема. Своєрідний характер носила міграція населення, яке було зайняте в аграрній сфері: до середини 1990-х років вона характеризувалася масовим відтоком людей із сільської місцевості у міста, промислові регіони. У другій половині 1990-х спостерігався зворотний процес. Значно зменшився об'єм сільських мігрантів у міста й промислові райони, а чисельність громадян, які з міст переселялися на постійне проживання у сільські населені пункти і зайнялися сільськогосподарським виробництвом відповідно істотно зросла.

- Міграційні процеси слід розглядати як одну із основних причин соціального занепаду українського села протягом досліджуваного періоду, оскільки вони впливають на перерозподіл населення, «вимиваючи» із сіл прошарок не тільки працездатних, але й дітонароджуваних груп населення, загострюючи процес старіння, знижуючи природний приріст сільських жителів.

Однією із форм можливого регулювання зовнішньої міграції є розвиток легальної трудової міграції. Повинно вирішитись питання про повний статистичний облік трудових маятникових та сезонних мігрантів із сільської місцевості, організація моніторингу процесу трудових маятникових та сезонних міграцій на селі та проводити наукові дослідження з даної проблеми.

На сьогодні процес міграції селян є однією з найактуальніших проблем розвитку аграрного сектору України. Поряд із внутрішньою міграцією селян в останнє десятиріччя посилилась зовнішня міграція працездатної сільської молоді, погіршуючи і до того складну демографічну ситуацію. Щорічно за

кордон виїжджає близько 50 тисяч селян, серед яких основними категоріями є молодь і жінки. Особи молодші працездатного віку в структурі тих, хто виїжджає, становлять понад 90 %, а співвідношення між чоловіками і жінками – 52 і 48 %.

Сучасні міграційні процеси відбуваються стихійно, їм притаманний вищий рівень освіти та професійної кваліфікації трудових мігрантів, ніж це було у роки попереднього перепису.

На сучасному етапі для успішного реформування сільськогосподарського сектору найважливішим є сталість демографічних процесів, припинення міграції працездатного населення. Незважаючи на прийняття державою протягом останнього десятиріччя правових актів, які б, здавалося, повинні покращити міграційну ситуацію на селі, становище у цій сфері залишається критичним.

- Ситуація яка склалась в країні після отримання незалежності, була досить складною, і ті соціальні та економічні передумови, що склались, визначали характер та зміст міграційних процесів. Зокрема, нестабільна політична та економічна ситуація, спонукали до можливих шляхів її вирішення як на особистому так і на груповому рівнях. Вихід знаходили в еміграції до інших країн із кращими соціально-політичними умовами. Крім того, за період часу від утворення незалежної держави до початку XXI ст. ситуація змінювалась. Спостерігалась певна динаміка у соціальних детермінантах еміграції. Визначальними соціальними чинниками такої еміграції були: об'єднання сімей, повернення на етнічну батьківщину.

- Основними соціальними мотивами еміграції в сучасний період були економічні мотиви. Вони мають свою реалізацію серед різних соціальних груп населення, в основному серед економічно активного, спочатку через тимчасову трудову міграцію, а потім і еміграцію. Наступним визначальним соціальним мотивом є – етнічний. Він пов'язаний із бажанням повернутись на батьківщину, а також із возз'єднання з родиною. Визначено наявність

релігійних мотивів та культурних мотивів еміграції.

Для формування соціальної мотивації еміграції важливою є спільна дія двох наступних факторів: системна криза, що унеможливорює реалізацію власних можливостей особистості, зниження життєвого рівня населення, яке по-різному відбивається на добробуті та прибутках громадян, погіршення екологічної ситуації; привабливість інших країн і можливість там реалізуватись і підвищити власний рівень життя. Зазвичай, перевага позитивних факторів у країні можливого переселення переважає дію негативних факторів у місцях проживання.

Тиск кризових чинників по-різному виявляється щодо різних етнічних груп в Україні, потенційні можливості представників різних етносів у майбутньому можуть стати одним із основних чинників соціальної мотивації еміграції з України.

- Під час вибору майбутньої країни проживання діє цілий комплекс факторів, серед яких найбільш вагомими для емігрантів є: попередній досвід перебування закордоном, можливості спілкування із мешканцями майбутньої країни проживання, а також колишніми співвітчизниками, які там уже проживають. Таке спілкування, зокрема соціальне, має особливе значення, оскільки новоприбулі емігранти, в першу чергу орієнтуються на їх досвід інтеграції у нове суспільство. Завдяки таким зв'язкам емігранти можуть отримати різноманітну допомогу, не лише матеріального, психологічного характеру, а також підтримку через просту пораду. Щоправда, в останні роки прослідковується тенденція структурно-організаційного сепарування від емігрантів попередніх історичних періодів.

Зокрема, через створення громадських організацій, вступити до яких – проблематично. Компаративний аналіз процесів у двох групах емігрантів (“давніх” та новітніх) може стати предметом спеціального дослідження, що дасть змогу більш глибоко прослідкувати вплив історико-соціальних факторів на адаптацію вихідців з України в країнах поселення.

Щодо соціального статусу українців за межами України, та його динаміку визначити досить складно, бо в нових умовах фактори, які детермінують соціальний статус у країні прибуття, діють неоднозначно: скажімо, якщо він був достатньо високим на батьківщині (у такому випадку причиною еміграції були етнічні обставини), то зберегти його на такому ж рівні за кордоном досить складно. Але, безумовно, у тому, в якій ситуації опиниться емігрант за межами України, залежить і від країни, до якої він мігрує. За умови, коли еміграція здійснюється в країни СНД, (а саме найчисельніший потік мігрує до Росії), зберегти свій соціальний статус, та в подальшому здійснити соціальну мобільність значно легше. На наш погляд, цьому сприяють такі фактори, як знання мови (потенційно більшість мігрантів володіє російською мовою), невелика етнокультурна та етнопсихологічна дистанції. Крім мовного фактору, важливим моментом є те, що мігранти у своїй більшості є людьми молодого віку і є соціально активними.

- Етносоціальні процеси визначалися, у першу чергу, абсолютним чисельним переважанням українців у всіх, без винятку, суспільних та професійно-галузевих групах. Зростала питома вага етнічних українців серед робітників і службовців у промисловості та в усіх провідних сферах нематеріального виробництва. На співвідношення соціально-класових та галузево-професійних груп у складі етносів передусім впливали зміни у їх поселенській структурі.

Успадковані від радянських часів зменшення народжуваності, дисбаланс у рівнях соціально-демографічного розвитку регіонів, невирішеність гендерних питань у сфері зайнятості багаторазово посилювалися в сучасній Україні суспільною кризою. У 1990-і рр. відбулося зменшення питомої ваги зайнятого населення, що спричинило зростання коефіцієнтів сімейного навантаження на одну зайняту особу та навантаження на одного працюючого у народному господарстві. Зазнала суттєвої трансформації

соціально-класова структура, формування якої ускладнюється зубожінням населення і відсутністю потужного середнього класу, який повинен стати запорукою економічної і політичної стабільності у суспільстві. Нагальними завданнями є: запобігання зростанню і сприяння зменшенню обсягів безробіття, вирішення гендерних питань та збільшення турботи про молоде покоління, врахування інтересів всіх етнічних груп з метою проведення зваженої національної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. К., 1996. С. 4.
2. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» /Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. /Упоряд.: І.О. Кресіна, О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка. (керівник). За ред. В.Ф. Панібудьласки. К.: Вища школа, 1997. Ч. 2. С. 519-530.
3. Закон Української РСР «Про зайнятість населення» //Відомості Верховної Ради України. К., 1991. № 14. С. 361-375.
4. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» //Відомості Верховної Ради України. К., 1991. № 22. С. 571-575.
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» //Відомості Верховної Ради України. К., 1991. № 25. С. 656-666.
6. Закон України «Про освіту» //Відомості Верховної Ради України. К., 1991. № 34. С. 943-961.
7. Закон України «Про освіту» //Відомості Верховної Ради України. К., 1996. № 21. С. 253-278.
8. Закон України «Про загальну середню освіту» //Відомості Верховної Ради України. К., 1999. № 28. С. 547-562.
9. Закон України «Про громадянство України» //Відомості Верховної Ради України. К., 1991. № 50. С. 1443-1451.
10. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство» //Відомості Верховної Ради України. К., 1997. № 23. С. 363-374.
11. Закон України «Про об'єднання громадян» //Відомості Верховної Ради України. К., 1992. № 34. С. 1157-1166.
12. Закон України «Про національні меншини в Україні» //Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів /Упоряд.

М.І. Панчук та інші. К.: Наукова думка, 1996. С. 491-493.

13. Закон України «Про друковані засоби масової інформації» //Відомості Верховної Ради України. К., 1993. № 1. С. 2-15.

14. Закон України «Про вибори народних депутатів України» //Відомості Верховної Ради України. К., 1993. № 48. С. 1099-1122.

15. Закон України «Про вибори депутатів і голів селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» // Відомості Верховної Ради України. К., 1994. № 8. С. 175-199.

16. Закон України «Про вибори народних депутатів України» //Відомості Верховної Ради України. К., 1997. № 44. С. 787-822.

17. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» //Відомості Верховної Ради України. К., 1998. № 7. С. 90-115.

18. Закон України «Про вибори Президента України» //Відомості Верховної Ради України. К., 1999. № 14. С. 274-304.

19. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» // Відомості Верховної Ради України. К., 1994. № 10. С. 246-262.

20. Закон України «Про біженців» // Відомості Верховної Ради України. К., 1994. № 16. С. 415-420.

21. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України. К., 1997. № 24. С. 379-429.

22. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» //Відомості Верховної Ради України. К., 1999. № 20. С. 426-443.

23. Закон України «Про Автономну Республіку Крим» //Відомості Верховної Ради України. К., 1995. № 11. С. 223-226.

24. Закон України «Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в АР Крим» // Відомості Верховної Ради України. К., 1995. № 15. С. 344-345.

25. Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим»

// Відомості Верховної Ради України. К., 1998. № 29. С. 546-557.

26. Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» // Відомості Верховної Ради України. К., 1999. № 5-6. С. 64-87.

27. Загальна Декларація прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упор. Ю.К. Качуренко. К., 1992. С. 19-20.

28. Заключний акт НБСЄ //Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упор. Ю.К. Качуренко. К., 1992. С. 182-189.

29. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» //Відомості Верховної Ради України. 1991. №21. Ст. 252 (із змінами).

30. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» // Відомості Верховної Ради України. 1998. №23. С. 6 – 14.

31. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпечених сім'ям» // Відомості Верховної Ради України. 2000. №35. – Ст.290. (зі змінами від 24.10. 2002, Закон №208-IV).

32. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» // Відомості Верховної Ради України. 2000. №22. Ст. 171.

33. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 16. Ст. 200; 1992. № 13. Ст. 178; 1993. № 10. Ст. 76; 1995, №16. Ст. 11; 1996. № 35. Ст. 162; 1997. № 6. Ст. 45; 1998. № 21. Ст. 109; 1999. № 9. Ст. 74.; 2001. № 44. Ст. 230.; 2003. №№ 10-11. Ст. 87.

34. Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» // Урядовий кур'єр. 2000. 16 серпня.)

35. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року № 1058 – IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. №51. Ст. 107.

36. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 52. Ст. 301.

37. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст. 190; 1997. №12. Ст. 103; №45. Ст. 228.

38. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» // Відомості Верховної Ради України. 1993. - № 45. Ст. 425; 1995. № 44. Ст. 329; 1996. № 1. Ст. 1; № 3. Ст. 11; 1997. № 8. Ст. 62; 1999. №24. Ст. 209; 2002. № 35. Ст. 263; № 52. Ст. 379; 2003. № 10-11. Ст. 86; № 45. Ст. 359.

39. Закон України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист» // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 40-41. Ст. 249; 2001. № 24. – Ст. 127; № 9. Ст. 38.

40. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 4. Ст. 18 (із змінами).

41. Закон України «Про соціальні послуги» від 24 червня 2004 р. № 1891-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 50. Ст. 537

42. Закон України Про освіту // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 34. 20 серпня. Ст. 451. С. 943-961.

43. Указ Президента України «Про соціальний захист населення в умовах лібералізації цін» // Урядовий кур'єр. 1992. 1 січня

44. Указ Президента України «Про положення про Міністерство праці та соціальної політики України» // Офіційний вісник України. 2000. №35. С. 15.

45. Указ Президента України «Про основні напрямки соціальної

політики на період до 2004 р.» // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. Ст. 858.

46. Указ Президента України «Про державну допомогу дітям, які вчаться за гірничими спеціальностями і чий батьки загинули або стали інвалідами на вугледобувних підприємствах» // Урядовий кур'єр. 1999. 10 червня.

47. Указ Президента України «Національна програма «Діти України» // Урядовий кур'єр. 1996. №15-16. 25 січня.

48. Указ Президента України «Про затвердження Заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт, які залишила без піклування батьків» // Урядовий кур'єр. 1998. №207-208. 11 листопада,

49. Указ Президента України «Про затвердження Комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві» // Урядовий кур'єр. 1998. №57-58. 26 березня.

50. Указ Президента України «Про Національний фонд соціального захисту матерів і дітей «Україна – дітям» // Урядовий кур'єр. 1997. № 220-221. 23 листопада.

51. Указ Президента України «Про положення про Міністерство праці та соціальної політики України» // Офіційний вісник України. 2000. № 35. С. 15.

52. Указ Президента України «Про Положення про Пенсійний фонд України» від 01.03.2001 р. // Офіційний вісник України. 2001. №9. С. 30.

53. Декларація про державний суверенітет України /Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. /За ред. В.Ф. Панібудьласки. К., 1997. Ч. 2. С. 574-578.

54. Декларація прав національностей України /Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. /За ред. В.Ф. Панібудьласки. К., 1997. Ч. 2. С. 607-608.

55. Документ Копенгагенського совещання Конференції по людському виміру СБСЕ // Міжнародні акти о правах людини: Сб. док. М., 1998. С. 653-664.

56. Документ Московського совещання Конференції по людському виміру СБСЕ // Міжнародні акти о правах людини: Сб. док. М., 1998. С. 667-673.

57. Декларація Гельсінської зустрічі на найвищому рівні (10 липня 1992 р.) // Політика і час. – 1993. - № 5. – С. 64-73; Декларація Гельсінської зустрічі на найвищому рівні (10 липня 1992 р.) // Політика і час. – 1993. - № 6. – С. 68-80; Яремчук Р. Міжнародний захист меншин // Політика і час. – 1997. - № 9.- С. 42.

58. Декларація Лиссабонського Самміта // Міжнародні акти о правах людини: Сб. док. – М., 1998. – С. 690.

59. Декларація о збереженні суверенітету, територіальної цілісності і неприкосновенності границь держав-учасників Содружества Независимых Государств (16 квітня 1994 г.) // Політика і час. – 1994. - № 6. – С. 88.

60. Ашгабатська декларація про розвиток співробітництва і зміцнення довіри у відносинах між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав від 24 грудня 1993 р. (неофіційний переклад) // Політика і час. – 1994. - № 2.- С. 95.

61. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Республікою від 19 листопада 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. - № 49. – С. 912-913.

62. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою від 29 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 9. – С. 219.

63. Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь (17 липня 1995 р.) // Політика і час. – 1995.

- № 8. – С. 81-82.

64. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Казахською Радянською Соціалістичною Республікою від 20 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 32. – С. 873.

65. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Казахстан (20 січня 1994 р.) // Політика і час. – 1994. - № 3. – С. 74.

66. Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою (6 грудня 1991 р.) // Політика і час. – 1992. - № 4. – С. 25-27.

67. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою (4 травня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. - № 6. – С. 26-27.

68. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 43. – С. 1375-1377.

69. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Естонською Республікою (26 травня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. - № 7-8. – С. 16.

70. Декларація про поглиблення співробітництва і партнерства між Україною і Естонською Республікою (24 травня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. - № 7. – С. 83.

71. Договір про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Узбекистан (25 серпня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. - № 9-10. – С. 21-24.

72. Декларація про шляхи розширення та поглиблення Україно-Узбецького співробітництва від 20 червня 1995 р. // Політика і час. – 1995. - № 7.- С. 91.

73. Договір про дружні відносини і співробітництва між Україною і Республікою Болгарією (5 жовтня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. - № 11-12. – С. 4-5.

74. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Туркменістаном (10 жовтня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. - № 1.-12. – С. 7-9.

75. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова (23 жовтня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. - № 11-12. – С. 11.

76. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Азербайджанською Республікою від 9 грудня 1992 р. // Політика і час. – 1993. - № 1 . – С. 82-83.

77. Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною і Республікою Грузія (13 квітня 1993 р.) // Політика і час. – 1993. - № 5. – С. 76.

78. Декларація про перспективи розвитку співробітництва між Україною і Республікою Грузія і спільних підходів щодо питань міжнародних відносин (9 січня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. - № 2. – С. 91.

79. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 8 лютого 1994 р. // Політика і час. – 1994. - № 3. – С. 78.

80. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Чеською Республікою (26 квітня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. - № 6. – С. 74-76.

81. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Латвійською Республікою (23 травня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. - № 7. – С. 74.

82. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Киргизькою Республікою (19 червня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. - № 7. – С. 87.

83. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Грецькою Республікою (11 жовтня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. - № 12. – С. 76.

84. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Вірменія (14 травня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. - № 6. – С. 77.

85. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1990. - №31. – 31 липня. – Ст. 429. - С. 595-598.

86. Державна програма зайнятості населення на 2001-2004 роки, затверджена Законом України від 7 березня 2002 року // Урядовий кур'єр. – 2002. - 17 квітня.

87. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1990. - №31. – 31 липня. – Ст. 429. - С. 595-598.

88. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. – К., 1997. - № 10. – С. 149-156.

89. Кодекс законів про працю України. Гл. 12. Праця жінок. Ст.ст. 174-186 // Кодекс законів про працю України. Чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 вересня 2007 р. (відповідає офіційному текстові). – К.: Видавець Паливода А.В. – 2007. – 104 с. (С. 67-72).

90. Меморандум Совета глав государств Содружества Независимых Государств «Основные направления интеграционного развития Содружества Независимых Государств» (21 октября 1994 г.) // Політика і час. – 1994. - № 12. – С. 78.

91. Меморандум о поддержании мира и стабильности в Содружестве Независимых Государств (10 февраля 1995 г.) // Політика і час. – 1995. - № 3. – С. 85.

92. Меморандум про подальше зміцнення відносин дружби і співробітництва між Україною і Республікою Казахстан та реалізацію досягнутих домовленостей (11 серпня 1994 р.) // Політика і час. – 1994. - № 9. – С. 81.

93. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – К., 1992. - № 21. – С. 559-609.

94. Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня

№7/56/ ЦСУ УРСР. - К.: Держсатвидав, 1961. – 236 с.

95. Пакт стабільності в Європі (20-21 березня 1995 р.) // Політика і час. – 1995. - № 5. – С. 81-82.

96. «Про взаємне визнання пільг та гарантій для учасників і інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав, сімей загиблих військовослужбовців» угода від 15 квітня 1994 р., // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №25. – Ст.102.

97. «Про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів» угода від 15 квітня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - №29. – Ст.221.

98. «Подолання бідності, соціальний захист (питання пільг) та пенсійна політика» у програмних та виборчих документах основних політичних сил, які беруть участь у виборах до Верховної Ради України у 2006 р. – Режим доступу: <http://www.svidomo2006.org.ua/data?t=1&q=425>. – Заголовок з екрану.

99. «Про гарантії громадянам країн-учасниць Співдружності Незалежних Держав (СНД) у галузі пенсійного забезпечення» угода від 13 березня 1992 р. // Урядовий кур'єр. – 1996. – 20 серпня.

100. Положення про Міністерство праці та соціальної політики України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 р. № 1543 // Офіційний вісник України. – 2006. - №45. – Ст. 3001.

101. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо поліпшення пенсійного забезпечення громадян» від 20.11. 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. - №47. - С. 12.

102. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1990. – №45. – 6 листопада. - Ст.602. – С. 828-835.

103. Центральний державний архів вищих органів влади і управління. - м. Київ, (Далі - ЦДАВОВУ) - Ф. 4626. - Опис 3 – Спр. 1592.
104. ЦДАВОВУ. - Ф. 1. - Опис 20 – Спр. 612.
105. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі - ЦДАГО). - Ф. 1. - Оп. 32. - Спр. 2456, Спр. 2579.
106. Арутюнов С.А. Билингвизм и бикультурализм //Советская этнография. – 1978. - № 2. – С. 36-54; Арутюнов С.А. Народ и культуры. Развитие и взаимодействие. – И., 1989; Брук С.М. Население мира: Этнодемографический справочник. – М., 1986; Трук С.И., Чебоксаров Н.Н. Метаэтнические общности //Расы и народы. – М., 1975. – Вып. 5; Крюков М.В. Еще раз об исторических типах этнических общностей //Советская этнография, 1986; Бромлей Ю.В., Крюков М.В. Этнография: место в системе наук, школы, методы //Советская этнография. – 1987. - № 3; Крюков М.В. Этнос и сутэтнос //Расы и народы. – М., 1988. – Вып. 18; Пименов В.В. Удмурты. Опыт компонентного анализа этноса. – Ленинград, 1977; Пименов В.В. Прикладные аспекты этнографии: тенденции и проблемы //Советская этнография. – 1986. - № 5; Чистов К.В. Еще раз к вопросу о двух концепциях этноса //Изв. Всесоюзного географического общества. – Ленинград, 1986. – Т. XVIII; Чистов К.В. Великий Октябрь и советская этнография //Советская этнография. – 1987. - № 5.
107. Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – С. 358.
108. Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов //Общественные науки и современность. – 1994. - № 4. – С. 116.
109. Арутюнов С.А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. – М., 1989. – С. 24.
110. Абашидзе А.Х. Национальные меньшинства и право на самоопределение (международно-правовые проблемы) //Этнографическое обозрение. – 1995. - № 2. – С. 152.

111. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А. Этносоциология: Цели, методы и некоторые результаты исследований. – М., 1984. – С. 7-8.
112. Ахиезер А.С. Урбанизация и личность //Рабочий класс и современный мир. – 1974. - № 6. – С. 86.
113. Акт проголошення незалежності України /Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. /За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 603.
114. Архів Міністерства аграрної політики України. - Матеріали головного управління продовольчих ресурсів 1996-1997. - Том 1. Відповідь на лист відділу з питань АПК, продовольства щодо розробки невідкладних заходів для гарантуванні продовольчої безпеки держави.
115. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973; Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии: Очерки теории и истории. – М., 1981.
116. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 57-58; 173-199; 81-84; 71-72; 73.
117. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: Теория, история, современность. – С. 111.
118. Бромлей Ю.В., Пучков П.И. Этнические общности, их историко-типологическая и этнолингвистическая классификация //Природа. – 1983. - № 3. – С. 3-12.
119. Бромлей Ю.В. Современные этносоциальные процессы у восточно-славянских народов СССР //Сов. Этнография. – 1985. - № 4. – С. 3-12.
120. Бойко М.Д. Право соціального забезпечення України: Навчальний посібник. Вид. 3-е, доп. та перероб. – К.: Атака, 2006. – 380 с.
121. Бердяев Н.А. Судьба России. – М., 1990. – С. 95.

122. Бюлетень Державного Комітету статистики України. - 1999. - № 1. - Січень. - С. 7-18.
123. Бюлетень Державного Комітету статистики України. - 1999. - № 1. - Січень. - С. 7-18.
124. Богущкий О. А. Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. – 1997. - № 11. – С. 54-59.
125. Воблый К. Г. Производительные силы Украины // Техника, экономика и право. Научные записки Киевского института народного хозяйства. – 1924. - № 4. – С. 130; Вейц В. Потенциальные и кинетические производительные силы мирового хозяйства. – М., 1927. – С. 22-23; Струмилин С. Г. К вопросу об измерении народного благосостояния // Вестник статистики. – 1954. - № 5. – С. 13.
126. Барановська І. Мильна булька // Українське слово. – 2002. – 12-18 грудня.
127. Борусевич О.А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу України). – К., Інститут соціології НАНУ, 1999. – 63 с.
128. Борусевич О. Етнонаціональні пріоритети українців. // Віче. – 1999. - № 11 (92). – С. 30105-106.
129. Борусевич О. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу України) / НАН України, Інститут соціології. – К., 1999. – С. 26.
130. Баулин П. Приказано уничтожить. (Сокращение населения Украины произошло на 80% за 374ед 374ед.374сл) // Завтра. – 2003. - №12.
131. Віденська Декларація // Права людини в документах Ради Європи / Упор. Т. Яблонська. – К., 1996. – С. 166-168, 171-173.
132. Вівчарик М. М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства // УІЖ. – 1992. - № 1. – С. 98 – 104.
133. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-1996 рр. на зміни

етнічного складу населення України та її регіонів. М. О. Шульга та ін., К., 1998.

134. Войтович С.А. Чинник соціальний // Соціологія: короткий соціологічний словник. К.: Укр. Центр духовн. Культури, 1998. С.683 -684.

135. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. М.О. Шульга та ін., К., 1998.

136. Вишняк А. Средний класс в Украине: мифы и реальность // Независимый информационно-аналитический ресурс "Диалог.ua." - 16 октября 2003 г. // www.dialogs.org.ua.

137. Волес К., Харпфер К. Деякі риси нового середнього класу в посткомуністичних країнах центральної та східної Європи // Независимый информационно-аналитический ресурс "Диалог.ua." - 20 ноября 2003 г. // www.dialogs.org.ua

138. Гумилев Л.Н. О термине «Этнос» // Докл. отд-ний и комис. Географ. об-ва СССР. – Ленинград, 1967; Этногенез и этносфера // Природа. – 1970. - № 1,2; Биосфера и импульсы сознания // Там же. – 1978. - № 12.

139. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990. – С. 17; 250.

140. Гусейнов А.А. Национальная фаза государственной истории // Полис. – 1990. - № 5-6. – С.16-17.

141. Гегель Г. Энциклопедия философских наук: Соч. в 15 т. – М.-Л., 1929. – Т. 1. – С. 420.

142. Грицанюк В. Середній клас: теоретичні аспекти // Етнокультурні проблеми політичного процесу в Україні: Колективна монографія / Ред. кол. Мельник В.П. (голова), Денисенко В.П., Колодій А.Ф., Лисий В.П., Мальський М.З., Пашук А.І., Черниш Н.Й., Поліщук М.В., Романюк А.С., Світа Г.М., Угрин Л.Я. – Львів, 2000 // <http://westukr.itgo.com/Hrycaniuk.html>.

143. Глуханова Г.Л. Демографические аспекты урбанизации Украинской ССР в 1959-1989 гг. // Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши) / Отв. ред. А.У. Хомра, П. Эберхардт. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 83-91.
144. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XI-XX ст. – К., 1996.
145. Джунусов М.С. Нация – социально-этническая общность людей // Вопросы истории. – 1966. - № 4. – С. 27; Калтахчян С.Т. Ленинизм о сущности и пути образования интrenaциональной общности людей. – М., 1969. – 327 с.
146. Додонов Р.А. Некоторые аспекты статического подхода к определению понятия «нация» // Константы. – 1995. - № 1. – С. 65-70.
147. Действующее международное право. Сборник документов. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1997. – Т.2.- С.5.
148. Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії // Під ред. В. Стешенко. – К., 2001. – С. 178.
149. Деркач А., Веретенников С, Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее Украины: четыре года пути. - К.: Либідь, 1995. – 239 с.
150. Демографічні процеси в сучасній Україні / Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко та ін. – К.: Інститут історії України, НАУ, 1998. – С. 36; Здоров'я дітей і жінок в Україні / Під ред.. В. Стешенко. – К.: ПРООН, 1997. – С. 26; Поточний архів Міністерства України у справах сім'ї та молоді. Інформаційні матеріали про родинні взаємини і проблеми виховання дітей. – 1998. – Січень.
151. Демографічна криза в Україні її причини та наслідки: Збірник матеріалів / Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони. - К., 2003. – С. 40.
152. Денисенко М. Б., Ионцев А. И., Хорев Б. С. Миграциология. – М.,

1989. – С. 5.

153. Демографический ежегодник, 1990.– К., 1990. - С. 528 – 529.

154. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. Із співдоповіді голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Г. Крючкова на парламентських слуханнях 21 травня 2003 р. // *Голос України*. – 2003. – 3 червня. – С. 8.

155. Джерела засобів існування населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 382 с.

156. Джерела засобів існування населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 382 с.

157. Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2005 р. // *Збірник урядових нормативних актів України*. – 2005. - № 20. – Ст. 291. – С. 4-10.

158. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. – К.: НАН України, Інститут економіки, 2001. – 560 с.

159. Давыдов А.А. Оптимальный уровень безработицы в СССР // *Социс*. – 1990. - № 12. – 37-41.

160. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. (Свод этнографических понятий и терминов). – М., 1988. – С. 41.

161. Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави? // *Віче*. – 1992. - № 8. – С. 114.

162. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин (29 червня 1992 р.) // *Відродження*. – 1990. - № 2. – С. 30-34; Яремчук Р. Міжнародний

захист меншин // Політика і час. – 1997. - № 10. – С. 28.

163. Ємець О. Якою бути нашої міграційній політиці? // Політика і час. - 1994. - № 1. - С.3.

164. Ємець О. Якою бути нашої міграційній політиці? // Політика і час. - 1994. - № 1. - С. 3.

165. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. – К.: Видавництво УАННП “Фенікс”, 2003. – 280 с.

166. Емірова А. Мовна ситуація та мовна політика в Криму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. - № 6. – С. 121, 123.

167. Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. - К., 1998. – 95 с.

168. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за статусом зайнятості. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 373 с.

169. Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 641 с.

170. Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 641 с.

171. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за статусом зайнятості. (За даними Всеукраїнського перепису

населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 373 с.

172. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за групами занять. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 615 с.

173. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України: Кам'янець-Подільський, 2003. – 287 с.

174. Інформаційний бюлетень / Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур. – К., 1995. - № 2. - С. 100-105.

175. Інформаційний звіт / Держкомрелігій за 1999 рік Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні // Людина і світ. – 2000. - № 3. – С. 24-30; Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2000 року // Людина і світ. – 2001. - № 1. – С. 26-29.

176. Інформаційний бюлетень / Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур. – К., 1995. - № 2. - С. 100-105.

177. Иноземцев В.Л. Иммиграция: новая проблема нового столетия (Историко-социологический очерк) // Социологические исследования. 2003. № 4 – С.64 – 72.

178. Кушнер П. И. (Кнышев) Этнические территории и этнические границы //Труды Института этнографии. Нов. серия. – М., 1951. – Т. 15; Він же. Национальное самосознание как этнический определитель //Краткие сообщения Института этнографиию – М., 1949. – Вып. 8.

179. Козлов В.И. О понятии этнической общности //Советская этнография. – 1967. - № 2. – С. 12-27.; Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. – М., 1969; Этнос и экономика. Этнические и экономические общности //Советская этнография. –

1970. - № 6. – С. 28-43; Этническая демография. – М., 1977; Проблема этнического самосознания в теории этноса // Советская этнография. – 1974. - № 2. – С. 8-19; О Классификации этнических общностей (состояние вопроса) // Исследования по общей этнографии. – М., 1979. – С. 25-44.

180. Калтахчян С.Т. Нация // Философский энциклопедический словарь. – С. 417-418.

181. Козлов В.И. Этнические процессы // Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – С. 53,54.

182. Косолапов Р.И. Совершенствование общественных отношений в условиях развитого социализма. – М., 1977. – С. 51.

183. Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура // Социологические исследования. – 1992. - № 7. – С. 62-72.

184. Конт О. Дух позитивной философии. – Спб., 1910; Философский энциклопедический словарь. – С. 167; История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – М., 1979. – С. 20-27.

185. Конституція України // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 645-689.

186. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / М.С. Горшеньова, В.О. Ріяка, А.Є. Тамм та інш.; За заг. ред. В.О. Ріяки. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 543 с.

187. Климанська О., Космічна Я. Соціальна, правова держава // Людина і влада. – 2000. - №7. – С.4 – 12.

188. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1998. – С. 229.

189. Кокіна В. Берегти здоров'я з народження // Урядовий кур'єр. – 2003. - 7 січня.

190. Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. - 1996. - 11 жовтня.

191. Кириленко І. Г., Бойко М. Ф. Кадрове забезпечення АПК - важлива складова аграрних реформ // Економіка АПК. - 2004. - № 11. - С. 12.
192. Крисаченко В., Мостяєв О. Україна: природа і люди. – К.: Інститут філософії НАН України, 2000. – С. 184.
193. Крисанов Д. Динамика сільського населення и проблеми регулювання расселенческого процесу // Економіка Советської України. – 1991. - № 11. – С. 20.
194. Кокіна В. Шлюбний контракт доважок до кохання? // Урядовий кур'єр. – 2002. – 10 листопада.
195. Кононенко П.П. Українознавство. – К.: Заповіт, 1994. – С. 134, 135.
196. Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 132-134.
197. Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – С. 234; Мови української нації за сучасних умов // Соціальні виміри суспільства. Зб. Наук. Робіт молодих науковців / Відпов. 381ед.. М.О. Шульга. – К.: Стінос, 2002. – Вип. 4. – С. 27-31.
198. Котигоренко В. О. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) / В. О. Котигоренко // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 12–24.
199. Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст. Дис... докт. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2002.
200. Кузнецов О. А. Українське село: проблеми соціальних змін (70-і – перша половина 80-х років ХХ ст.). Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2003.
201. Костюкевич В.В. В Україні жінкам залишаються найнижчі рівні влади // День. – 2007. - №12 / www.day.kiev.ua.
202. Лісовий В. Етнокультура – основа етнічної самосвідомості //Етнічна самосвідомість: національна культура. Тези Республіканської

наукової теоретичної конф. – К., 1991. – С. 117.

203. Лютова Т.Ф. Язык и культура //Этнические и социально-культурные процессы у народов СССР. Тезисы Всесоюзной научной конференции «Национальные и социально-культурные процессы в СССР. – Омск, 1990. – Кн.І. – С. 54.

204. Левчук Н. М. Демографічні втрати України у період сучасної соціально-економічної кризи: регіональні особливості: Дис... канд. екон. наук: 08.09.01 / НАН України, Інститут економіки. – К., 1998. – С. 144.

205. Лунченко О. “Склади для нещасних дітей”: початок демонтажу. Експеримент зі створення фостерних родин в Україні виявився вдалим // Дзеркало тижня. – 2000. – 8 липня.

206. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема // Діалог.UA// <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/4040>

207. Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства і передумови становлення середнього класу // Нова політика. – 2002. - № 1. – С. 5-11;

208. Логвинова Н. Безработица в странах СНГ: попытка социологического анализа // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. - № 3. – С. 137-143.

209. Лібанова Е. Проблеми майнового розшарування населення України (аналіз, прогноз і можливі шляхи вирішення) // Україна: аспекти праці. - 1991. - № 1. - С. 24-30.

210. Лібанова Е.М. Ринок праці (соціально-демографічні аспекти). – К.: Державний центр зайнятості, Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України, 1996. – 132 с.

211. Мартынова М.Ю. Трудовая миграция из СФРЮ //НТР и национальные процессы. – С. 217-218; Влияние миграции на этнонациональную структуру //Соц. Исследования. – 1992. - № 7. – С. 31-34.

212. Мансуров Н. С. Теоретические предпосылки построения моделей

образа жизни // Соц. Исследования. – 1974. - № 2. – С. 79.

213. Международные акты о правах человека: Сборник документов. – М.: Издательская группа «Норма-Инфра- М», 1998. – 607 с.

214. Международная защита прав и свобод человека: Сборник документов. – М.: Юридическая литература, 1990. – 418 с.

215. Малиновська О. Від аналізу до розробки концепції: особливості міграційної ситуації в Україні // Політика і час. - 1995. - № 10. - С. 45-51.

216. Мельник С. Демографічна криза в Україні // Україна: аспекти праці. - 1997. - № 1. - С. 45.

217. Мірко Н., Старостенко Г., Тарангул Л. Демографічні процеси в регіонах України // Розбудова держави. – 1998. - № 5/6. – С. 43.

218. Максимюк О. Структурні зрушення у сільській поселенській мережі України // Україна: аспекти праці. – 2000. - № 2. – С. 33.

219. Максимюк О. Структурні зрушення у сільській поселенській мережі України // Україна: аспекти праці. – 2000. - № 2. – С. 33-39.

220. Мигович І.І., Макара М.П. Закарпатський соціум: етнополітичний аспект. – Ужгород: Патент, 2000. – С. 91, 95.

221. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації / Ю. Бестерс-Дільгер, Г. Залізняк, В. Кулик, Л. Масенко та ін. / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім «КМА», 2008. – 363 с.

222. Малиновська О. Від аналізу до розробки концепції: особливості міграційної ситуації в Україні // Політика і час. - 1995. - № 10. - С. 45-51.

223. Мельник С. Демографічна криза в Україні // Україна: аспекти праці. - 1997. - № 1. - С. 45.

224. Міграційні процеси в Україні у 1999 р. – К.: 2000. – 416 с.; Міграції населення України в 2000 році. – К., 2001. – 425 с.

225. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри // Енциклопедія. Упорядник та редактор Римаренко Ю. І. – К., 1998. – С. 134.

226. Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997. – С. 9.
227. Максим'юк О. Структурні зрушення у сільській поселенській мережі України. // Україна: аспекти праці. – 2000. - № 2. – С. 33.
228. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. – К., 2004., 236 с.
229. Міграція населення України у 2000 році / Державний комітет статистики України; Відповідальні за випуск Стельмах Л. М.; Задоеенко Л. В., - К.: 2001 – 425 с.
230. Міграція населення України у 2002 році / Державний комітет статистики України; Відповідальні за випуск Стельмах Л. М.; Задоренко Л. В., К.: 2003 – 155 с.
231. Миненко Ю. Куди поділися 4 мільйони людей? // Столиця 2003р., 28 листопада –4 грудня №48 (499) - с. 22.
232. Міграція населення України у 2002 році/ Державний комітет статистики України; Відповідальні за випуск Стельмах Л.М.; Задоренко Л.В., К.: 2003 – 155 с.
233. Миненко Юрій Куди поділися 4 мільйони людей? // Столиця 2003р., 28 листопада –4 грудня №48 (499) - с.22.
234. Макеев И.Ю. Миграция русскоязычного населения из Казахстана // Социологические исследования. – 1999. - №11. – С.63-68.
235. НТР и национальные процессы. – С. 11.
236. Населення України, 1996. Демографічний щорічник / Відпов. за вип. Л. Стельмах, Л. Задоеенко. – К.: Держкомстат України, 1997. – С. 38.
237. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Головна спец. ред. літератури мовами націон. меншини України, 1998. – С. 57.
238. Населення і трудові ресурси села. // За ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. - К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – 277 с; Україна у цифрах у 2004 році. Стат. довідник. - К., 2005. – 261 с.

239. Новий навчальний рік мовою статистики. Інформація Міністерства освіти і науки // Урядовий кур'єр. – 2001. – 11 вересня.
240. Население Луганской области (по 385ед.385с Всесоюзной переписи населения 1989 года).– Луганск, 1990. – С. 156.
241. Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с.
242. Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Державний комітет по статистиці, 1990. – 287с.
243. Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1991. – 219 с.
244. Наулко В. І. Український етнос і мова (соціолінгвістичний нарис) / В. І. Наулко // Національна культура в сучасній Україні / НАН України. Ін-т нац. відносин і політології; [Упоряд. Н. О. Старовойтова; редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.] – К. : Асоц. «Україно», 1995. – С. 156-197.
245. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Головна спец. ред. літератури мовами націон. меншини України, 1998. – С. 57.
246. Населення України - 1995. - К., 1997. – С. 74.
247. Населення України, 1994 рік. Демографічний щорічник – К., Держкомстат, 1995 – 543 с.
248. Население и общество. Электронная версия бюллетеня // Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. – 2004. – 1-25 января.- № 141 – 142 / <http://demoscope.ru/weekly/2004/>
249. Народне господарство України в 1992 році. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1993. – 464 с.
250. Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису

населення 1989 року). – К.: Державний комітет по статистиці, 1990. – 287с.

251. Організаційні засади функціонування місцевого самоврядування в Україні: [Монографія] / Ю.О. Куц, С.В. Болдирев, А.Є. Тамм, За заг. ред. доц. Ю.О. Куца. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2004. – 180 с.

252. Освіта України. Інформаційно-аналітичний огляд / Під ред.. В. Г. Кременя. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2001. – С. 73.

253. Огульчанський Ю. А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми / Ю. А. Огульчанський. – К. : Вид. дім «КМА», 2006. – 68 с.

254. Прибыткова И.М. Вернуться ли запорожцы из-за Дуная? //Украинский обозреватель. – 1992. - № 11. – С. 3.

255. Прибиткова І.М. Міграційні процеси в контексті суспільного розвитку України. Доповідна записка до Міністерства у справах національностей, міграції та культур. – К., 1994. – С. 7-8, 9.

256. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К., 1992. – С. 8-9.

257. Паризька Хартія для нової Європи // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упор. Ю.К. Качуренко. – К., 1992. – С. 193-196.

258. Право соціального забезпечення: Навч. посіб. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, С.М. Синчук та ін. / За ред. П.Д. Пилипенка. – К.: Видавничий Дім « Ін Юре», 2006. – 495 с.

259. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д., Чекаль Л. А. Філософія. Посібник. – К.: Академія, 2001. – С. 576.

260. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2002. - 28 грудня.

261. Пиріг Л. Б'ємо на сполох – рятуймо генофонд // Голос України. – 1991. - 11 жовтня. - №198. – С. 6-7.

262. Пиріг Л. На межі катастрофи // Київська правда. – 1993. – 2 лютого. - №13 (20402). – С. 3.
263. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). - К.: Логос, 2000. – С. 15.
264. Пацера Н. Социальные приоритеты // Киевские ведомости. – 2002. - 31 августа.
265. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. - К.: ТМ ПринтІксПрес, 1999. - С. 114.
266. Падалка С. С. Політика тоталітарної держави в концепції подолання відмінностей між містом і селом в УРСР у 60-ті-80-і рр. ХХ ст. // Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність. Зб. наук.-популяр. ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С. 73.
267. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. Посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 439, 441.
268. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня.
269. Поточний архів Державного комітету у справах сім'ї та молоді України. Зведені дані про сім'ї та кількість дітей в них. – 2002. – Грудень.
270. Поточний архів Державного комітету у справах сім'ї та молоді України. Інформаційні матеріали про родинні взаємовідносини і проблеми виховання дітей. – 2002. – Грудень.
271. Про становище дітей в Україні (за підсумками 1997 року). Державна доповідь / Під ред.. В.І. Довженко – К., 1998. – С. 69, 77.
272. Підраховано за даними Міністерства сім'ї та молоді. – 1998. – Лютий.

273. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня.

274. Піскунов С. В. Соціально-демографічна характеристика найчисленніших етносів в Україні (за даними перепису 1989 р.) // Матеріали наукової конференції «Демографічна ситуація в Україні» (1993 р., м. Київ). – К.:УКНТІ, 1993. – Ч.1. – С. 42-45.

275. Проблеми розвитку і застосування мов в Україні / Упоряд. Ю. В. Жога / Державний комітет України у справах національностей та міграції. Департамент із здійснення мовної політики. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1998. – Вип. 3. – С. 40, 41.

276. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня.

277. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Н. С. Власенко, Е. М. Лібанова, І. О. Курило, О. Г. Осауленко, О. Е. Остапчук, О. В. Позняк, В. Г. Саріогло, Л. М. Стельмах, В. С. Стешенко, М. Б. Тімоніна, Л. В. Чуйко / Наук. ред. І. Ф. Курас, С. І. Пирожков. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.

278. Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80 – на початку 90 рр. // Український історичний журнал (далі - УІЖ) – 1992. - № 1. – С. 18-28.

279. Прибиткова І. М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. - № 3. – С. 22-24; її ж: Україна 90-х: Демографічна ситуація. Вікова структура населення // Наука і суспільство. – 1998. - № 1. – С. 10-13.

280. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. - К., 2000. – С. 295.

281. Полякова Л. І. Етносоціальні процеси на півдні України у 60-80 – х рр. ХХ ст. Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2000.
282. Поліщук Всеволод Міграційна повинь з України // <http://postup.brama.com>
283. Попок Андрій Закордонне українство в сучасному світі. // <http://zeleniyklin.com.ua/0914.html>
284. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / За ред. І.Ф. Кураса, С.І. Пірожкова. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.
285. Прибиткова І. Метаморфози колгоспного селянства // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2004. – С. 44-53.
286. Про зайнятість населення. Закон України від 1 березня 1991 р // Законодавство України про працю / Упор. Чанишева Г.І., Соколянська Ю.С. – Одеса, 2001. – С. 122-149.
287. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / За ред. І.Ф. Кураса, С.І. Пірожкова. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.
288. Пухлій В. Зайві люди? // Профспілки України. – 2005. - № 6. – С. 64-66.
289. Про зайнятість населення. Закон України від 1 березня 1991 р // Законодавство України про працю / Упор. Чанишева Г.І., Соколянська Ю.С. – Одеса, 2001. – С. 122-149.
290. Праця в Україні у 1997 р. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат, 1998. – 350 с.
291. Праця в Україні у 1998 р. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат, 1999. – 355 с.
292. Праця України у 2001 р. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат, 2002. – 436 с.

293. Радіо «Свобода». Передача про нову книгу Олівія Тоффлера «Третя хвиля», 1995, 11.06.
294. Руткевич М. Н. Диалектика в социологии. – М., 1980. – С. 198.
295. Рамкова конвенція про захист національних меншин // Відродження. – 1998. - № 5. – С. 8-9.
296. Решение Будапештского Саммита СБСЕ // Международные акты о правах человека: Сб. док. – М., 1998. – С. 684-686.
297. Ребкало В.А., Обушний М.І., Майборода О.М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. – К., 1996. – С. 61.
298. Рябов І.С. Екологічний фактор відтворення населення України: Дис... канд. екон. наук: 08.09.01 / НАН України, Інститут економіки. – К., 1998. – С. 84.
299. Розраховано за даними Держкомстату України про природний рух населення України в 1991-2001 роках.
300. Розраховано за даними Держкомстату України про природний та механічний рух населення України у першому півріччі 2002 року.
301. Розраховано за даними про підсумки Всеукраїнського перепису населення // Урядовий кур'єр. – 2002. - 28 грудня.
302. Розраховано за даними Держкомстату України про розселення етносів в Україні у 2001 році.
303. Розраховано за даними Держкомстату України з питань сім'ї та молоді. Зведені дані про шлюби та дітонародження у 1991-1995 і 1998-1999 роках.
304. Розрахунки зроблені за даними Державного комітету сім'ї та молоді України. – 2000. – Грудень.
305. Розрахунки проведені за даними: Населення України, 1999. Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України / Відп. за вип. Л.М. Стельмах, Л.В. Задосенко, Н.І. Левіна. – К., 2000. – С. 57-64.
306. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті:

Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Полнос, 2000. – 447 с.

307. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади. / За редакцією П. Т. Саблука. – К., 2000. – 475 с.; Ринкова трансформація економіки АПК. / За ред. Саблука П. Т., Амбросова В. Я., Мазнева Г. Є. - Ч. I. Соціально-економічні проблеми розвитку села. – К., 2002.

308. Романюк М.Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки: методологія і практика регулювання. Львів, 1999.

309. Римаренко Ю. Міграційне буття в контексті поліетнічності. // Біженці та міграція: український часопис права і політики. – 1998. - №1. – Том II. – С.17-25.

310. Распределение населения Украинской ССР по общественным группам, отрасли народного хозяйства и занятиям. Приложение №3 к статистическому бюллетеню №8/201/ - К.: ЦСУ при Совете Министров Украинской ССР, 1973. – 290 с.

311. Рівень освіти населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 218 с.

312. Социальное развитие Украины. Национальный доклад на Всемирной встрече на высшем уровне в интересах национального развития (11-12 марта 1995 г., г. Копенгаген, Дания). – К., 1995. – С. 48.

313. Советский энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 810.

314. Степанов В.В. Современное русское население Крыма //Русские в ближнем зарубежье. – М., 1994. – С. 67.

315. Социальное и национальное. Опыт этносоциологического исследования по материалам Татарской АССР. – М., 1973; Проблемы быта городского населения СССР. – М., 1973; Шкаратан О.И. Этносоциальные проблемы города. – С. 3.

316. США глазами американских социологов. Социальные аспекты американского образа жизни. – М., 1982. Книга I. – С. 90, 137.
317. Социологический справочник. – К., 1990. – С. 359.
318. Савва М. В., Чупров В. И. Этнический статус в молодежной среде // Социологические исследования. – 1992. - № 7. – С. 20.
319. Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща від 25 червня 1996 р. // Політика і час. – 1996. - № 7. – С. 81.
320. Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччиною від 9 червня 1993 р. // Політика і час. – 1993. - № 7. – С. 79.
321. Соціальна політика регіону: [Монографія] / В.В. Говоруха, В.Г.Бульба, С.О. Горбунова-Рубан та ін. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр» - 2006. – 272 с.
322. Статистичний щорічник. Україна за 1996 рік. – К.: Держкомстат України, 1997. – С. 379.
323. Статистика знає все ... // Урядовий кур'єр. – 2002. - 14 вересня. - №169 (2340). – С. 5.
324. Стешенко В.С. Старіємо...як же бути? // Молодь України. – 1999. – 12 жовтня. - №113 (17895). – С. 3.
325. Стешенко В., Рудницький О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року. - К.: Інститут економіки НАН України, 1999. - 55 с.
326. Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України / Н. Макарова, І. Калачова, О. Кропивко. – К.: Академпрес, 1998. – С. 29.
327. Складено за результатами обстеження сільських населених пунктів України, проведеного органами статистики у 1996 році, даними бюлетеня «Відомості Верховної Ради УРСР» та «Відомості Верховної Ради України» за відповідні роки та статистичним збірником «Чисельність наявного населення

України на 1 січня 1999 року». - К.: Держкомстат України, 1999. – С. 7. Група безлюдних поселень подана за станом на 1 січня 1996 року без тих із них, які були зняті з обліку протягом 1996-1998 років (вони увійшли до складу останніх). До групи поселень, вилучених з адміністративного обліку, входять також поселення, зняті з обліку через катастрофу на ЧАЕС.

328. Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. - К., 1998. - С 36; Україна у цифрах у 2004 році. Стат. довідник. - К., 2005. – 261 с.

329. Стан здоров'я населення. Стат. бюлетень. - К., 2001. - С. 56-57.

330. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2-х т. Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинська, В. Д. Яровий. - К., 2003. – 396 с.

331. Стешенко В., Рудницький О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2006 року. – К: Інститут економіки України НАН України, 1999. – 55 с.

332. Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С. 63-64, 65.

333. Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі : 1989-2001 рр. / В. Скляр. – Харків : Ексклюзив, 2009. – 544 с.

334. Скляр В. Херсонська область: етнічний склад населення (1989 – 2001 рр.) / В. Скляр // Зб. наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2008 – Том XX. – С. 496–505.

335. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання. / Вородін Є. І., Ганюков О. А., Дупленко П. Ю. та інші. - К., 1998. – С. 25.

336. Старостенко Г. Взаємозв'язок трудової маятникової міграції сільського населення і соціально-демографічних процесів. // Економіка України. - 1994.- № 2. – С. 55, 71.

337. Спис Ольга. Релігійно-суспільні та соціокультурні зміни в

пізньопротестантських громадах (за результатами експертного опитування)
// Релігійно-інформаційна служба України
// http://www.risu.org.ua/ukr/major.religions/religioznavstvo/religstudy/spys_pizni_protestanty/

338. Соціологія: короткий соціологічний словник.- К.: Укр.Центр духовн. Культури, 1998. – 736с.

339. Структура і напрямки міграційних потоків населення України. Представництво міжнародної організації з міграцій в Україні., К., 1998.

340. Спес Ольга Релігійно-суспільні та соціокультурні зміни в пізньопротестантських громадах (за результатами експертного опитування) // Релігійно-інформаційна служба України // http://www.risu.org.ua/ukr/major.religions/religioznavstvo/religstudy/spys_pizni_protostanty/

341. Статистика населения с основами демографии: Учебник / Г.С. Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др. – М.: Финансы и статистика, 1990. - 312 с.

342. Словарь гендерных терминов // <http://www.owl.ru/gender>

343. Субботіна І.В. Тенденції зайнятості жіночого населення України: післявоєнні роки - сучасність (за даними переписів населення) // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 11-13 грудня 2003 р., додаткове видання). – К.: ПЦ "Фоліант", 2004. – С. 32-35.

344. Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1992. – 255 с.

345. Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К.: Техніка, 2001. – 598с.

346 Статистичний щорічник України за 1995 р. – К.: Техніка, 1996. – 576 с.

347. Статистичний щорічник України за 1996 р. – К.: Техніка, 1997. – 618 с.
348. Статистичний щорічник України за 1997 р. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1999.- 623 с.
349. Статистичний щорічник України за 1998 р. – К.: Техніка, 1999. – 576 с.
350. Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К.: Техніка, 2001. – 598с.
351. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – 630 с.
352. Савченко В. Активна політика зайнятості на ринку праці – запорука збереження й розвитку трудового потенціалу // Україна: аспекти праці. – 1991. - № 1. – С. 9-14.
353. Статистичний щорічник України за 1994 р. – К: Техніка, 1995. – 519 с.
354. Токарев С.А. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых //Советская этнография. – 1964. - № 11.
355. Тишков В. Об идее нации //Общественные науки. – 1990. - № 4. – С. 11.
356. Тудорковецька Ярина. Чи справді в Україні аж так багато народів? //Народна газета. – 1994. - № 44.
357. Топилин А.В. Влияние миграции на этнонациональную структуру //Сов. Исследования. – 1992. - № 11. С. 3.
358. Тилли Ч. Формы урбанизации //Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – С. 117.
359. Трудовые ресурсы: Социально-экономический анализ // Под ред. В. Г. Костакова. – М., 1976. – С. 18.
360. Товт М.М. Тенденції розвитку законодавства України щодо забезпечення прав національних меншин //Права людини в Україні. – К.,

1993. – Вип. 2. – С. 181-183.

361. Теорія та методи соціальної роботи. Авторський колектив за ред. Семигіної Т. та Григи І. – К.: Фенікс, 2004. – 138 с.

362. Топилин А. В. Межнациональные семьи и миграция: вопросы взаимодействия // Социс. - 1995. - № 7. - С. 79.

363. Тимченко С. М. Українське село. Проблеми етносоціальних змін 1959– 1989 рр. - Запоріжжя, 1995; його ж: Етносоціальні процеси в українському селі (60–80 рр. ХХ ст.). Дис. докт. істор. наук. – Запоріжжя, 1995.

364. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти. – Тернопіль: “Джура”, 2005 – 72 с.

365. Угода між Російською Федерацією і Україною про подальший розвиток міждержавних відносин (23 червня 1992 р.) // Політика і час. – 1992. - № 7-8. – С. 21-22.

366. Україна в ХХ ст. (1900-2000): Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.Ю. Король та інші. – К.: Вища школа, 2000. – С. 238-244.

367. Українсько-турецьке спільне комюнікс (27 листопада 1996 р.) // Політика і час. – 1996. - № 12. – С. 84.

368. Угода між Україною та Республікою Узбекистан в галузі культури (10 листопада 1994 р.) // Політика і час. – 1994. - № 12. – С. 87-88.

369. Уманець Т. В. Пігарєв Ю. Б. Статистика. – К., 2003. – С. 206.

370. Українське суспільство 1994-2004. Соціологічний моніторинг. / За ред. Паніної Н.В. – К., 2004. – 64 с.

371. Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2001.

372. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 452, 706.

373. Філософський словник. – К., 1973. – С. 534.
374. Фильрозе Э. Очерк потенциальной демографии. – М., 1975. – 270с.
375. Хартія Українсько-Американського партнерства, дружби і співробітництва (22 листопада 1994 р.) // Політика і час. – 1995. - № 1. – С. 84.
376. Хомра Олександр Еміграційний потенціал західного прикордоння України // Проблеми міграції. - 2002, № 1, С.35-48.
377. Цамерян И. П. Актуальные вопросы марксистско-ленинской теории нации // Вопросы истории. – 1967. - № 6. – С. 8-17; Куличенко М.И. Расцвет и сближение наций в СССР. – М., 1981; Козинг А. Нация в истории и современности: Исследование в связи с историко-материалистической теорией нации. – М., 1978.
378. Цимбал О. І. Незайняте населення України: оцінка та напрями забезпечення конкурентоспроможності на ринку праці: Дис... канд. екон. наук: 08.09.01 / НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2000. – 203 с.
379. Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // Советская этнография. – 1967. - № 4. – С. 48-56.
380. Чебоксаров Н. Н. Проблемы происхождения древних и современных народов. – М., 1964; Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова Н. А. Народы. Расы. Культуры. – М., 1971.
381. Чуйко Л. Концептуальні основи структурної перебудови зайнятості жінок у контексті трансформації суспільства // Україна: аспекти праці. – 1996. - № 4. – С. 20, 22.
382. Чернова К. Взаємозв'язок менталітету та мови української нації за сучасних умов // Соціальні виміри суспільства. Зб. Наук. Робіт молодих науковців / Інститут соціології НАН України / Відповід 397ед.. М.О. Шульга. – К.: Стилос, 2001. – Вип.4. – С. 106, 205.
383. Широкогоров С. М. Этнос. Исследование основных принципов

- изменения этнических и этнографических явлений. – Шанхай, 1923. – С. 34.
384. Шварценберг Р. Ж. Политическая социология. Часть I. – М., 1992. – С. 388.
385. Шибутани Т. Социальная психология. – М., 1969. – С. 180.
386. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Криниця, 1999. – С. 164-165.
387. Шелест Д.С., Юрченко М.М. Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні. – Одеса, 1999. – С. 93-94.
388. Шаріпова Л. Шлях до довголіття // Урядовий кур'єр. – 1999. - 17 квітня. - №71 (1506). – С. 12.
389. Шлепаков А. М. Малиновська О. М. Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки., К., 1993.
390. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.
391. Юдіна С. П. Соціально-демографічні аспекти відродження українського села // Матеріали наукової конференції «Демографічна ситуація в Україні» (Жовтень 1993 р., м. Київ). – К., 1993. - Ч.І. - С. 35-36.
392. Якуба К. Жінка в українському селі: соціально-демографічні проблеми // Економіка України. – 1999. - № 4. – С. 54-60, 56-57.
393. Barth F. Introduction // Ethnic groups and boundaries. – Oslo, 1969. – P. 8-11.
394. Capotorti F. Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistics // Human Rights Study. Ser. № 5. (UN publication. Sales № E91. XIM 2).
395. Chapman R. N. The quantitative analysis of environmental factors // Ecology. – 1928. - № 9. – P. 111-122; Lotka A. J. Theorie analitique des associatibus biologiques. – Paris. 1939; Ягельский А. География населения. – М., 1980. – С. 106-112.
396. Sorokin P.A. Social and cultural mobility. - New York, 1959.

397. Glazer N., Moynihan D.P. Introduction //Ethnicity: Theory and experience. – Cambridge (Mass.), 1975; Glazer N., Moynihan D.P. Beyond the melting pot: the negroes, puerto-rican, jews, italians and irish of New York City. – Cambridge, 1963.

398. Isajiw W.W. Definitions of ethnicity //Ethnicity. – 1974. – Vol. 1, - № 2.- P. 74.

399. Naroll R. On ethnic unit classification // Current anthropology. – 1964. – Vol. 5. - № 4. – P. 164-172.

400. Nicolas G. Fait «ethnique» et usages du concept d' «ethnie» // Cahiers internationax de sociologie. – 1973. – Vol. LIV. – P. 138.

401. Shibutani T., Kwan K.M. Ethnic stratification: A comparative approach. - New York, 1965. – P. 138-142.

402. Uan den Berghe P.L. Ethnic pluralism in industrial societies: A special case? // Ethnicity/ - 1976. – Vol. 3, - № 3. – P. 87-89; Van den Berghe P.L. The ethnic phenomenon. - New York, 1981. – P. 244.

402. Weber M. Economy and society. Vol.I. – Ed. G. Roth, C. Wittih – Berkeley, 1978. – P. 387-390.

404. Warner L.W., Srole L. The social systems of Americah ethnic groups. – New Haven, 1954. – P. 127.

405. Weber M. Essays in Sociology. – New York, 1946. – P. 186-194.

Додаток А.6.3.1

**Розподіл населення України, зайнятого економічною діяльністю, за
групами занять
по регіонах, тис. осіб***

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Чисельність населення					
	Україна	Східний регіон	Північно-Східний регіон	Центральний регіон	Західний регіон	Південний регіон
Всього зайнятих економічною діяльністю	17 250,1	4 598,5	2 046,6	4 698,2	3 343,8	2 563,0
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	1 721,4	480,3	219,3	505,2	272,8	243,8
Професіонали	1 966,6	516,9	264,5	603,7	337,6	243,9
Фахівці	2 405,5	592,8	293,0	701,0	426,8	391,9
Технічні службовці	626,5	171,9	71,9	190,3	94,6	97,8
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	1 927,1	537,8	229,1	503,2	316,1	341,0
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	446,6	64,8	67,3	145,7	80,6	88,2
Кваліфіковані працівники з інструментом	2 077,8	817,8	244,7	456,9	315,1	243,4
Оператори та складальники устаткування та машин	2 644,4	822,9	349,9	699,6	406,8	365,3
Найпростіші професії	3 381,2	589,7	298,2	883,1	1 083,9	526,3
Особи, які неточно вказали або не вказали заняття	52,8	3,7	8,6	9,5	9,6	21,6

*Розраховано автором за: [172, с. 14-93].

Додаток А.6.3.1

**Розподіл населення України, зайнятого економічною діяльністю, за
групами занять
по регіонах у % до загальної чисельності зайнятих відповідною**

діяльністю

(за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)*

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Все зайняте населення	Східний регіон	Північно - Східний регіон	Центральний регіон	Західний регіон	Південний регіон
Всього зайнятих економічною діяльністю	100,0	26,7	11,9	27,2	19,4	14,9
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	100,0	27,9	12,7	29,3	15,8	14,2
Професіонали	100,0	26,3	13,5	30,7	17,2	12,4
Фахівці	100,0	24,6	12,2	29,1	17,7	16,3
Технічні службовці	100,0	27,4	11,5	30,4	15,1	15,6
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	100,0	27,9	11,9	26,1	16,4	17,7
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	100,0	14,5	15,1	32,6	18,0	19,7
Кваліфіковані працівники з інструментом	100,0	39,4	11,8	22,0	15,2	11,7
Оператори та складальники устаткування та машин	100,0	31,1	13,2	26,5	15,4	13,8
Найпростіші професії	100,0	17,4	8,8	26,1	32,1	15,6
Особи, які неточно вказали або не вказали заняття	100,0	7,0	16,2	17,9	18,1	40,8

* Розраховано автором за: [172, с. 14-93].

Додаток А.6.3.3

Розподіл населення України за статусом зайнятості по регіонах

(за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)*

	Україна				Східний регіон			
	Обидві статі, тис. осіб	Чоловіки, тис. осіб	Жінки, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідного статусу	Обидві статі, тис. осіб	Чоловіки, тис. осіб	Жінки, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідного статусу
Міське і сільське населення								
Всього зайнятих економічною діяльністю	17250,1	8857,7	8392,4	48,7	5604,7	2857,4	2747,3	49,0
працюючі за наймом	14255,3	7167,3	7088,0	49,7	5121,2	2588,4	2532,8	49,5

члени колективних підприємств, кооперативів	663,5	391,0	272,5	41,1	111,0	60,8	50,3	45,3
роботодавці	188,3	128,0	60,3	32,0	60,5	40,7	19,8	32,7
самозайняті	502,8	296,8	206,1	41,0	153,5	88,4	65,1	42,4
безоплатно працюючі члени сім'ї	19,0	8,4	10,6	55,7	5,3	2,2	3,1	58,6
не класифіковані за групами	1621,2	866,2	755,0	46,6	153,2	76,9	76,3	49,8
Міське населення								
Всього зайнятих економічною діяльністю	11784,0	5874,4	5909,7	50,1	4990,3	2518,5	2471,8	49,5
працюючі за наймом	10783,8	5298,8	5485,0	50,9	4673,6	2339,0	2334,6	50,0
члени колективних підприємств, кооперативів	233,5	122,0	111,5	47,8	72,6	37,5	35,1	48,4
роботодавці	165,3	111,9	53,4	32,3	57,0	38,3	18,7	32,8
самозайняті	425,7	246,6	179,1	42,1	144,0	82,2	61,8	42,9
безоплатно працюючі члени сім'ї	10,7	4,7	5,9	55,5	3,6	1,5	2,1	57,6
не класифіковані за групами	165,1	90,4	74,7	45,2	39,3	20,0	19,3	49,2

Додаток А.6.3.3 (продовження)

	Україна				Східний регіон			
	Обидві статі, тис. осіб	Чоловіки, тис. осіб	Жінки, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідного статусу	Обидві статі, тис. осіб	Чоловіки, тис. осіб	Жінки, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідного статусу
Сільське населення								
Всього зайнятих економічною діяльністю	5466,1	2983,4	2482,7	45,4	614,4	338,9	275,5	44,8
працюючі за наймом	3471,5	1868,5	1603,0	46,2	447,6	249,4	198,2	44,3
члени колективних підприємств, кооперативів	430,0	269,0	161,0	37,4	38,4	23,3	15,1	39,4
роботодавці	23,0	16,1	6,8	29,7	3,5	2,4	1,1	30,6
самозайняті	77,1	50,2	26,9	34,9	9,4	6,2	3,2	34,3
безоплатно працюючі члени сім'ї	8,4	3,7	4,7	55,9	1,6	0,6	1,0	60,9
не класифіковані за групами	1456,1	775,8	680,3	46,7	113,9	57,0	56,9	50,0

Додаток А.6.3.3 (продовження)

	Північно-Східний регіон				Центральний регіон			
	Обидві статі, тис. осіб	Чоловіки, тис. осіб	Жінки, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідного статусу	Обидві статі, тис. осіб	Чоловіки, тис. осіб	Жінки, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідного статусу
Міське і сільське населення								
Всього зайнятих економічною діяльністю	2046,6	1037,7	1008,9	49,3	4698,2	2411,8	2286,4	48,7
працюючі за наймом	1770,9	880,5	890,4	50,3	3933,0	1982,7	1950,2	49,6
члени колективних підприємств, кооперативів	79,5	46,5	32,9	41,4	235,0	139,7	95,3	40,5
роботодавці	23,7	16,0	7,7	32,6	50,5	34,8	15,7	31
самозайняті	59,9	35,9	24,0	40,1	121,7	71,9	49,9	41
безоплатно працюючі члени сім'ї	2,5	1,2	1,3	53,5	2,9	1,3	1,6	54,4
не класифіковані за групами	110,2	57,6	52,5	47,7	355,0	181,2	173,8	48,9
Міське населення								
Всього зайнятих економічною діяльністю	1460,3	718,8	741,5	50,8	3103,6	1538,1	1565,5	50,4
працюючі за наймом	1336,4	646,7	689,7	51,6	2835,5	1383,4	1452,1	51,2
члени колективних підприємств, кооперативів	29,8	15,7	14,1	47,4	78,7	40,9	37,8	48
роботодавці	21,0	14,1	6,9	33,1	45,4	31,2	14,2	31,3
самозайняті	53,5	31,8	21,7	40,6	104,9	61,1	43,8	41,8
безоплатно працюючі члени сім'ї	1,7	0,8	0,9	53,6	1,9	0,9	1,0	53,5
не класифіковані за групами	17,8	9,8	8,1	45,2	37,3	20,7	16,6	44,4

Додаток А.6.3.3 (продовження)

	Північно-Східний регіон				Центральний регіон			
	Обид ві статі, тис. осіб	Чолові ки, тис. осіб	Жінк и, тис. осіб	% жінок до Загальної кількості осіб відповідн ого статусу	Обид ві статі, тис. осіб	Чолові ки, тис. осіб	Жінк и, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідн ого статусу
Сільське населення Всього зайнятих економічною діяльністю	586,3	318,9	267,4	45,6	1594, 5	873,6	720,8	45,2
працюючі за наймом	434,4	233,8	200,6	46,2	1097, 5	599,4	498,1	45,4
члени колективних підприємств, кооперативів	49,6	30,8	18,8	37,9	156,3	98,8	57,5	36,8
роботодавці	2,7	1,9	0,8	29,3	5,1	3,6	1,5	29,0
самозайняті	6,4	4,1	2,3	35,6	16,9	10,8	6,0	35,7
безоплатно працюючі члени сім'ї	0,8	0,4	0,4	53,3	1,0	0,5	0,6	56,1
не класифіковані за групами	92,4	47,9	44,5	48,1	317,7	160,5	157,2	49,5

Додаток А.6.3.3 (продовження)

	Західний регіон				Південний регіон			
	Обид ві статі, тис. осіб	Чолові ки, тис. осіб	Жінк и, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідн ого	Обид ві статі, тис. осіб	Чолові ки, тис. осіб	Жінк и, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідн ого

				статусу				статусу
Міське і сільське населення Всього зайнятих економічною діяльністю	3343, 8	1739,7	1604, 2	48,0	2563, 0	1321,6	1241, 5	48,4
працюючі за наймом	2380, 6	1186,2	1194, 4	50,2	2022, 5	1021,4	1001, 1	49,5
члени колективних підприємств, кооперативів	98,8	59,8	39,0	39,5	155,6	92,7	62,9	40,4
роботодавці	28,2	19,7	8,5	30,1	33,1	21,7	11,4	34,5
самозайняті	81,9	49,8	32,1	39,2	104,5	61,8	42,8	40,9
безоплатно працюючі члени сім'ї	2,9	1,3	1,6	54,8	5,8	2,5	3,3	56,5
не класифіковані за групами	751,3	422,9	328,5	43,7	241,6	121,5	120,1	49,7
Міське населення Всього зайнятих економічною діяльністю	1546, 3	761,7	784,6	50,7	1684, 7	843,9	840,8	49,9
працюючі за наймом	1389, 2	669,0	720,1	51,8	1505, 7	742,7	763,0	50,7
члени колективних підприємств, кооперативів	25,7	13,5	12,3	47,6	40,1	21,2	18,9	47,2
роботодавці	21,6	15,0	6,6	30,6	28,2	18,4	9,9	34,9
самозайняті	61,4	36,5	24,9	40,5	81,3	46,4	34,9	42,9
безоплатно працюючі члени сім'ї	1,2	0,6	0,6	52	2,7	1,1	1,6	58,1
не класифіковані за групами	47,2	27,1	20,1	42,6	26,7	14,1	12,6	47,1

Додаток А.6.3.3 (продовження)

	Західний регіон				Південний регіон			
	Обид ві статі, тис. осіб	Чолові ки, тис. осіб	Жінк и, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідн ого статусу	Обид ві статі, тис. осіб	Чолові ки, тис. осіб	Жінк и, тис. осіб	% жінок до загальної кількості осіб відповідн ого статусу
Сільське населення Всього зайнятих економічною діяльністю	1797, 5	977,9	819,6	45,6	878,3	477,7	400,6	45,6
працюючі за наймом	991,4	517,1	474,3	47,8	516,8	278,8	238,0	46,1
члени колективних підприємств, кооперативів	73,1	46,3	26,8	36,6	115,4	71,5	43,9	38,1
роботодавці	6,6	4,7	1,9	28,7	4,9	3,3	1,6	32,1
самозайняті	20,5	13,3	7,3	35,4	23,2	15,3	7,9	34,0
безоплатно працюючі члени	1,7	0,8	1,0	56,7	3,1	1,4	1,7	55,0

сім'ї								
не класифіковані за групами	704,1	395,8	308,4	43,8	214,9	107,4	107,5	50,0

* Розраховано автором за: [171, с. 9-35].

Додаток А.6.3.4

Розподіл населення України за статусом зайнятості по регіонах у % до загальної кількості осіб відповідної статі та місця проживання(за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)*

Угрупування населення за статусом зайнятості	Україна		Східний регіон		Північно-Східний регіон	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Міське і сільське населення						
Всього зайнятих економічною діяльністю	100	100	100	100	100	100
працюючі за наймом	80,9	84,5	90,6	92,2	84,9	88,3
члени колективних підприємств, кооперативів	4,4	3,2	2,1	1,8	4,5	3,3
роботодавці	1,4	0,7	1,4	0,7	1,5	0,8
самозайняті	3,4	0,7	3,1	2,4	3,5	2,4
безоплатно працюючі члени сім'ї	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
не класифіковані за групами	9,8	9	2,7	2,8	5,6	5,2
Міське населення						
Всього зайнятих економічною діяльністю	100	100	100	100	100	100
працюючі за наймом	90,2	92,8	92,9	94,5	90	93
члени колективних підприємств, кооперативів	2,1	1,9	1,5	1,4	2,2	1,9
роботодавці	1,9	0,9	1,5	0,8	2	0,9
самозайняті	4,2	0,9	3,3	2,5	4,4	2,9
безоплатно працюючі члени сім'ї	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
не класифіковані за групами	1,5	1,3	0,8	0,8	1,4	1,1

* Розраховано автором за: [171, с. 9-35].

Додаток А.6.3.5

Розподіл зайнятих за видами економічної діяльності по регіонах України

у % до зайнятих (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001

р.)*

Види економічної діяльності	Східний регіон	Північно-Східний регіон	Центральний регіон	Західний регіон
Всі зайняті	100	100	100	100
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	9,8	19,6	23,6	33,3
Рибне господарство	0,1	0,1	0,1	0,1
Добувна промисловість	10,4	1,5	0,7	1,3
Обробна промисловість	23,7	21,3	15,6	13,2
Виробництво електроенергії, газу та води	4,0	3,5	2,9	2,4
Будівництво	4,2	3,8	4,5	4,5
Оптова й роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	12,3	10,9	11,1	8,1
Готелі та ресторани	1,6	1,4	1,6	1,7
Транспорт	7,3	6,3	6,3	5,3
Фінансова діяльність	0,8	0,9	1,2	0,7
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам	3,6	3,7	4,1	2,1
Державне управління	4,5	5,9	7,3	5,7
Освіта	7,3	8,9	8,7	9,6
Охорона здоров'я та соціальна допомога	7,2	7,4	7,8	7,8
Колективні, громадські та особисті послуги	2,4	2,7	3,5	2,6
Послуги домашньої прислуги	0,3	0,2	0,2	0,8
Екстериторіальна діяльність	0,0	0,0	0,1	0,0

* Розраховано автором за: [170, с.240-399].

Види економічної діяльності	Україна	Східний регіон	Північно-Східний регіон	Центральний регіон	Західний регіон
-----------------------------	---------	----------------	-------------------------	--------------------	-----------------

Додаток А.6.3.6

Розподіл зайнятих за видами економічної діяльності по регіонах України у % до зайнятих окремими видами економічної діяльності (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)*

Всі зайняті	100	26,7	11,9	27,2	19,4
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	100	12,2	10,8	29,9	30,1
Рибне господарство	100	18,5	6,7	17,8	7,3
Добувна промисловість	100	81,0	5,3	5,4	7,1
Обробна промисловість	100	36,4	14,5	24,4	14,7
Виробництво електроенергії, газу та води	100	33,9	13,0	25,4	15,0
Будівництво	100	26,2	10,5	28,3	20,4
Оптова й роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	100	30,1	11,9	27,8	14,4
Готелі та ресторани	100	24,0	8,9	24,0	18,6
Транспорт	100	28,8	11,2	25,5	15,4
Фінансова діяльність	100	24,9	11,5	34,8	15,8
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам	100	28,2	12,8	32,8	12,2
Державне управління	100	19,7	11,5	32,6	18,2
Освіта	100	23,3	12,6	28,1	22,1
Охорона здоров'я та соціальна допомога	100	25,5	11,6	28,1	20,1
Колективні, громадські та особисті послуги	100	22,3	11,2	32,8	17,1
Послуги домашньої прислуги	100	18,5	5,7	10,6	37,7
Екстериторіальна діяльність	100	9,5	4,1	84,8	0,7

* Розраховано автором за: [170, с.240-399].

Додаток А.6.4.1

Розподіл населення, зайнятого економічною діяльністю, за групами заняць, тис. осіб*

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Міське і сільське населення			Міське населення			Сільське населення		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Всього зайнятих економічною діяльністю	17250,1	8857,7	8392,4	11784,0	5874,4	5909,7	5466,1	2983,4	2482,7
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	1721,4	989,2	732,2	1415,4	822,9	592,5	306,0	166,2	139,7
Законодавці і вищі державні службовці	6,1	4,9	1,2	5,2	4,2	1,0	0,9	0,7	0,2
Вищі посадові особи громадських і самоврядувальних організацій	13,9	9,7	4,3	4,3	2,8	1,5	9,7	6,9	2,8
Керівники підприємств, установ та організацій	222,5	145,7	76,8	178,9	119,4	59,4	43,6	26,3	17,4
Керівники малих підприємств	278,2	186,7	91,5	247,0	164,8	82,2	31,2	21,9	9,2
Керівники структурних підрозділів	1200,7	642,1	558,6	980,1	531,7	448,4	220,7	110,5	110,2
Професіонали	1966,6	673,1	1293,5	1649,9	572,7	1077,2	316,7	100,4	216,3
В галузі фізичних, математичних та технічних наук	477,4	255,0	222,4	445,8	232,4	213,4	31,6	22,6	9,0
В галузі біологічних, агрономічних та медичних наук	260,6	103,8	156,8	218,8	79,9	138,9	41,8	24,0	17,8
Викладачі	688,2	147,5	540,7	504,1	109,9	394,3	184,1	37,6	146,4
В галузі економіки, фінансів, управління та права	400,8	122,3	278,5	367,5	114,8	252,7	33,3	7,6	25,7
В галузі суспільно-політичних та									

гуманітарних наук	59,4	4,6	54,8	45,5	4,2	41,3	13,9	0,4	13,5
В галузі мистецтва	63,7	26,5	37,2	58,5	24,1	34,4	5,2	2,4	2,8
Служителі релігійних культів	15,4	12,9	2,6	8,7	7,0	1,7	6,7	5,8	0,9
Інші професіонали	1,1	0,6	0,6	1,0	0,5	0,5	0,1	0,1	0,1

Додаток А.6.4.1 (продовження)

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Міське і сільське населення			Міське населення			Сільське населення		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Фахівці	2405,5	876,8	1528,8	1934,8	719,4	1215,3	470,8	157,3	313,4
Технічні службовці	626,5	134,2	492,3	483,5	104,3	379,2	143,0	29,9	113,1
Секретарі та службовці, що виконують операції за допомогою клавіатури	123,7	8,8	114,9	103,3	7,7	95,7	20,3	1,1	19,2
Службовці, зайняті з цифровими даними	34,8	5,1	29,7	14,4	1,7	12,7	20,3	3,4	16,9
Службовці, що займаються реєстрацією матеріальних цінностей та транспортуванням	46,5	11,0	35,5	39,6	9,2	30,3	6,9	1,7	5,2
Службовці, що зайняті в бібліотеці, на пошті та подібними роботами	73,8	4,0	69,8	41,2	2,4	38,8	32,5	1,6	31,0
Касири, касири в банках та білетери	126,3	12,9	113,4	103,6	11,5	92,1	22,6	1,4	21,2
Агенти з забезпечення і надання інформації	75,4	12,2	63,3	67,5	10,5	57,1	7,9	1,7	6,2
Інші технічні службовці	146,1	80,3	65,8	113,8	61,3	52,4	32,3	19,0	13,3

Додаток А.6.4.1 (продовження)

Зайняті економічною	Міське і сільське	Міське	Сільське
---------------------	-------------------	--------	----------

діяльністю за групами занять	населення			населення			населення		
	Обид ві статі	Чолові ки	Жін ки	Обид ві статі	Чолові ки	Жін ки	Обидв і статі	Чолові ки	Жін ки
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	1927, 1	578,9	1348 ,2	1516, 5	465,1	1051 ,4	410,7	113,8	296, 8
Працівники, що надають послуги в дорозі	27,5	9,4	18,1	21,0	6,8	14,3	6,5	2,7	3,8
Доглядачі будинків	27,9	3,1	24,8	16,0	1,9	14,1	11,9	1,2	10,7
Працівники ресторанного обслуговування	245,5	27,9	217, 6	175,0	24,5	150, 5	70,5	3,4	67,1
Працівники, що здійснюють догляд за за окремими особами	288,9	8,0	280, 9	188,5	5,0	183, 5	100,4	3,0	97,4
Працівники, пов'язані з наданням послуг окремим особам	61,3	3,3	58,0	55,3	2,8	52,5	6,0	0,4	5,6
Астрологи та ворожки	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Працівники служб, що виконують захисні функції	332,5	275,8	56,7	237,2	195,3	41,9	95,3	80,5	14,8
Манекенниці та інші моделі (натурниці, натурники)	0,9	0,2	0,7	0,8	0,2	0,6	0,1	0,0	0,1
Продавці в магазинах, інших торговельних організаціях, з лотків та на ринках	942,5	251,2	691, 3	822,5	228,6	593, 9	120,0	22,6	97,4

Додаток А.6.4.1 (продовження)

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Міське і сільське населення			Міське населення			Сільське населення		
	Обид ві статі	Чолові ки	Жін ки	Обид ві статі	Чолові ки	Жін ки	Обидв і статі	Чолові ки	Жін ки
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	446,6	186,5	260, 1	71,3	37,3	34,0	375,3	149,2	226, 1
Землероби	77,9	28,2	49,7	21,9	9,0	12,9	56,0	19,2	36,8
Тваринники	257,9	71,6	186,	26,5	9,0	17,5	231,4	62,6	168,

			3						8
Працівники сільського господарства, що займаються як землеробством, так і тваринництвом	35,1	25,8	9,3	8,6	6,6	2,0	26,5	19,2	7,3
Працівники, зайняті в лісовому господарстві	37,2	35,8	1,4	8,6	8,2	0,4	28,6	27,6	1,0
Працівники рибного промислу та мисливці	8,9	8,4	0,5	3,7	3,3	0,4	5,3	5,1	0,2
Інші кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	29,5	16,7	12,9	2,0	1,2	0,8	27,5	15,5	12,0
Кваліфіковані працівники з інструментом	2077,8	1728,1	349,7	1674,9	1374,0	300,9	403,0	354,2	48,8
Оператори та складальники устаткування та машин	2644,4	1982,0	662,5	1808,5	1239,3	569,1	836,0	742,6	93,4
Найпростіші професії	3381,2	1677,6	1703,6	1188,9	515,4	673,5	2192,3	1162,2	1030,1
Особи, які неточно вказали або не вказали заняття	52,8	31,4	21,5	40,4	23,9	16,5	12,4	7,5	5,0

* Складено за: [172, с. 8-13].

Додаток А.6.4.2

Розподіл населення, зайнятого економічною діяльністю, за групами занять, у %*

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Міське і сільське населення			Міське населення			Сільське населення		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Всього зайнятих економічною діяльністю	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	10,0	11,2	8,7	12,0	14,0	10,0	5,6	5,6	5,6
Законодавці і вищі державні службовці	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Вищі посадові особи громадських і самоврядувальних організацій	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,2	0,1
Керівники підприємств, установ та організацій	1,3	1,6	0,9	1,5	2,0	1,0	0,8	0,9	0,7
Керівники малих підприємств	1,6	2,1	1,1	2,1	2,8	1,4	0,6	0,7	0,4

Керівники структурних підрозділів	7,0	7,2	6,7	8,3	9,1	7,6	4,0	3,7	4,4
Професіонали	11,4	7,6	15,4	14,0	9,7	18,2	5,8	3,4	8,7
В галузі фізичних, математичних та технічних наук	2,8	2,9	2,6	3,8	4,0	3,6	0,6	0,8	0,4
В галузі біологічних, агрономічних та медичних наук	1,5	1,2	1,9	1,9	1,4	2,4	0,8	0,8	0,7
Викладачі	4,0	1,7	6,4	4,3	1,9	6,7	3,4	1,3	5,9
В галузі економіки, фінансів, управління та права	2,3	1,4	3,3	3,1	2,0	4,3	0,6	0,3	1,0
В галузі суспільно-політичних та гуманітарних наук	0,3	0,1	0,7	0,4	0,1	0,7	0,3	0,0	0,5
В галузі мистецтва	0,4	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6	0,1	0,1	0,1
Служителі релігійних культів	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,0
Інші професіонали	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Додаток А.6.4.2 (продовження)

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Міське і сільське населення			Міське населення			Сільське населення		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Фахівці	13,9	9,9	18,2	16,4	12,2	20,6	8,6	5,3	12,6
Технічні службовці	3,6	1,5	5,9	4,1	1,8	6,4	2,6	1,0	4,6
Секретарі та службовці, що виконують операції за допомогою клавіатури	0,7	0,1	1,4	0,9	0,1	1,6	0,4	0,0	0,8
Службовці, зайняті з цифровими даними	0,2	0,1	0,4	0,1	0,0	0,2	0,4	0,1	0,7
Службовці, що займаються реєстрацією матеріальних цінностей та транспортуванням	0,3	0,1	0,4	0,3	0,2	0,5	0,1	0,1	0,2
Службовці, що зайняті в бібліотеці, на пошті та подібними роботами	0,4	0,0	0,8	0,3	0,0	0,7	0,6	0,1	1,2
Касири, касири в банках та білетери	0,7	0,1	1,4	0,9	0,2	1,6	0,4	0,0	0,9
Агенти з забезпечення і надання інформації	0,4	0,1	0,8	0,6	0,2	1,0	0,1	0,1	0,3
Інші технічні службовці	0,8	0,9	0,8	1,0	1,0	0,9	0,6	0,6	0,5

Додаток А.6.4.2 (продовження)

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Міське і сільське населення			Міське населення			Сільське населення		
	Обидв і статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	11,2	6,5	16,1	12,9	7,9	17,8	7,5	3,8	12
Працівники, що надають послуги в дорозі	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2
Доглядачі будинків	0,2	0,0	0,3	0,1	0,0	0,2	0,2	0,0	0,4
Працівники ресторанного обслуговування	1,4	0,3	2,6	1,5	0,4	2,5	1,3	0,1	2,7
Працівники, що здійснюють догляд за окремими особами	1,7	0,1	3,3	1,6	0,1	3,1	1,8	0,1	3,9
Працівники, пов'язані з наданням послуг окремим особам	0,4	0,0	0,7	0,5	0,0	0,9	0,1	0,0	0,2
Астрологи та ворожки	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Працівники служб, що виконують захисні функції	1,9	3,1	0,7	2,0	3,3	0,7	1,7	2,7	0,6
Манекенниці та інші моделі (натурниці, натурники)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Продавці в магазинах, інших торговельних організаціях, з лотків та на ринках	5,5	2,8	8,2	7	3,9	10	2,2	0,8	3,9

Додаток А.6.4.2 (продовження)

Зайняті економічною діяльністю за групами занять	Міське і сільське населення			Міське населення			Сільське населення		
	Обидв і статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки

Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	2,6	2,1	3,1	0,6	0,6	0,6	6,9	5,0	9,1
Землероби	0,5	0,3	0,6	0,2	0,2	0,2	1,0	0,6	1,5
Тваринники	1,5	0,8	2,2	0,2	0,2	0,3	4,2	2,1	6,8
Працівники сільського господарства, що займаються як землеробством, так і тваринництвом	0,2	0,3	0,1	0,1	0,1	0,0	0,5	0,6	0,3
Працівники, зайняті в лісовому господарстві	0,2	0,4	0,0	0,1	0,1	0,0	0,5	0,9	0,0
Працівники рибного промислу та мисливці	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,2	0,0
Інші кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	0,2	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,5	0,5	0,5
Кваліфіковані працівники з інструментом	12,0	19,5	4,2	14,2	23,4	5,1	7,4	11,9	2,0
Оператори та складальники устаткування та машин	15,3	22,4	7,9	15,3	21,1	9,6	15,3	24,9	3,8
Найпростіші професії	19,6	18,9	20,3	10,1	8,8	11,4	40,1	39,0	41,5
Особи, які неточно вказали або не вказали заняття	0,3	0,4	0,3	0,3	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2

* Розраховано автором за: [172, с. 8-13].